

(1)

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

5/1974

22.11.74.
MPS

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів мережі партійного навчання

Протягом двох років на сторінках «Філософської думки» друкуватимуться статті на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару з теми «Марксистсько-ленінська філософія і критика сучасних буржуазних філософських та соціологічних концепцій». В цьому номері публікуються, зокрема, статті П. С. Шкурінова «До оцінки концептуального плюралізму сучасної буржуазної філософії» та О. М. Соболя «Культурні контакти і буржуазна концепція «акультурації».

При підготовці до занять пропагандисти і слухачі теоретичних семінарів можуть скористатися також статтями, які щонайменше вміщуються в журналі під рубрикою «Критика буржуазної ідеології», зокрема опублікованими протягом 1974 року: Л. І. Коломенцевої «Проти буржуазної фальсифікації ролі КПРС у соціалістичному суспільстві» (№ 1), І. Г. Іванченка «Ідеологічні диверсії антикомунізму» (№ 2), М. О. Добрускіна «Міф про «новий клас» і соціалістична дійсність» (№ 3), М. М. Юркової «Старі ідеї під маскою «універсального гуманізму» (№ 3), В. Ю. Євдокименка «Реакційна сутність ідеології українського буржуазного націоналізму» (№ 1), М. М. Халілової, Т. А. Тарасенко, К. Г. Клець «Ідеологічна спрямованість концепцій західнонімецького техніцизму» (№ 4), А. М. Феоктистова «Критика концепцій замкненого розвитку культур» (№ 2), В. А. Стояло «Критика неотомістського принципу гармонії віри і розуму» (№ 1), В. П. Устиненка «Дейстична модернізація» релігійної ідеології» (№ 2), Б. Г. Крживицького «Єговізм — ідеологія реакції» (№ 3), П. Г. Голченка «Антикомуністична суть клерикальної «футурології» (№ 4).

РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ

Зміст

І. П. Головаха, М. Л. Злотіна — Революційно-перетворююча роль марксистсько-ленінської філософії	3
Характерні риси соціалістичного способу життя	
В. О. Тихонович — Новий тип соціальної поведінки особи	14
Б. І. Тарельник (Львів) — Розширення колгоспного демократизму за умов розвинутого соціалізму	27
Основні функції науки	
В. С. Горський — Ретроспективна функція науки	38
Проблеми взаємозв'язку науки і практики	
М. О. Булатов — Ступені розвитку об'єктивності в пізнавальній і практичній діяльності	47
Г. З. Барсеґян (Ленінакан) — Науковий пошук і розв'язання задач	58
В. М. Нічик — Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського й білоруського народів	67
На допомогу соціологові-практику	
М. І. Жабський (Москва) — Репрезентативність у соціологічному дослідженні	81
Критика буржуазної ідеології	
П. С. Шкурінов (Москва) — До оцінки концептуального плюралізму сучасної буржуазної філософії	92
О. М. Соболев — Культурні контакти і буржуазна концепція «аккультурації»	103
Наукове життя	
В. В. Чуприна — Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР	111
Про склад проблемних наукових рад у галузі філософії	112
По сторінках наукових журналів	
Методологічні проблеми політичної економії на сторінках журналу «Економіка Радянської України»	115
Рецензії	
Г. І. Горак, О. Я. Лисенко, М. І. Михальченко — Загальне і особливе у будівництві соціалізму	118
Б. Г. Кубланов (Львів) — Нездійснений задум	121
В. Т. Павлов — Логіка і наукове пізнання	125
А. Б. Коган (Запоріжжя) — Пізнавальна природа мистецтва	127
К. Г. Гавриш (Харків) — Важлива методологічна проблема теоретичної біології	129
Бібліографія	
Міжвідомчі наукові збірники. 1973 рік	131
Наші автори	136

СО Д Е Р Ж А Н И Е

И. П. Головаха, М. Л. Злотина — Революционно-преобразующая роль марксистско-ленинской философии. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *В. А. Тихонович* — Новый тип социального поведения личности ◆ *Б. И. Тарельник* (Львов) — Расширение колхозного демократизма в условиях развитого социализма. ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ НАУКИ. *В. С. Горский* — Ретроспективная функция науки. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *М. А. Булатов* — Ступени развития объективности в познавательной и практической деятельности ◆ *Г. З. Барсегян* (Ленинкан) — Научный поиск и решение задач. *В. М. Ничик* — Вклад деятелей Киево-Могилянской академии в единение духовных культур русского, украинского и белорусского народов. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *М. И. Жабский* (Москва) — Репрезентативность в социологическом исследовании. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *П. С. Шкуринов* (Москва) — К оценке концептуального плюрализма современной буржуазной философии. *О. Н. Соболев* — Культурные контакты и буржуазная концепция «аккультурации». НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *В. В. Чуприна* — Общее собрание Отделения экономики, истории, философии и права АН УССР. О составе проблемных научных советов в области философии. ПО СТРАНИЦАМ НАУЧНЫХ ЖУРНАЛОВ. Методологические проблемы политической экономии на страницах журнала «Экономика Советской Украины». РЕЦЕНЗИИ. *А. А. Лысенко, А. И. Горак, Н. И. Михальченко* — Общее и особенное в строительстве социализма. *Б. Г. Кубланов* (Львов) — Неосуществленный замысел. *В. Т. Павлов* — Логика и научное познание. *А. Б. Коган* (Запорожье) — Познавательная природа искусства. *К. Г. Гавриш* (Харьков) — Важная методологическая проблема теоретической биологии. БИБЛИОГРАФИЯ. Межведомственные научные сборники. 1973 год. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

I. P. Golovakha, M. L. Zlotina — Revolutionary-remaking Role of Marxist-Leninist Philosophy. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST MODE OF LIVING. *V. A. Tikhonovich* — New Type of the Person Social Behaviour ◆ *B. I. Tarelnik* (Lvov) — Expansion of the Kolkhoz Democratism under Conditions of Developed Socialism. MAIN FUNCTIONS OF SCIENCE *V. S. Gorsky* — Retrospective Function of Science. PROBLEMS OF INTERRELATION OF SCIENCE AND PRACTICE. *M. A. Bulatov* — Stages of Objectivity Development in Cognitive and Practical Activity. *G. Z. Barsegyan* (Leninakan) — Scientific Search and Solution of Problems *V. M. Nychik* — Contribution of the Kiev-Mogilian Academy Scientists into the Unity of Spiritual Cultures of the Russian, Ukrainian and Byelorussian Peoples. AID TO THE SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *M. I. Zhabsky* (Moscow) Representativeness in Sociological Research. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *P. S. Shkurinov* (Moscow) — On Estimation of Conceptual Pluralism of Modern Bourgeois Philosophy. *O. N. Sobol* — Cultural Contacts and Bourgeois Conception of "Acculturation". SCIENTIFIC LIFE. *V. V. Chuprina* — General Meeting of the Department of Economics, History, Philosophy and Law of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. On Composition of Problem Councils in the Field of Philosophy. ON PAGES OF THE SCIENTIFIC JOURNALS. Methodological Problems of Political Economy as Depicted in the Journal "Ekonomika Sevetskoj Ukrainy" (Economics of the Soviet Ukraine). REVIEWS. *A. A. Lysenko, A. I. Gorak, N. M. Mikhalchenko* — General and especial in the building of socialism. *B. G. Kublanov* (Lvov) — Unrealized Project. *V. T. Pavlov* — Logic and Scientific Cognition. *A. B. Kogan* (Zaporozhye) — Cognitive Nature of Art. *K. G. Gavrish* (Kharkov) — An Important Methodological Problem of Theoretical Biology. BIBLIOGRAPHY. Interdepartmental Scientific Collections, 1973. OUR AUTHORS.

Революційно-перетворююча роль марксистсько-ленінської філософії*

І. П. ГОЛОВАХА, М. Л. ЗЛОТІНА

Марксистсько-ленінська філософія є загальнотеоретичною основою комуністичного світогляду, науковою методологією революційного мислення і революційної дії. Її світоглядна, методологічна та революційно-практична функції зумовлюють і доповнюють одна одну. Здійснюване нею адекватне відображення дійсності, тобто природного, історичного й інтелектуального світу в його найзагальніших закономірностях і тенденціях розвитку, внаслідок соціального усвідомлення дістає світоглядне значення і водночас виконує методологічну функцію, у своєму практичному використанні відіграє революційно-перетворюючу роль. Оскільки і пізнавальний процес, як і методологія, не є чимось самодостатнім, бо кінець кінцем загалом вони підпорядковані досягненню практичних цілей, то революційно-перетворююча функція виступає як вирішальна, найголовніша функція марксистсько-ленінської філософії. Це неодноразово підкресливали основоположники марксизму-ленінізму.

У тезі К. Маркса про зміну світу як головне призначення філософії революційного робітничого класу і в положенні В. І. Леніна про всесильність марксистського вчення як наслідок його правильності розкритий глибокий зміст якісно нового світогляду, теоретичне ядро якого становить діалектичний та історичний матеріалізм, що органічно поєднує в собі послідовно наукове знання і конкретну соціально-практичну спрямованість, наукову об'єктивність і класово-пролетарську партійність.

Революційно-перетворююча функція марксистсько-ленінської філософії і її теоретичний зміст, тобто діалектико-матеріалістичні принципи, закони і категорії і конкретні практичні програми соціальної діяльності, розроблені на їхній основі, — це дві сторони цілого — теорії та методу науково усвідомленої революційної дії. Ось чому не можна правильно зрозуміти революційно-перетворюючої ролі діалектичного та історичного матеріалізму, не з'ясувавши його специфічного змісту, як не можна збагнути специфіки цього змісту поза досягненням реальної ролі марксистської філософії у практиці суспільного розвитку.

Як система науково-світоглядного знання, марксистсько-ленінська філософія не є звичайною спеціальною наукою. Зберігаючи статус особливої форми суспільної свідомості, вона виступає формою наукової самосвідомості людської діяльності і в цьому своєму значенні реалізує історичне покликання філософії — бути духовною зброєю зміни світу, його революційного перетворення.

* Продовжуємо публікацію статей про основні функції марксистсько-ленінської філософії. З цієї проблематики дивись: В. І. Шинкарук. Про методологічну роль категорій філософії. «Філософська думка». 1974, № 1, стор. 31.

Одним з істотних аспектів революційного перевороту, викликаного виникненням філософії діалектичного та історичного матеріалізму, усвідомленням її місця й призначення в суспільстві, є подолання нерозв'язаної у рамках попередніх світоглядних концепцій суперечності пізнавального й ціннісного ставлення людини до дійсності. Завдяки цьому була знайдена об'єктивна основа істинної оцінки і ціннісного аспекту істини. Ключ до розв'язання згаданої суперечності був знайдений на шляху відкриття матеріалістичного розуміння історії, з'ясування соціально-практичної зумовленості історичних форм людської діяльності, розкриття ролі суспільно-історичної практики як тієї «граничної основи», що дає об'єктивні критерії для правильної оцінки знання і діяльності, в тому числі й самої філософії.

Подолання споглядальності в теорії пізнання, конкретно-історичне спрямування знання на розв'язання назрілих соціальних завдань, усвідомлення справжньої ролі філософії в житті суспільства безпосередньо пов'язані з розробкою основоположниками марксизму-ленінізму програми перетворення соціальної дійсності відповідно до комуністичного ідеалу, виробленого на основі наукового аналізу реального історичного життя, його об'єктивних законів.

Обґрунтування світоглядної перспективи комуністичного перетворення дійсності органічно поєднане з відкриттям всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як конкретного історичного суб'єкта до кінця послідовної революційної діяльності. У філософії марксизму робітничий клас убачає свою надійну духовну зброю переможної боротьби за визволення від ярма капіталістичного рабства. І навпаки, — в революційному пролетаріаті філософія марксизму має свого матеріального носія. «Подібно до того, — писав К. Маркс у праці «До критики гегелівської філософії права», — як філософія знаходить у пролетаріаті свою матеріальну зброю, так і пролетаріат знаходить у філософії свою *духовну зброю*»¹. Лише за умови, коли пролетаріат втілить в життя революційні принципи своєї філософії, і можлива, як зауважував К. Маркс, справжня емансипація людини, бо «голова цієї емансипації — *філософія*, її *серце* — *пролетаріат*. Філософія не може бути втілена в дійсність без скасування пролетаріату, пролетаріат не може скасувати себе, не втіливши філософію в дійсність»².

Отже, марксистсько-ленінська філософія розкриває свою істинність і дійову силу в ролі світоглядного регулятора процесу революційного оновлення світу і перетворюється в «матеріальну силу» тією мірою, якою стає світоглядом широких трудящих мас, керованих пролетаріатом.

Методологічну основу марксистсько-ленінської філософії як світоглядного орієнтиру революційно-перетворюючої діяльності становить матеріалістична діалектика — наука про найзагальніші закони розвитку об'єктивного світу і його мисленого відображення, метод творчого освоєння дійсності. В. І. Ленін назвав її «революційною душею» марксизму. Саме в застосуванні діалектики до наукового пізнання, стратегії і тактики класової боротьби пролетаріату В. І. Ленін вбачав справжній переворот в історії революційної думки.

Невід'ємною складовою частиною діалектико-матеріалістичного світогляду є матеріалістичне розуміння історії. Марксистсько-ленінська діалектика, будучи передумовою і, в певному значенні цього слова, результатом такого розуміння історії, стала методом осягнення історичної необхідності, відкриття наукових критеріїв теоретичного і практичного

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 397.

² Там же.

ставлення людини до дійсності, до характеру, мети і результатів своєї соціальної діяльності. Історична необхідність була усвідомлена в її об'єктивно-реальному змісті як сила самих людей, яка може бути ними пізнана й перетворена, а не як сила, що стоїть над людьми і фатально спрямовує їхню діяльність. Це важливе положення матеріалістичного розуміння історії, сформульоване й розвинуте на методологічній основі діалектики, стало теоретичним обґрунтуванням реального, комуністичного гуманізму. Воно визначило справжні шляхи утвердження людиною свого панування над природою і власними суспільними відносинами. «Суспільні сили,— зауважує Ф. Енгельс, визначаючи сутність і значення свого відкриття,— подібно до сил природи, діють сліпо, насильно, руйнівно, поки ми не пізнали їх і не зважаємо на них. Але коли ми пізнали їх, зрозуміли їх діяння, напрям і вплив, то тільки від нас самих залежить підпорядковувати їх все більше й більше нашій волі і з їх допомогою досягати наших цілей»³.

Розкриваючи сенс діалектико-матеріалістичного розуміння історії як предметно-практичного процесу, цілепокладаючої людської діяльності, підкреслюючи, що історія не є якась окрема особа, яка «використовує людину як засіб для досягнення *своїх* цілей», що «історія — *не що інше*, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»⁴; засновники марксизму водночас всебічно обґрунтували положення про об'єктивно необхідну детермінованість самого процесу визначення і реалізації цілей.

Глибоко гуманістична за своєю спрямованістю діалектико-матеріалістична філософія, яка відкинула як не сумісні із суттю людської діяльності фаталізм і соціальний агностицизм, вона з самого початку поєднувалася зі строго науковим підходом до проблеми реалізації «могутності» людини, з послідовно науковим об'єктивним аналізом законів функціонування і розвитку суспільства як природно-історичного процесу.

Відкинувши фаталізм як керівний принцип інтерпретації соціальних явищ, марксистсько-ленінська філософія показала наукову неспроможність й іншої метафізичної крайності — соціального індетермінізму, який живить суб'єктивізм (волюнтаризм) і такий же чужий сутності і змісту історичного процесу, природі наукового пізнання і раціонально зрозумілій цілеспрямованій історичній діяльності. З позицій наукового пізнання історичного процесу марксистсько-ленінська філософія обґрунтувала ту відкриту нею істину, за якою практична реалізація могутності людини полягає не в нехтуванні об'єктивними законами та об'єктивними умовами суспільного життя, а у пізнанні і використанні їх у діяльності, спрямованій на розв'язання назрілих завдань революційного перетворення соціальної дійсності.

Практика суспільного розвитку та класової боротьби нашої епохи підтвердила безперечність цієї істини і показала згубність різних форм соціально-політичного авантюризму, заснованого на суб'єктивізмі. Яскравим прикладом цього можуть бути «соціальні експерименти», здійснювані в сучасному Китаї, маоїстська стратегія «великих стрибків» та «культурної революції».

Саме поняття «революційне перетворення», що фіксує певний спосіб суспільно-історичної, зокрема матеріально-виробничої діяльності та класових відносин, є вираженням ідеї реалізації людської свободи через перетворення необхідності на основі її наукового пізнання. Згідно

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 217.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 98.

з марксистською філософією діяти на основі пізнання необхідності не означає просто підпорядкуватись або «приспосуватись» до неї. Водночас це не є нехтуванням необхідністю. Революційне перетворення — той тип діяльності, який виключає такі крайності. Воно здійснюється адекватно сутності історичного процесу, що спрямовується загальними законами розвитку, які є об'єктивними регуляторами людської свободи. Отже, філософія діалектичного та історичного матеріалізму виконує революційно-перетворюючу функцію як теоретичне усвідомлення суспільно-історичної діяльності.

З цих позицій стає очевидною неспроможність різних буржуазних та ревізійністських інтерпретацій марксистсько-ленінської філософії в дусі чи то «економічного детермінізму», чи то суб'єктивістського «активізму» з його теорією абстрактної Людини, їх глибока ворожість цій філософії. Наукове обґрунтування людської свободи в марксистсько-ленінізмі є водночас і конкретизацією самого поняття людини, розкриттям її соціальної сутності як суб'єкта конкретно-історичної діяльності. Різні форми викривлення марксистсько-ленінської філософії демонструють із гносеологічного боку лише неспроможність метафізичної методології, її протилежність діалектичному, марксистсько-ленінському розумінню революційного перетворення дійсності як діяльності, заснованої на пізнанні необхідності.

Згідно з марксистським розумінням історичного процесу свобода є продукт суспільного розвитку і органічно пов'язана з історичною необхідністю. На противагу суб'єктивно-ідеалістичному трактуванню свободи як чогось одвічно й іманентно властивого окремій особі, яка розуміється як така, що ні від чого не залежить і містить у самій собі власну сутність, історичний матеріалізм виходить з положення про детермінованість дій, вчинків, свідомості, волі людини, про зумовленість їх життєвим процесом, що має об'єктивний і закономірний характер. Отже, справжнім змістом свободи людини є не її «внутрішній світ» або якась надсуспільна сила, а саме суспільство як діяльність в її конкретно-історичному вияві.

Буржуазні ідеологи, намагаючись знайти доводи проти марксистсько-ленінської філософії, заявляють, нібито історичний детермінізм виключає ініціативу, активність, нібито він пов'язаний з визнанням цілковитої приреченості ходу історичних подій. Відповідь на такі твердження марксизм дав давно. Так, В. І. Ленін пише: «Ідея детермінізму, встановлюючи необхідність людських вчинків, відкидаючи безглузду байку про свободу волі, анітрохи не знищує ні розуму, ні сумління людини, ні оцінки її дій. Зовсім навпаки, тільки при детерміністичному погляді й можлива послідовна і правильна оцінка, а не звалювання чого завгодно на свободну волю. Так само і ідея історичної необхідності зовсім не підриває ролі особи в історії: історія вся складається саме з дій осіб, що безперечно являють собою діячів. Дійсне питання, що постає при оцінці громадської діяльності особи, полягає в тому, за яких умов цій діяльності забезпечено успіх? у чому полягають гарантії того, що ця діяльність не залишиться поодиноким актом, який тоне в морі актів протилежних?»⁵

Увесь хід суспільного розвитку, узагальнений у марксистсько-ленінській філософії, доводить, що суб'єктом історії є самі люди, які складаються з осіб, що діють під впливом тих чи інших спонукальних мотивів. У «рівнодіючій», що становить історичну необхідність, зусилля кожного так чи інакше знаходять своє відображення, стаючи певною

⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 148.

часткою цієї необхідності. Тому роль і значення кожної даної особи визначаються мірою її реальної участі в історичному процесі.

Діалектико-матеріалістична методологія не спиняється на фіксації абстрактної сутності людської діяльності, а розкриває її конкретно-історичні форми, вказує на реальні суспільні сили, що перетворюють закладені в ній можливості на дійсність. Загальноісторичні цілі людства пов'язуються марксистсько-ленінською філософією з діяльністю історично певних суспільних сил, зокрема доля сучасного історичного прогресу — з революційною діяльністю робітничого класу. Характеризуючи сутність марксистської методології, В. І. Ленін писав: «Метод Маркса полягає насамперед у тому, щоб врахувати *об'єктивний* зміст історичного процесу в даній конкретній момент, в даній конкретній обстановці, щоб насамперед зрозуміти, рух якого класу є головною пружиною можливого прогресу в цій конкретній обстановці»⁶.

Революційно-перетворююча функція марксистсько-ленінської філософії невіддільна від конкретного аналізу застосування методологічних принципів, які формулюються цією філософією. Основою такого конкретно-практичного аналізу пізнання та революційної діяльності є класовий підхід до вивчення історії суспільства, до визначення практичних завдань і засобів їх здійснення. Лише послідовне здійснення такого підходу дає можливість зрозуміти сутність, основні особливості, напрями, тенденції і структуру розвитку суспільного прогресу взагалі, тих чи інших суспільних явищ зокрема. Особливо це стосується сучасного етапу суспільного розвитку, коли соціальні суперечності, з одного боку, вкрай загострилися, а з другого — всіляко «камуфлюються» зусиллями ідеологів та політиків імперіалістичної буржуазії, яка зацікавлена у викривленні справжньої суті соціальних процесів.

Орієнтуючись на революційне перетворення дійсності, заперечуючи споглядабельність і соціальний квієтизм, марксистсько-ленінська філософія визначає водночас ту міру свободи перетворюючої діяльності, за якою починається стихія суб'єктивістського свавілля. В. І. Ленін, рішуче обстоюючи чистоту марксистської теорії в боротьбі проти всіляких ревізіоністських спроб вихолостити її революційний зміст, застерігав від дрібнобуржуазного «лівого» доктринерства, доводив його згубність щодо революційного визвольного руху. Він неодноразово підкреслював, що марксизму чужі будь-які спроби «підштовхування» революції, нехтування об'єктивними умовами її здійснення і звертав особливу увагу на потребу пристосовувати форми боротьби за революційне перетворення дійсності до конкретних умов. Відмінність між комуністами і ревізіоністами всіх мастей В. І. Ленін вбачав насамперед у відмінності їхньої кінцевої мети як вираження найглибшої сутнісної тенденції історичної боротьби класів. «...Хоч би які були дальші перипетії боротьби, — писав він, — хоч би як багато часткових зигзагів нам довелось подолати (а їх буде дуже багато, — ми бачимо на досвіді, які гігантські зломи робить історія революції...), — для того, щоб у цих зигзагах, зломах історії не загубитися»⁷, треба завжди зберігати загальну перспективу.

Революційне перетворення — це по суті творчий процес, який передбачає органічну єдність революційної пристрасті і наукової тверезості, послідовності в досягненні кінцевої мети і гнучкості у виборі засобів її здійснення, орієнтується на сутнісні тенденції, суворе врахування конкретної ситуації. Діалектика революційної діяльності виражає об'єктивну суперечливість історичного процесу, діалектично

⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 26, стор. 131.

⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 36, стор. 45.

суперечливу природу соціального детермінізму, яка може бути досягнута лише за допомогою методу, що є її теоретичним аналогом.

Револьюційно-перетворююча роль марксистсько-ленінської філософії у сфері пізнання і практики зумовлена також тим, що вона спирається на діалектичну логіку у розв'язанні суперечностей, яка на відміну від формальної логіки не спиняється на фіксації полярностей у їхньому зовнішньому відношенні. Вона досягає їх з погляду історичного генезису і розв'язує не через відкидання однієї із сторін, а внаслідок подолання односторонності кожної з них, знаходження вищого синтезу, який підносить суспільну думку, а через неї і відповідну їй дію на найвищий ступінь розвитку. Діалектичне розв'язання суперечностей виключає догматизм і релятивізм — гносеологічне джерело різних форм опортунізму в теорії та практиці.

Будучи логікою революційно-критичного відношення до дійсності, матеріалістична діалектика водночас відкидає безпредметний негативізм, ту, за висловом К. Маркса, «вульгарну критику», яка скрізь знаходить суперечність, не ідучи далі їх констатації. К. Маркс називав її догматичною, такою, що «бореться із своїм предметом». Критиці, односторонній і вульгарній у своїй сутності, К. Маркс протиставив справді філософську критику, яка не тільки виявляє реально існуючі суперечності, але й пояснює їх, досягає їхньої генезису, необхідність, визначаючи тим самим суперечності в їх «специфічному значенні», тобто проникаючи в «специфічну логіку специфічного предмета»⁶.

Уміння досягати об'єктивний процес історичного розвитку у всій його складності і конкретній суперечливості — найважливіша методологічна умова наукового пізнання і заснованої на ньому практики.

Конкретність матеріалістичної діалектики як методу теоретичної критики і практичного перетворення дійсності несумісна ні з догматичним отождненням загального принципу з реальним процесом, ні з релятивістським їх протиставленням. Догматичне «накладання» загального принципу на специфічний процес і релятивістська відмова від нього як від методологічного орієнтиру в дослідженні специфічного явища однаково несумісні з об'єктивними законами осягнення і перетворення предмета відповідно до його сутності. Долаючи крайності догматизму і релятивізму, матеріалістична діалектика робить революціонізуючий вплив на наукове мислення і суспільну свідомість, формуючи творчий стиль теоретичного і практичного ставлення до дійсності.

Будучи практично спрямованою, виступаючи духовною зброєю революційного перетворення світу, марксистсько-ленінська філософія водночас несумісна — за своїм теоретичним змістом і перетворюючою дією — з будь-якими формами прагматизму, який нехтує об'єктивною істиною у дослідженні об'єкта та визначенні практичних завдань, орієнтує на безпосередній «успіх», на користь безвідносно до сутнісної тенденції історичного розвитку, що визначається внутрішньою основою процесу. Відомо, що свого часу, обґрунтовуючи марксистську тезу про єдність теорії і практики, В. І. Ленін показав докорінну протилежність марксистської філософії і прагматизму, переконливо довів, що прагматистське «загравання» з практикою є лише формою маскування суб'єктивного ідеалізму.

В сучасних умовах ідеологічної боротьби, коли для нападків на марксизм послуговуються найрізноманітнішими засобами, одним із яких є отожднення його з прагматизмом, питання про спосіб марксистського розв'язання проблеми зв'язку теорії і практики набуває особливої актуальності. Протилежність марксизму і прагматизму в ро-

⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 304.

зумінні зумовленості пізнання виявляється як у розв'язанні питання про практичну мету пізнання, так і в пошуках засобів її досягнення. Прагматизм, переплутуючи кінцеву мету пізнання із сутністю пізнавального процесу, засоби досягнення істини з самою істиною, тим самим знімає питання про об'єктивну істину як теоретичну передумову реалізації кінцевої мети пізнання. Згідно ж з марксистсько-ленінською філософією практично-перетворююча сила теорії полягає в об'єктивній істинності. Підкреслюючи роль знання об'єктивної істини в революційно-практичній діяльності Комуністичної партії, В. І. Ленін відзначав: «Треба мати мужність дивитися прямо в очі неприкрашеній гіркій правді»⁹. В цьому сенс ленінського положення про те, що вчення марксизму всесильне, тому що воно вірне. Прагматистська ж теза про «вибір» знання відповідно до його «корисності» відкриває простір для суб'єктивного свавілля в оцінці суті теорії та її практичної реалізації.

Але вимога об'єктивності, орієнтація на істину як обов'язкову умову революційної діяльності не означає з погляду марксистсько-ленінської філософії нейтральності щодо питання про те, що досліджувати і для чого. З'ясування цього питання — невід'ємний момент цілеспрямованого пошуку істини, який в кінцевому підсумку визначається конкретними практичними потребами.

Межі проникнення пізнання в сутність історичних процесів зумовлюються соціальним змістом практики певних класів. Клас, який відображає конкретно-історичні потреби соціального прогресу, який, за словами В. І. Леніна, стоїть в центрі епохи, визначаючи її головний зміст і напрям розвитку, своєю діяльністю створює практичну основу для об'єктивно істинного пізнання, а інтереси цього класу і собі потребують наукового обґрунтування його революційної практики. Практика революційного класу — матеріальна основа істинного пізнання, а свідоме використання істини в революційній практиці цього класу — духовна передумова її ефективного розвитку на шляху реалізації об'єктивно зумовленої мети. Завдяки цьому пролетарська партійність збігається з науковою об'єктивністю.

З таких позицій неспроможними є намагання буржуазних критиків марксизму вбачати у поєднанні марксистської теорії з практикою революційної боротьби робітничого класу джерело відходу від істини і розглядати як «парадоксальну» тезу про збіг у цій теорії партійності з науковою об'єктивністю. І якщо абстрагуватися від прозорої соціальної спрямованості таких розумувань і заснованих на них концепцій «деідеологізації» суспільної науки та філософії, то абстрактна теза про «несумісність» істини з відображенням інтересів передового класу виражає нездатність зрозуміти реальну діалектику теорії і практики й самого пізнавального процесу як діяльності конкретно-історичного суб'єкта.

Істинне, конкретне знання — це не просто знання про предмет, яким він є сам по собі, але й про те, яким він може і має бути відповідно до закладених у ньому потенцій, знання про способи реалізації об'єктивних можливостей в інтересах певних соціальних сил. У цьому полягає сенс відомого положення К. Маркса про те, що теорія остільки правильно пояснює дійсність, оскільки вказує способи її зміни, що істинна теорія має дати «істинний лозунг боротьби»¹⁰. Істинне ж гасло боротьби може дати лише та теорія, яка проникає в сутнісні процеси, приховані за поверхнею явищ, що часто спотворюють їх.

Пошук істини — процес суб'єктивно спрямований. І як би, внаслі-

⁹ В. І. Ленін. Повне зібр. творів, т. 36, стор. 76.

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 354.

док внутрішньої специфічної логіки розвитку тієї чи іншої галузі знання, він не віддалявся від свого джерела — потреб практики, які б проміжні опосередковуючі ланки не виникали між теоретичним і практичним, їх сутнісний зв'язок об'єктивно ніколи не втрачається, визначаючи ту або ту орієнтацію пізнання. Нехтування цим зв'язком є відходом від істини, воно суперечить вимогам наукової об'єктивності. Завдяки єдності теорії і практики в науці виявляється творча, керівна роль принципу партійності пізнання; саме він орієнтує зв'язок науки з соціальною практикою, з інтересами провідного класу суспільства. Партійність революційного класу є формою наукової об'єктивності. Розрив між партійністю та науковою істиною можливий лише за умов певної, історично зумовленої форми партійності — партійності реакційних суспільно-політичних сил.

Марксистський принцип партійності, як методологічний принцип пізнання і світоглядний орієнтир в практичній діяльності, ворожий буржуазному об'єктивізму. Водночас він заперечує суб'єктивізм, що релятивізує істину, позбавляючи її об'єктивного змісту. Не випадково в сучасній буржуазній філософії марксистський принцип партійності піддається критиці не тільки з «традиційних» позицій об'єктивізму, але й з позицій «визнання» партійності соціального пізнання. Однак і в тому і в іншому випадку виявляється та сама тенденція — суб'єктивістське виглумачення партійності, взятої в її абстрактній формі. Крайності об'єктивізму і суб'єктивізму, нейтралізму і апологетики долає конкретний підхід до істини, як до діалектичного процесу; він орієнтує на творче, революційно-критичне розв'язання теоретичних проблем на основі конкретно-історичних потреб практики, відповідно спрямовуючи її по шляху соціального прогресу.

Революційно-перетворююча функція марксистсько-ленінської філософії виявляється у процесі революційної практичної діяльності, яка, долаючи вузький горизонт прагматистського утилітаризму, водночас відрізняється від необгрунтованої «революційності», що не спирається на об'єктивні, реальні передумови. Вузький практицизм і безпідставна «революційність» — це ті два способи дії, в яких кінець кінцем розкривається дрібнобуржуазна свідомість обивателя, що впадає у крайність і тому неспроможний за потребами моменту побачити історичну перспективу; він видає за принцип революційності власну нертерплячість.

Революційно-перетворююча роль марксистсько-ленінської філософії з особливою силою виявляється в практиці побудови комуністичного суспільства, в ході становлення якого реалізується наукова теорія як його неодмінна умова. Ось чому формування наукового світогляду в масштабі всього суспільства розглядається партією як невід'ємна сторона загального завдання побудови комунізму в нашій країні. У процесі свого перетворення на форму самосвідомості всього радянського народу марксистсько-ленінська філософія виконує роль світоглядного регулятора соціальної поведінки радянської людини. Вона прогнозує дальший суспільний розвиток та сприяє моделюванню елементів майбутньої соціальної структури, що формуються в умовах розвиненого соціалістичного суспільства, — структури, в якій повною мірою реалізується ідея свободи, а революційна творча практика стає універсальною формою суспільної діяльності.

Поглиблення та зростання революційно-перетворюючої функції марксистсько-ленінської філософії — від духовної зброї класової боротьби пролетаріату до форми самосвідомості трудящих безкласового суспільства — це відображення об'єктивної діалектики історичного

розвитку епохи, в центрі якої стоїть робітничий клас як виразник тенденцій загальнолюдського поступу. Дійовий, революційно-практичний характер марксистсько-ленінської філософії й визначається її змістом і класовою сутністю — служити інтересам робітничого класу, трудящих мас, революційному прогресу.

Постановка і розв'язання марксистсько-ленінською філософією теоретичних проблем безпосередньо пов'язані з корінними і найгострішими питаннями життя, з актуальними завданнями практичної боротьби за революційну зміну дійсності, за знищення класово-експлуататорського ладу, за перемогу соціалізму і комунізму. Послідовно застосовувана до пізнання суспільного життя філософія марксизму-ленінізму завжди була в руках Комуністичної партії надійною теоретичною основою для революційних висновків про характер, рушійні сили, механізм дії і перспективи суспільного розвитку, методологічною зброєю перетворення в життя теорії наукового комунізму.

Про дійову, революційно-перетворюючу роль світоглядних і методологічних основ марксизму-ленінізму стосовно соціальних процесів свідчать результати, яких досягли робітничий клас, трудящі нашої країни, світова соціалістична співдружність під керівництвом комуністичних партій, що спираються у своїй діяльності на велике вчення марксизму-ленінізму, його філософську основу — діалектичний матеріалізм.

Зразок застосування принципів діалектико-матеріалістичного світогляду, діалектичної методології до всіх галузей науки і суспільно-історичної практики — політичної економії, природознавства, соціально-політичних учень, до стратегії і тактики Комуністичної партії — дав, продовжуючи справу К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін.

В. І. Ленін створив пролетарську партію нового типу, озброїв її ідейно-теоретично, організаційно і тактично. Це дало можливість більшовикам стати на єдино правильну позицію у першій російській революції. Розвиток суспільно-політичних подій показав глибоку правоту тактичної лінії В. І. Леніна, який, всупереч догмам меншовиків, виходив з вимог реального життя, із суті діалектико-матеріалістичної методології, чужої догматизмові. Розроблена ним тактика більшовиків після революції 1905 р. є взірцем правильного застосування марксистської філософії до аналізу поточного моменту, до практичної діяльності Комуністичної партії, революційного пролетаріату. Коли лютувала реакція, більшовики, очолювані В. І. Леніним, були єдиною партією, яка не піддалася деморалізації, зберегла свої сили для штурму самодержавства. Це ж можна сказати і про тактику більшовиків у період першої світової війни. В час, коли шовінізм оповив усі соціал-демократичні партії, лише більшовики, озброєні ідеями ленінізму, методом матеріалістичної діалектики, залишилися вірними принципам пролетарського інтернаціоналізму, справі революції.

Якого великого значення В. І. Ленін надавав філософії, свідчить той факт, що в найскладніший момент історії, коли визрівали умови для переможної соціалістичної революції, він визнав за потрібне досліджувати філософські проблеми, далі розробляти наукову методологію. Наслідком цієї праці були «Філософські зошити», окремі положення яких були використані В. І. Леніним під час підготовки важливих творів на злободенні соціально-політичні теми. Зокрема, в книжці «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму» дано глибокий аналіз внутрішніх і зовнішніх умов революції в Росії, який є класичним зразком застосування діалектики до конкретних завдань визвольного руху.

Розроблена В. І. Леніним на основі творчого застосування марксистської методології нова теорія соціалістичної революції дістала своє підтвердження у перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка поклала початок ери загибелі капіталізму і торжества соціалізму. Побудова соціалізму і будівництво комунізму в СРСР, успіхи в соціалістичному розвитку країн соціалістичної співдружності, крах колоніальної системи імперіалізму, значне послаблення позицій світового капіталізму — все це є втіленням ідей марксизму-ленінізму в життя, практичним підтвердженням їх об'єктивної істинності, реальної дійової сили, результатом революціонізуючої ролі філософії і методології марксизму.

Марксистсько-ленінська філософія, відображуючи об'єктивну картину світу, визначаючи науково обгрунтовані підходи до дійсності, формуючи керівні принципи для практичної діяльності, виступає як загальнотеоретична основа політики комуністичних і робітничих партій. Вона вимагає виходити в практичних діях не із суб'єктивних побажань, а із врахування всієї сукупності конкретно-історичних умов, будувати політику згідно з потребами і напрямом об'єктивного розвитку, вміло використовувати марксистсько-ленінську теорію як вічно живе вчення, орієнтуватись на нове, передове, виховувати у трудящих непримиренність до всього реакційного.

З'ясовуючи походження і справжню роль ідеологічних процесів, марксистсько-ленінська філософія водночас допомагає свідомо послуговуватися об'єктивними законами в інтересах суспільства, обгрунтовує потребу спиратися у практичній діяльності на передові ідеї, озброювати ними маси, виховувати свідомих борців з пережитками минулого.

Життєвість політики Комуністичної партії в тому й полягає, що вона керується марксистсько-ленінською теорією, її фундаментальними принципами. Комуністична партія розробила таку політику, яка відображає потреби життя суспільства, і виступає натхненником і організатором революційних мас.

В умовах розгорнутого будівництва комунізму революційно-перетворююча роль марксистсько-ленінської філософії незмірно зростає. «Наша партія — партія наукового комунізму, — зазначав на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев. — Вона неухильно керується марксистсько-ленінською наукою, найпередовішою, найреволюційнішою наукою сучасності, робить усе для її дальшого розвитку. Теоретичне осмислення явищ суспільного життя, його головних тенденцій дає партії змогу передбачати хід суспільних процесів, виробляти вірний політичний курс, уникати помилок і суб'єктивістських рішень»¹¹. Партія «вбачає своє найважливіше завдання в тому, щоб на основі ленінських думок, ленінської методології знаходити розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва»¹².

Марксистсько-ленінська філософія озброює радянських людей найпередовішими ідеями, надихає їх на самовіддану працю, на боротьбу з будь-якими формами реакції, виховує їх у душі непримиренності до ворожих людині проповідей апологетів капіталізму, вчить вмінню розбиратися в складних історичних подіях і вселяє впевненість в остаточній перемозі комунізму. Вона сприйнята радянським народом як єдине правильне вчення, яке в сучасних умовах є прапором найпрогресивніших сил людства. Грандіозні завдання, що стоять тепер перед радянським народом, його партією, перед світовим комуністичним рухом, всіма революційними силами, можна правильно розв'язати, виходячи лише з основних принципів марксистсько-ленінської філософії.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 115.

¹² Там же, стор. 116.

Сучасна епоха, змістом якої є перехід від капіталізму до комунізму, покликана завершитися всесвітньо-історичною перемогою комунізму на всій планеті. Альтернатива «соціалізм або капіталізм» вже наперед визначена всесвітньою історією на користь комуністичної формації. Науково-технічний прогрес сьогодні відкриває перспективи використання таких могутніх сил, соціальний контроль над якими в інтересах людства можливий лише за умов розвитку соціалістичного суспільства.

Основоположники марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали: треба глибоко усвідомити, що історія — це не широкий прямий шлях, а надзвичайно складний, суперечливий процес, пов'язаний з певними поворотами і зигзагами подій. Щоб не бути простим фіксатором ходу історії, більше того, щоб максимально спрямовувати розвиток подій в бік реалізації найпрогресивніших тенденцій, потрібно, щоб революційні маси самі були озброєні науковою теорією і методом, вміли своєчасно гострити свою зброю, узагальнювати досвід історичного розвитку і досягнень науки, застосовувати його творчо.

У класичному положенні Ф. Енгельса — «наше вчення не догма, а керівництво для дії», як писав В. І. Ленін, «з надзвичайною силою й виразністю підкреслено ту сторону марксизму, яка часто-густо випускається з уваги. А випускаючи її з уваги, ми робимо марксизм одностороннім, потворним, мертвим, ми виймаємо з нього його душу живу, ми підриваємо його корінні теоретичні основи — діалектику, вчення про всесторонній і повний суперечностей історичний розвиток, ми підриваємо його зв'язок з певними практичними завданнями епохи, які можуть мінятися при кожному новому повороті історії»¹³.

Глибоке знання діалектики, що становить суть марксистсько-ленінської філософії, творчий розвиток і вміння застосовувати її щодо розв'язання конкретних теоретичних і практичних проблем дали можливість В. І. Леніну, створеній ним партії по-науковому розкривати дію сутнісних сил найскладнішої історичної епохи, визначати правильні шляхи кардинальних завдань революційного руху та будівництва нового суспільства.

Марксистсько-ленінський світогляд є єдино науковим орієнтиром у дослідженні міжнародних проблем — розвитку світового комуністичного руху, світової системи соціалізму, відносин двох протилежних світових систем, в аналізі реальних суперечностей цих процесів і пошуку ефективних форм їхнього розв'язання в інтересах перемоги комунізму, революційного оновлення світу.

* * *

Теоретическое содержание и революционно-практическая роль марксистско-ленинской философии, ее концептуальный аппарат и стратегическая программа коммунистического преобразования социальной действительности представляют собою две стороны единого целого — теории и метода научно осознанного и целенаправленного революционного действия.

Диалектика реализации марксистско-ленинской философией ее революционно-преобразующей функции — от духовного оружия классової борьбы пролетариата до форм самосознания трудящихся бесклассового общества — является отражением объективной диалектики исторического развития эпохи, в центре которой стоит рабочий класс как выразитель тенденций общечеловеческого прогресса.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 20, стор. 78.

Новий тип соціальної поведінки особи

В. О. ТИХОНОВИЧ

Досягнення радянським суспільством ступеня розвинутого соціалізму є всесвітньо-історичним завоюванням трудящих нашої країни, керованих Комуністичною партією. Наполеглива праця радянських людей, незламна воля партії, непорушна дружба народів стали тими визначальними чинниками, які зумовили небачений історичний поступ нашої країни до вершин її економічної могутності, міжнародного політичного авторитету, забезпечили провідне місце у соціальному прогресі людства. Трудящі Радянського Союзу «пишаються великими звершеннями виволоненої праці, досягненнями науки, розквітом культури, втіленої в різноманітні національні форми, всім способом життя радянського народу, який показав людству нові горизонти, нові моральні цінності та ідеали»¹.

У нашій країні нині справді на повну силу розкрились найглибинніші і найфундаментальніші потенції реального соціалізму, виявилось діяння його законів і принципів, що зрештою й зумовило формування рис розвинутого соціалістичного суспільства.

Тому не випадково, що саме тепер, на етапі високої суспільної зрілості, у всій повноті розкриваються найістотніші ознаки нового суспільства, а саме суспільство постає у розвинутій формі.

Вирішуючи триєдине завдання — побудови матеріально-технічної бази комунізму, удосконалення системи суспільних відносин і формування нової людини — суспільство розвинутого соціалізму ставить своєю найвищою метою забезпечення вільного, усебічного розвитку своїх членів. Ця мета досягається на шляхах дальшої інтенсифікації суспільного виробництва, впровадження у практику найновіших досягнень науки і техніки, збагачення творчого, інтелектуального змісту праці, цілеспрямованої виховної роботи.

Вихідним теоретичним принципом, на якому ґрунтується вся система заходів, спрямованих на формування нової людини, є принцип визначального впливу на формування людини соціального середовища, того чи іншого виду її життєдіяльності, її способу життя. «...Спосіб виробництва треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів, — підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології». — Ще в більшій мірі це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний спосіб життя. Яка життєдіяльність індивідів, такі і вони самі»².

Перемога соціалістичної революції в нашій країні стала головною передумовою виникнення нового, соціалістичного способу життя, що є од-

¹ 50 років утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 60.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

ним з найфундаментальніших наслідків будівництва соціалізму і докорінно відрізняється від способу життя буржуазного.

Ця відмінність і перевага зумовлені насамперед існуванням суспільної власності на знаряддя і засоби виробництва, відсутністю експлуатації людини людиною, пануванням марксистсько-ленінської ідеології. Організованість, оптимізм, працьовитість, колективізм робітничого класу як провідної сили суспільства, творця матеріальних цінностей стали визначальними рисами життя радянського народу. «У нас сформувалась нова історична спільність людей — радянський народ, — говорив Л. І. Брежнев у промові перед виборцями Бауманського виборчого округу міста Москви 14 червня 1974 р. — А це означає, що дедалі помітнішими стають спільні, незалежні від соціальних і національних відмінностей, риси поведінки, характеру, світогляду радянських людей»³. Високі темпи розвитку соціалістичної економіки забезпечують систематичне зростання добробуту трудящих, зближення життєвих рівнів різних соціальних груп і прошарків, задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб народу.

Будучи за своїм походженням і сутністю явищем інтернаціональним, радянський спосіб життя створює всі умови для того, щоб людина не обмежувалась рамками національних цінностей і національного існування, а відчувала себе складовою частиною широкої міжнаціональної спільності — радянського народу, своєю власною діяльністю сприяла згуртуванню цієї спільності, прилучалась до духовних надбань інших народів. Створений за роки соціалістичного будівництва єдиний економічний організм країни, соціальна, ідейна і морально-політична єдність суспільства стали тією основою, на якій розвинулись процеси культурного зближення націй і народностей СРСР, міжнародного спілкування в галузі економіки, науки, освіти тощо. Всім радянським людям, незалежно від їх національності, властиві усвідомлення радянського патріотизму, інтернаціональна солідарність з трудящими інших країн, готовність прийти їм на допомогу в годину лихоліття. За роки Радянської влади виникли нові, радянські традиції і звичаї, способи оцінки людей і явищ. Радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм як риси радянського способу життя — це ідеологія і політика партії, водночас — це норма повсякденної поведінки мільйонів людей в праці і побуті, творчості і спілкуванні. Безкорисливий обмін матеріальними і духовними цінностями, відсутність упередженості до представників інших націй, дружба взаємодопомога — все це конкретні прояви глибоко інтернаціоналістичного способу життя радянських людей.

Соціалістичне суспільство не знає органічно властивого буржуазним країнам расового і етнічного поділу праці, що відбиває соціальні суперечності антагоністичного суспільства, економічну і політичну нерівність різних національностей і етнічних груп. Так, у США, за висновками американської преси, у 1973 р. 8,9 процента негрів працездатного віку не могли знайти роботи, безробітними є 30,2 процента негритянської молоді, що значно більше, ніж у середньому по країні⁴. Чимало національних меншостей змушені виконувати лише малокваліфіковану і низькооплачувану роботу.

Визначальним принципом праці на виробництві, поведінки у поза виробничій сфері, міжособового спілкування і громадської діяльності радянських людей є колективізм. Колективістський спосіб життя за

³ «Радянська Україна», 15 червня 1974 р.

⁴ «Правда», 24 квітня 1974 р.

соціалізму — це суспільна форма розвитку самої людини, її особистої свободи і індивідуальної самобутності. Закладені в самій основі соціалізму відносини співробітництва і взаємодопомоги, товариського суперництва у праці для досягнення спільної мети виступають одним з визначальних чинників соціалістичного способу життя.

Кардинальні зміни, що відбулися в суспільстві з перемогою соціалізму, виявляються в концентрованій формі у виникненні нового, соціалістичного і комуністичного, ставлення до праці. Вільна праця на благо суспільства є найістотнішим елементом соціалістичного способу життя, а людина праці — основним суб'єктом суспільного процесу. За соціалізму праця на загальну користь визначає місце людини в суспільстві, її соціальний престиж. Тому орієнтація на працю як одну з найважливіших цінностей соціалістичного способу життя органічно властива радянським людям, вона визначає їх поведінку на виробництві, систему їхніх моральних оцінок і критеріїв у позавиробничій сфері.

На інші соціальні цінності орієнтує сучасна буржуазна ідеологія і практика управління. На зміну філософським і соціологічним концепціям, спрямованим на реалізацію «внутрішніх» потенцій буржуазної особистості (культ індивідуалізму), прийшли сучасні буржуазні доктрини «зовнішньої» орієнтації людини з культом споживання, споживання заради споживання, споживання для інших», тобто використання речей, культурних і духовних цінностей не для задоволення дійсних матеріальних і духовних потреб особистості, а для «позначення» своєї соціальної позиції в суспільстві. Культ споживання став визначальною рисою буржуазного способу життя і передусім «американського способу життя». Е. Фромм з гіркотою змушений визнати, що в американському суспільстві «засоби перетворились на цілі, виробництво і споживання речей стало метою життя... Ми виробляємо речі, що діють як люди, і людей, що діють як речі. Людина сама перетворилась на річ і обожнює витвори власних рук; вона відчужена від самої себе...»⁵.

Ліквідуючи властиву буржуазному суспільству суперечність між працею і споживанням, робочим і вільним часом, соціалізм створює економічні і соціальні передумови для гармонійного розвитку особи, подолання суперечностей між різними сферами її життєдіяльності, а отже, для повного виявлення її творчих здібностей. «Одновимірній» людині, стандартизованому, знеособленому елементу «масового суспільства», бездумному споживачеві як моделям особи сучасного буржуазного Заходу світ соціалізму протиставляє людину-творця, громадського діяча, чиї інтереси і прагнення сягають далеко за межі власного оточення і безпосередніх індивідуальних потреб. Бездуховності буржуазного способу життя світ соціалізму протиставляє істинно людські цінності: творчість на благо суспільства, всебічний, гармонійний розвиток людини, оптимізм і упевненість у майбутньому, людську гідність і волюничу непримиренність до соціального зла.

Сьогодні проблеми способу життя соціальних спільностей і окремих індивідів — в центрі уваги науковців і публіцистів. Власне глибока наукова розробка проблем способу життя, основних рис соціалістичного способу життя тільки починається. Тим часом, сама дійсність висуває цю тему в число першочергових завдань всього комплексу суспільних наук.

Поняття «спосіб життя» не знайдемо в жодному філософському словнику останніх видань і у «Філософській енциклопедії». Не висвіт-

⁵ E. Fromm. *New Knowledge in Human*. N. Y., 1959, p. 164.

люється воно і у вузівських підручниках з філософії і наукового комунізму. Тим часом, проблема способу життя аж ніяк не є білою плямою в марксистській науці. «Передумови, з яких ми починаємо, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — не довільні, вони — не догми; це — дійсні передумови, від яких можна абстрагуватися тільки в уяві. Це — дійсні індивіди, їх діяльність і матеріальні умови їх життя, як ті, що їх вони знаходять уже готовими, так і ті, які створені їх власною діяльністю. Таким чином, передумови ці можна встановити чисто емпіричним шляхом»⁶. Відомо, як багато уваги приділяли К. Маркс і Ф. Енгельс, В. І. Ленін вивченню «життєвих умов», «умов життєвої обстановки» людей, вважаючи їх могутніми чинниками людської поведінки і людської свідомості.

В соціологічній і соціально-психологічній літературі, присвяченій тією чи іншою мірою проблемі способу життя, вже склались, а частково складаються (останнє стосується радянської літератури) певні традиції і підходи. Досить поширеним серед буржуазних дослідників підходом є намагання визначити спосіб життя через поняття «споживання». Так, М. Вебер під поняттям «спосіб життя» розумів усталені щодо тієї чи іншої соціальної групи «принципи споживання благ»⁷. В сучасній американській соціологічній літературі назване поняття визначається як «ті блага і послуги, що використовуються або споживаються особами чи їх сім'ями»⁸. Подібний підхід до вивчення способу життя зумовлений традиціями буржуазної суспільної науки і панівними цінностями буржуазної свідомості. У переколюченій, неадекватній формі відбиваючи суперечності соціального буття, і насамперед суперечність між працею і споживанням в умовах капіталізму, така концепція виступає водночас апологією культу споживання, намагаючись саму сутність людини звести до поведінки споживача. Негативізм у ставленні до праці як цінності способу життя і загальна психологізація його як соціального явища — така найістотніша вада наведеної позиції. Досить поширеним прийомом у зарубіжній соціології є також прагнення отождивити поняття «спосіб життя» і «стиль життя», причому останній розуміють як можливість на власний розсуд вибрати форму і лінію поведінки, які зрештою зводяться до свободи вибору речей і стандартів соціальної поведінки.

У вітчизняній літературі найбільш окресленим і досить широко представленим у дослідженнях є етнографічний підхід, який спирається на вивчення побутових традицій, звичаїв, способів розселення, характерних особливостей у проведенні дозвілля тощо. Ніскільки не применшуючи значення і необхідності подібних досліджень, зазначимо, проте, що їхня тематика охоплює досить вузьке коло проблем і не входить на широке соціальне тло, на основні сфери життєдіяльності людей.

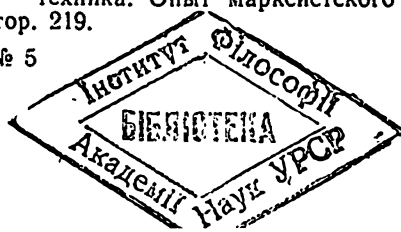
Останнім часом дедалі більшу увагу проблемам способу життя приділяють філософи, соціологи, соціальні психологи. Деякі дослідники, даючи дефініцію поняття, прагнуть покласти в її основу категорію соціально-економічних відносин. Так, автори праці «Людина — наука — техніка» визначають спосіб життя як «широкий комплекс матеріальних умов, соціально-економічних відносин і форм культури, що відбивають досягнутий суспільством рівень людського життя»⁹. Через категорію

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 3, стор. 18.

⁷ Див.: II Международный коллоквиум по социальной психологии. Тбилиси, 1970, стор. 66.

⁸ Там же, стор. 96.

⁹ Человек — наука — техника. Опыт марксистского анализа научно-технической революции. М., 1973, стор. 219.

регуляцію. У виділенні з природного і суспільного середовища умов життя як таких об'єктивно виявляється активність, вибірковість людини як суб'єкта життя¹⁵.

Певної конкретизації вимагає в даному контексті і поняття поведінки. У соціологічній літературі усталилось розрізнення двох форм поведінки: реальна, або відкрита, поведінка, під якою розуміють певну послідовність вчинків (сукупність дій матеріального характеру), і вербальна, словесна, яка може збігатись із реальною, а може й суперечити їй. Такий поділ зумовлений насамперед вимогами процедури соціологічного дослідження, де широко використовується метод анкетування і виникає проблема надійності одержуваної інформації, співставлення висловлювань респондента з приводу певної ситуації і її реалізації.

Розглянута в більш широкому соціальному контексті поведінка позбавляється цього дихотомічного поділу на реальну і вербальну (як нереальну). Слово, як матеріалізована думка, що сприймається іншими людьми, є також елементом реальної поведінки. Слово може сприяти згуртуванню людей, колективу, а може розкласти його, воно може нести в собі цінну соціальну інформацію, а може стати знаряддям поширення вигадок, чуток, наклепів, лихослів'я тощо. У повсякденному житті всі ці моменти відіграють неабияку роль.

Серйозну наукову проблему становить співвідношення понять «спосіб життя» і «спосіб мислення». Не маючи на меті її тут аналізувати, відзначимо лише, що спосіб мислення, панівні тенденції громадської думки, відповідні стереотипи мислення і смислові соціальні символи є невід'ємною рисою способу життя. Масова свідомість, як і масова поведінка, — його найбільш представницька форма.

Безпосередніми економічними підвалинами способу життя є рівень життя, тобто умови праці і побуту, реальні доходи населення, обсяг і структура споживання матеріальних благ, бюджет робочого і вільного часу, рівень освіченості, матеріальна база охорони здоров'я тощо. Рівень життя характеризує міру задоволення потреб людей, соціальної групи чи суспільства в цілому, які (потреби) склалися в процесі історичного розвитку тієї чи іншої людської спільності. Будучи основним показником економічного добробуту, рівень життя забезпечує можливості реалізації потреб людей. Але сам по собі він не формує системи соціальної поведінки. Взаємодія людей з матеріально-речовим середовищем опосередкована соціальними відносинами і панівними цінностями суспільства.

На відміну від рівня життя, який характеризує людські потреби з кількісного боку, спосіб життя відбиває і якісний їх бік, їхній зміст і характер. Іншими словами, якщо рівень життя визначає міру задоволення в основному фізичних потреб людей (у продуктах харчування, речах тривалого користування, одязі, житлі тощо), то спосіб життя характеризує задоволення також і духовних та соціальних потреб, сукупність і структуру потреб¹⁶. Отже, йдеться про якість життя, яку далеко не завжди можна перевести на мову кількісних показників. Адже міру людської свободи, рівень морально-психологічної атмосфери, впевненості у завтрашньому дні, в долі молодого покоління і т. п. обчислити практично неможливо. «Нині на шальку терезів кинутий увесь якісний бік життя. Рівень матеріального достатку при цьому відіграє дуже важливу роль, але масштаби виміру стали тепер значно ширші. Вони включають увесь спектр людських цінностей, їх порівняльну

¹⁵ С. Л. Рубинштейн. Бытие и сознание. М., 1957, стор. 222.

¹⁶ Див.: С. Г. Струмилин, Э. Е. Писаренко. Социалистический образ жизни: методология исследования.— «Вопросы философии», 1974, № 2, стор. 30.

значимість, яка визначається внутрішніми законами кожної системи. Вони включають концепції моралі, культури і філософії, притаманні цим системам. Багато з цих нових компонентів, які впливають на якісний бік життя, не можна виміряти жодними цифровими показниками... В міру того як капіталізм загниває і дедалі менше здатний відгукуватися на людські потреби, відбувається розпад життєвих цінностей. В міру того як зростає спроможність соціалізму дедалі більше задовольняти потреби людини, життя розквітає все яскравіше»¹⁷.

Науковий аналіз поняття способу життя передбачає використання поняття потреба. Саме потреба є рушієм людської поведінки, безпосередньою її спонукою. Сукупність потреб, їхня структура, еволюція характеризує людську спільність і окремого індивіда з боку найістотніших якостей. «*Багата* людина,— підкреслював К. Маркс,— це в той же час людина, яка *терпить* *нужду* в усій повноті людських проявів життя...»¹⁸. Такими людськими проявами життя є матеріальне й духовне виробництво, творчість, пізнання, громадська діяльність, виховання підростаючого покоління тощо. Місце цих потреб в ієрархії цінностей суспільства характеризує міру його соціальної зрілості.

Істотний вплив на спосіб життя людей справляють не лише умови матеріально-речового і соціального середовища, а й вікові їх особливості, їх позиція на етапі життєвого циклу. Життєвий цикл — це властива даній спільності послідовність вікових періодів у житті людини, які відрізняються зміною її функцій і ролей в соціальній системі¹⁹. Так, наприклад, розрізняють: дитинство й підлітковий вік (період первинної соціалізації); молодість (завершення основ соціалізації); зрілість (активна трудова діяльність, сімейне життя); старість. Цілком зрозуміло, що кожний з цих циклів має специфічні риси; у багатьох відношеннях пов'язана саме з конкретним етапом життя сукупність соціальних ролей зумовлює такі потреби особи, які визначають дуже широкий спектр її соціальної поведінки, особливо у позавиробничій сфері.

Нарешті, фактором, вплив якого на спосіб життя людей в умовах соціалістичного суспільства має тенденцію до швидкого зростання, є культура, причому передусім в тому «особистісному» її плані, коли під цим терміном розуміють систему знань і переконань, що стали змістом буденної свідомості, норми, ціннісні орієнтації, соціальні установки, звичаї тощо. Саме ці елементи є складовими «пускового» механізму повсякденної поведінки людини.

Наведений вище перелік чинників і складових елементів способу життя, звичайно, не є вичерпним. Наша мета в даному випадку полягала в іншому: показати комплексність цього об'єкта, певну його усталеність, а отже, необхідність його всебічного дослідження представниками різних наук. Нижче ми спинимось більш детально на одному з можливих аспектів практичного застосування висловлених теоретичних положень, а саме в плані розширення сфери наукового управління соціальними процесами.

Революційні перетворення, здійснені в нашій країні за роки Радянської влади в економічній, політичній, соціальній, культурній галузях, зумовили формування єдиного для всіх соціальних груп населення соціалістичного способу життя. Це означає, що всім цим групам властива певна сукупність рис їхньої життєдіяльності, спричинених ха-

¹⁷ Промова товариша Геса Холла на XXIV з'їзді КПРС.— XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт. К., 1971, стор. 396—397.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 554.

¹⁹ Див.: Л. А. Гордон, Э. В. Клопов. Человек после работы, стор. 43.

рактором соціалістичних суспільних відносин, відсутністю експлуатації, правом на працю і відпочинок, на здобуття освіти, соціальне забезпечення тощо. Саме ці особливості принципово відрізняють спосіб життя радянських людей і населення капіталістичних країн. Показуючи альтернативу буржуазному способу життя з його «демократією» для панівної верхівки суспільства, глибокими класовими суперечностями, антагонізмом інтересів різних соціальних груп, демагогією і відсутністю реальної свободи для трудящих мас, Генеральний секретар Французької комуністичної партії Жорж Марше в книзі «Демократичний виклик» пише: «Свобода — це свобода працювати і обирати свою роботу. Це свобода вчитись і підвищувати свій культурний рівень, мати добре житло, мати можливість пристойно виховувати стільки дітей, скільки хоче мати сім'я, свобода думки, слова, зборів і асоціацій, свобода брати участь в управлінні своїм підприємством і керівництві справами свого села, свого міста, країни... Для цього необхідна така соціальна організація, яка звільняє людину від матеріального клопоту і від страху за завтрашній день. Вона називається соціалізмом»²⁰.

Саме перемога соціалізму в нашій країні, реалізація на практиці всіх прав трудящих, проголошених Конституцією, забезпечують дійсно соціалістичний характер повсякденної поведінки людей, її єдність у найважливіших, принципових рисах.

Соціалістичний спосіб життя характеризується багатоманітністю форм і проявів, що є однією з важливих умов всебічного розвитку особи соціалістичного суспільства, реалізації її індивідуальних нахилів і здібностей. Специфіка повсякденної поведінки окремих соціальних груп і окремих людей зумовлена історичними і національними традиціями, характером і змістом праці, структурою потреб, місцем проживання, рівнем освіти і багатьма іншими чинниками. Конкретна соціальна ситуація, у якій живе людина, може накладати як позитивний, так і негативний відбиток на її поведінку. Критерієм цього впливу є рівень забезпечення умов для розвитку особи, міра наближення до можливої за даних умов раціональної структури життєдіяльності.

З цього погляду важливим чинником цілеспрямованого формування особи соціалістичного суспільства є вплив на конкретні умови її життя, соціальне регулювання способу життя. Політиці нашої партії завжди була властива велика увага до соціально-економічних основ життя радянських людей і передусім до виробничої сфери як визначального чинника. Розвинуте соціалістичне суспільство має можливість розгорнути комплексне соціальне будівництво не тільки в сфері виробництва, а й у позавиробничій сфері. План розвитку народного господарства СРСР на дев'яту п'ятирічку містить широку соціальну програму, яка охоплює значно ширше, ніж у минулому, усі сторони життя радянської людини і успішно здійснюється. Ця обставина відкриває небачені досі перспективи цілеспрямованого формування соціалістичної особистості, регулювання соціальної поведінки і духовного життя через формування середовища життєдіяльності.

Соціалістичне суспільство не прагне до одноманітності людей. Поширена на Заході практика маніпулювання масовою свідомістю і масовою поведінкою за допомогою економічних і соціальних підойм спрямована насамперед на затушовування соціальних антагонізмів, зниження політичної активності трудящих і зведення їх потреб до культу споживання. Така практика чужа соціалістичному суспільству. Удосконалюючи форми і методи соціального управління, партія дбає насамперед про розкриття і використання творчих здібностей радянських

²⁰ «Літературная газета», 7 січня 1973 р.

людей, поліпшення умов для їхнього культурного, професійного і політичного зростання. Соціальне регулювання повсякденної поведінки людей за соціалізму — це не дріб'язкова регламентація їхніх вчинків і способу мислення, а цілеспрямоване створення умов для справді вільного і всебічного розвитку особистості.

Важливою теоретичною засадою соціального регулювання повсякденної поведінки людей за допомогою відповідної «організації» середовища життєдіяльності є врахування тієї обставини, що це матеріально-речове середовище не є єдиним чинником поведінки, а діє у комплексі з іншими ненормативними і нормативними регуляторами (зокрема ціннісно-нормативними механізмами масової свідомості). Величезний вплив на поведінку члена соціалістичного суспільства справляє марксистсько-ленінська ідеологія і соціалістична мораль.

Природно, що наукове регулювання соціальної поведінки людей передбачає виявлення причинно-наслідкових і кореляційних залежностей між компонентами середовища (умовами життя), соціальними характеристиками особи і поведінкою. В цьому плані значний інтерес становлять результати комплексного дослідження соціальних проблем побуту і позаробочого часу у міських робітників, проведене Л. А. Гордоном та Е. В. Клоповим у Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі та інших містах²¹. Основним засобом опису повсякденної поведінки робітників у побуті було обрано аналіз витрат часу. Дані про витрати часу у позавиробничій сфері — це передусім відомості про сукупність різних видів повсякденної поведінки, властивої тій чи іншій групі. Вони дають загальну характеристику життєдіяльності людини, цілісну картину соціальної поведінки. Важливою перевагою такого прийому є також те, що показники витрат часу фіксують і кількісний бік способу життя. Основною кількісною характеристикою поведінки виступає в даному дослідженні середня для тієї чи іншої групи робітників тривалість кожного із спостережуваних протягом тижня занять у позаробочий час.

В результаті дослідження виявлено закономірності і залежності, які далеко не завжди збігаються з усталеними буденними уявленнями. Серед провідних специфічних чинників соціальної поведінки (роль соціально-економічних умов загального характеру як найфундаментальнішої детермінанти способу життя, оскільки вона для всіх робітників однакова, прийнято за незмінну величину) найбільш вагомими для даної сукупності виявилися позиції на етапах життєвого циклу і освіта. Скільки-небудь помітного зв'язку між рівнем душевого доходу і особливостями способу життя не виявлено. Очевидно, певною мірою тут позначилась порівняно невелика різниця в доходах досліджуваних груп робітників; до того ж вона дещо компенсується за рахунок суспільних фондів і податкової політики. Водночас відносна незалежність структури витрат часу від рівня доходів сім'ї є однією з рис способу життя робітничого класу і всіх трудящих нашої країни.

Більше, ніж рівень доходу, впливають на повсякденну поведінку житлові умови. Так, робітники, які за іншими соціальними характеристиками схожі між собою, але мають різні житлові умови, відрізняються між собою за структурою витрат часу; водночас обстежені, які мають різні доходи, але по інших показниках схожі, майже не відрізняються за цією ознакою. Важливими висновками із цієї ситуації є те, що в сучасних умовах вирішення житлової проблеми, а також удосконалення системи обслуговування дають для цілеспрямованого

²¹ Л. А. Гордон, Э. В. Клопов. Человек после работы. Социальные проблемы быта и вне рабочего времени. М., 1972.

регулювання поведінки людей у сфері побуту більше, ніж підвищення заробітної плати.

Разом з тим спектр цього регулювання досить вузький: вивільнений час, поліпшені матеріальні умови життя самі по собі не створюють нових потреб поза своєю сферою (наявність у квартирі комунальних вигод далеко не завжди активізує потяг до культури). Полегшуючи домашню працю, комунальні вигоди не змінюють основної спрямованості способу життя, не спричиняють якісних зрушень у ньому. Для здійснення кардинального впливу на спосіб життя необхідно поліпшення матеріально-економічних умов побуту поєднувати з піднесенням рівня культури і суспільної свідомості. Специфічний (і досить значний) вплив на структуру витрат часу у побуті справляють речі, які є засобом споживання духовних цінностей: телевізор, радіо, книга тощо.

Важливим чинником соціальної поведінки є освіта. Так, наприклад, рівень освіти справляє дуже великий вплив на місце домашньої праці в структурі позаробочого часу і ціннісній орієнтації людей. Робітниці з освітою до чотирьох класів, незважаючи на те, що мають найбільшу на всю вибірку тривалість домашньої праці, у відповідь на запитання анкети, як би вони використали додатковий вільний час, відповіли, що хотіли б займатися домашньою працею ще довше (90% відповідей). Робітниці з більш високою освітою, відповідаючи на аналогічне запитання, на перший план висувують різні форми прилучення до культури. Навіть повна неоднаковість доходів і житлових умов не веде до такої значної різниці у часі, присвяченому домашній праці, яка виникає у крайніх освітніх групах.

На вищих рівнях освіченості (робітниці з спеціальною, вищою і незакінченою вищою освітою) вплив культури на побут починає «переважувати» вплив сімейно-вікової позиції людини, яка до цієї межі була провідним специфічним чинником витрат часу у позазавиробничій сфері.

Поставлена у контекст цілеспрямованого формування життя людей, освіта є тим значним капіталом, без якого неможливо забезпечити гармонійне формування соціалістичної особистості. Нагадаємо, крім того, що у позазавиробничій сфері відбувається соціалізація підростаючого покоління, і рівень освіченості батьків справляє тут величезний вплив. Досить сказати, що за даними криміналістів рівень духовної культури сім'ї значно більше впливає на інтенсивність антигромадської поведінки правопорушників, ніж їх соціальний стан чи рівень матеріальної забезпеченості²².

Наведені, як і інші емпіричні факти, переконливо свідчать про тісний зв'язок матеріальних умов, особистісних характеристик і способу життя людей. Знання об'єктивних закономірностей, які складаються поза волею окремих людей, є необхідною передумовою свідомого управління соціальними процесами. Стосовно основної теми даної статті, це вимагає поглибленого вивчення соціалістичного способу життя в цілому і специфіки способу життя окремих соціальних груп суспільства зокрема. Йдеться, насамперед, про наукову типологізацію специфіки способу життя соціальних груп. Досі найбільш поширеною типологією є розрізнення міського і сільського способів життя. Але, крім найзагальнішої їх характеристики (переважно з погляду етнографії), в науковій літературі важко відшукати щось конкретніше. Тим часом, тут закладено серйозні наукові проблеми. Так, скажімо, спроби по-

²² В. Н. Кудрявцев. Социально-психологические аспекты антиобщественного поведения.— «Вопросы философии», 1974, № 1, стор. 105.

в'язати дослідження процесів відтворення населення чи міграції сільського населення в міста з діянням одного чи кількох окремих чинників (рівень матеріального добробуту сім'ї, житлові умови, форми проведення дозвілля тощо) не дали помітних наслідків. Треба думати, що звернення науковців до поняття «спосіб життя» як синтезу різних сфер життєдіяльності людини при вирішенні цих питань значно поглибить аргументацію висновків і дасть змогу виступити з конкретними науковими рекомендаціями щодо цього.

У науковій і популярній літературі чимало говориться про вплив міської культури на село, проникнення елементів міського побуту (насамперед за рахунок використання речей тривалого користування) в життя колгоспного селянства і працівників радгоспів. Разом з тим недостатня увага приділяється зворотному процесу — проникнення, разом з масовою міграцією сільського населення, елементів сільського побуту в життя міста, навіть великого (деякі сімейні традиції, характер міжособового спілкування тощо).

Цікавою з наукового і практичного погляду є й проблема співвідношення опосубу життя і соціальної структури суспільства. Адже належність особи до тієї чи іншої соціальної групи не визначає автоматично всіх складових її способу життя. Чи не найбільш яскраво це видно при порівнянні способу життя працівників радгоспів, які належать до робітничого класу, і колгоспників (селянства); історичні традиції і місце проживання позначаються тут більше, ніж зв'язок з різними формами соціалістичної власності.

Подальша, більш деталізована, типологізація способу життя тих чи інших груп населення пов'язана з необхідністю послідовного аналізу різних видів соціальної поведінки і відповідних витрат часу, обґрунтуванням зведеної характеристики способу життя окремих соціально-демографічних груп і вичленуванням специфічних груп, які схожі між собою саме за спільними ознаками соціальної поведінки.

Згадуваний вище метод якісної і кількісної характеристики поведінки за допомогою визначення середньої тривалості часу, витраченого у тій чи іншій сфері життєдіяльності, є лише одним з можливих і далеко не універсальним підходом. Тепер досить активно розробляється у економічній літературі проблема рівня життя, обґрунтовується система його показників. Значно менше, а точніше, майже зовсім не розроблено методи вивчення і визначення структури і динаміки потреб населення. Певним кроком у цьому напрямі можна вважати розробку так званих раціональних нормативів споживання продовольчих і промислових товарів, здійснену у Всесоюзному науково-дослідному інституті праці, хоч методика розробки таких нормативів ще недосконала. Зокрема, в ній практично ігноруються соціально-психологічні чинники поведінки людини в галузі споживання, роль яких насправді досить значна.

Поглиблене вивчення специфіки опосубу життя різних соціальних груп населення має сприяти розширенню і удосконаленню соціального планування в нашій країні як однієї з найважливіших підойм соціального управління. Спосіб життя мусить стати реальним об'єктом соціального планування. Причому перевага саме такого підходу полягає в тому, що на відміну від соціального планування розвитку трудових колективів, яке досі є найпоширенішою його формою і передбачає насамперед розвиток людини як продуктивної сили, планування способу життя пов'язане з виходом його за межі підприємства, в економічні регіони і орієнтацією на всебічний розвиток людської особистості, що є найвищою метою нашого суспільства. Планування соціального розвитку

трудоу колективів має стати органічною складовою частиною планування соціалістичного способу життя.

Дослідницька і практична робота, пов'язана з цією проблематикою, зумовлює необхідність збирання, переробки, зберігання і використання величезних масивів соціальної інформації. Уявити собі цю роботу без застосування електронно-обчислювальної техніки неможливо. Зокрема, великі перспективи відкриваються в цій галузі у зв'язку з розробкою загальнодержавної (ЗДАС) і республіканських автоматизованих систем управління народним господарством (РАС). Оскільки вони будуються за територіально-виробничим принципом, це створює сприятливі умови для постановки регіонального соціального планування на міцну базу сучасної техніки. Використання електронно-обчислювальної техніки і створення об'єднаних автоматизованих систем збору й обробки інформації на підприємствах, у районах, містах, областях, республіках, аж до загальнодержавної АСУ дасть можливість підняти управління соціальними процесами на новий, якісно вищий рівень. Автоматизована система як знаряддя соціального управління, як елемент продуктивних сил суспільства за цією своєю сутністю не відрізняється від інших знарядь людської праці. Будучи застосована в умовах соціалістичного суспільства, вона відкриває перед ним нові можливості і зумовлює значне розширення сфери соціального регулювання на основі пізнаних об'єктивних закономірностей.

В цих умовах значно зростає керівна роль партії в цілому і місцевих партійних організацій зокрема в соціальному управлінні суспільством. Саме партія інтегрує в своїй діяльності як інтереси всього народу, так і інтереси класів і соціальних груп, спрямовуючи їх в єдине русло. Вона координує і поєднує між собою різні сфери життя суспільства: економічну, соціально-політичну, духовну і сімейно-побутову. Партія формулює глобальні соціальні цілі суспільства. Тому участь партійних організацій у розробці планів соціального розвитку зумовлена об'єктивними причинами і є запорукою їх реалізації.

Цілеспрямоване формування потреб соціалістичної особистості і планування умов їх реалізації є кардинальним напрямом розвитку і вдосконалення соціалістичного способу життя.

* * *

Одним из фундаментальнейших следствий победы социалистической революции в нашей стране явилось формирование нового социалистического образа жизни, коренным образом отличающегося от уклада жизни, свойственного буржуазному обществу.

Активизация интереса исследователей — философов, социологов, экономистов, социальных психологов — к проблеме образа жизни объясняется как логикой развития социального познания, так и потребностями практики социального управления. Понятие образа жизни является одним из ключевых в общесоциологической теории.

Поскольку в образе жизни индивида и социальной группы сфокусированы важнейшие параметры их жизнедеятельности — поведение на производстве и в быту, структура затрат рабочего и вне рабочего времени, содержание и структура потребностей, система ценностных ориентаций и прочее, то тем самым образ жизни людей выступает объектом комплексного социального планирования и регулирования. В частности, одним из наиболее эффективных направлений социального планирования представляется региональное социальное планирование среды жизнедеятельности людей, целенаправленная «организация» этой среды как фактора человеческого поведения при одновременном воздействии на духовную сферу личности, на структуру ее потребностей. Значительную роль в разработке и осуществлении региональных планов социального развития должна сыграть современная вычислительная техника и автоматизированные системы управления.

Розширення колгоспного демократизму

за умов розвинутого соціалізму

Б. І. ТАРЕЛЬНИК

Величне завоювання соціалізму в СРСР — торжество справжнього народовладдя. У період соціалістичного будівництва воно представлено пролетарською демократією, а з побудовою розвинутого соціалізму — всенародною соціалістичною демократією, яка забезпечує широким масам дійову участь в управлінні справами держави і суспільства. Суттєве значення при цьому має спосіб вияву демократії. На відміну від формальної буржуазної демократії, яка лише проголошує права народу, а фактично усуває його від управління, і, отже, розвивається однією, обмежено, радянська соціалістична демократія гарантує трудящим соціально-політичні права, забезпечує їхню участь у роботі органів державного й громадського управління.

XXIV з'їзд КПРС, накреслюючи шляхи всемірного піднесення громадсько-політичної активності мас, надає важливого значення дальшому розвитку соціалістичної демократії¹. Нові риси й особливості характеризують кожна з її форм, у тому числі й колгоспну демократію. Через неї як форму управління справами колгоспу самими колгоспниками вони фактично реалізують (рівні для усіх громадян Радянського Союзу) соціально-політичні права, а також соціально-правові та організаційно-господарчі нормативи, ухвалені колгоспними статутами на основі відповідних рішень партії й держави, Примірною Статуту колгоспу і Примірних правил внутрішнього розпорядку колгоспу.

Період розвинутого соціалізму характеризується прискоренням процесів суспільного розвитку. Тепер значно зростають зусилля радянських людей по створенню матеріально-технічної бази комунізму, відбувається подальше вдосконалення суспільних і зокрема, виробничих відносин. Яскравим свідченням цього є постійне зростання усупільнення колгоспно-кооперативної власності, зближення її з загальнонародною, чому особливо сприяє розширення мережі аграрно-промислових комплексів. Л. І. Брежнев відзначив, що «йдеться не про поточні організаційно-господарські проблеми, а про проблему принципову — про дальше зближення державної і колгоспно-кооперативної форм власності»².

У вирішенні завдань комуністичного будівництва партія й уряд надають важливішого значення всемірному розвитку соціалістичної демократії і її складової частини — колгоспній демократії.

За Радянської влади творчістю селянських мас, що спиралася на заходи КПРС і Радянської держави по соціалістичній перебудові сільського господарства, дальшому зміцненню господарської самостійності колгоспів і розширенню соціально-політичних прав колгоспників, створено організацію громадського управління колгоспами, що постійно вдосконалюється. З огляду на це особливо актуальним є аналіз закономірностей сучасного розвитку колгоспної демократії. Цьому сприяє, зокрема, нагромаджені радянськими соціологами і практичними пра-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К. 1971, стор. 196.

² Л. І. Брежнев. Промова на урочистому засіданні в Алма-Аті, присвяченому 20-річчю освоєння цілини. — «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

цівниками значний матеріал про діяльність колгоспних органів громадського управління, про соціально-економічні фактори його поліпшення тощо³. Соціологічна наука має також фундаментальні праці про джерела й етапи розвитку соціалістичної сільськогосподарської кооперації в СРСР на шляхах до соціалізму і комунізму, про місце колгоспної демократії в системі радянського соціалістичного демократизму на різних етапах існування радянської держави, про керівну роль КПРС і радянської держави щодо колгоспної демократії⁴.

У загальних рисах взаємодію елементів колгоспного демократизму сформульовано у матеріалах Третього Всесоюзного з'їзду колгоспників: «З одного боку, зміцнюється господарська самостійність колгоспів, розширюється коло питань, які вирішують самі колгоспники, з другого — вдосконалюються форми їх участі в управлінні громадськими справами»⁵.

Сучасний розвиток громадського управління справами колгоспів визначається постійно зростаючим виробництвом, що одночасно ускладнюється. Так, рішеннями XXIV з'їзду Комуністичної партії накреслено лінію на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва. Її проведення нерозривно пов'язане з необхідністю вдосконалення організації колгоспного виробництва, а, отже, й форм управління ним, а також соціально-культурною сферою, що залежна від виробництва і в свою чергу впливає на нього.

З огляду на це особливого значення набуває активізація управлінської діяльності членів колгоспів. «Тепер, — говорив Л. І. Брежнев, — коли партія розв'язує завдання дальшого піднесення економіки і вдосконалення системи управління народним господарством, особливого значення набуває ще ширше залучення трудящих до активної управлінської діяльності, повніше використання у цій справі їх досвіду і знань»⁶.

Активізація управлінської діяльності колгоспників є важливим засобом розвитку одного з напрямків сучасної аграрної політики партії, визначеного грудневим Пленумом ЦК КПРС, а саме: про приведення організації виробництва у відповідність з рівнем розвитку продуктивних сил сільського господарства.

Комуністична партія і Радянський уряд, всебічно зміцнюючи соціально-політичні й організаційно-господарські передумови зростаючої участі колгоспних мас в управлінні справами, виробили останніми роками заходи, закріплені Примірним Статутом колгоспу і затверджені Третім Всесоюзним з'їздом колгоспників. Тепер колгоспи значно розширили свою самостійність у розв'язанні важливих питань колгоспного життя, а саме — у використанні землі, колгоспного майна, основних і оборотних фондів; у плануванні виробництва і заготівель сільськогос-

³ См. В. В. Гусев. Колхоз как самоуправляемая система. М., 1971; Л. Залевский, Э. Юшкевич. Организация управления в колхозах. Минск, 1968; И. Ф. Панкратов. Развитие и укрепление колхозной демократии на современном этапе. М., 1970; Е. К. Самборский. Активность колхозного селянства. — 36. «Социология на Украине», К., 1968.

⁴ С. П. Трапезников. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. М., 1965; С. П. Трапезников. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. М., 1967; А. Г. Лашин. Возникновение и развитие форм социалистического государства. М., 1965; А. Г. Лашин. Преемственность в развитии социалистической демократии. М., 1968; «Правовые проблемы руководства и управления сельским хозяйством». Ответственный редактор И. В. Павлов. М., 1965.

⁵ Див.: Торжество ленинского кооперативного плана. Материалы Третьего Всесоюзного съезда колхозников, ноябрь 1960 г. М., 1969, стор. 55.

⁶ Л. І. Брежнев. Промова на урочистому засіданні в Алма-Аті, присвяченому 20-річчю освоєння цілини. — «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

подарської продукції, у визначенні структури форм організації виробництва — виробничих ділянок, бригад, ферм, ланок й інших підрозділів; у виробленні норм виробітку й розцінок на сільськогосподарські й інші роботи; у запровадженні у виробництво госпрозрахунку й кращих зразків організації праці; у запровадженні в практику колгоспного життя найбільш ефективних форм матеріальної заінтересованості й морального заохочення, застосування до порушників трудової дисципліни необхідних заходів примусу; у виробленні та прийнятті внутрішнього розпорядку тощо.

Організаційно-господарські та соціально-культурні заходи, втілені в життя партійними й господарськими організаціями колгоспів, відповідно вплинули на прояв діючих у колгоспах форм громадського управління, на зміну їхньої структури в цілому. Однією з важливих закономірностей, що виявляються в процесі вдосконалення форм колгоспної демократії, є розширення сфери громадського управління і поглиблення його впливу на виробничу й соціально-культурну діяльність колгоспів.

Розширення колгоспної демократії обумовлено масштабним і економіко-технічним зростанням колгоспів, необхідністю посилення їх організаційно-господарської діяльності, зміцнення окремих виробничих підрозділів, а також потребами культурно-побутового обслуговування й соціального забезпечення колгоспників. Конкретним виявом цього є зростання кількості колгоспників, що беруть участь в управлінні справами колгоспу, охоплення їх різними формами громадських організацій колгоспної демократії.

Історія становлення й розвитку цієї закономірності — це сама практика вдосконалення громадського управління справами колгоспу. У перших виробничих сільськогосподарських коопераціях громадське управління було представлено головним чином виробничими нарадами й зборами груп бідноти⁷. Згідно з Примірним Статутом сільськогосподарської артілі, прийнятим Другим Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників, вона оформилась у певну систему органів — загальні збори членів артілі, правління артілі, ревізійна комісія тощо. Дотепер громадське управління колгоспів склалося в широко розгалужену систему форм. Виникли нові форми громадського управління. Розширилися функції існуючих форм громадського управління.

Примірний Статут колгоспу, зберігаючи вищу владу громадського управління колгоспами за загальними зборами колгоспників, розширюючи їхні функції, вважає разом з цим можливим наданням у деяких колгоспах цієї функції, у повному обсязі вирішуваних питань, такій широко представницькій формі колгоспної демократії, як збори уповноважених. Їхня поява викликана економічною доцільністю вдосконалення організації колгоспного виробництва (масштабному зростанню колгоспів), через що багато укрупнених колгоспів територіально представлені трьома, п'ятьма й більше населеними пунктами, об'єднують багато колгоспників, що часто-густо утруднює скликання загальних зборів членів колгоспу. З огляду на це статутами тих або тих колгоспів вищим органом управління справами визначаються збори уповноважених.

Важливо відзначити, що і в цьому випадку не відбувається звуження колгоспного демократизму. Безперечно, збори уповноважених — форма представницької демократії і, отже, її не можна ототожнити з такою формою безпосередньої демократії, як загальні збори колгоспників. Але справа у змістові, у тому, якою мірою дана форма демо-

⁷ Див.: С. Н. Трапезников. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана, стор. 80—82.

кратії сприяє фактичному залученню колгоспників до управління? Збори уповноважених обираються шляхом застосування форми безпосередньої демократії — зборів колгоспників бригад (підрозділів), всіни їм підпорядковані й підзвітні. Більш того, збори уповноважених вирішують питання, які попередньо обговорювались на зборах колгоспників бригад (підрозділів); уповноважені доповідають на цих зборах про ухвалені на зборах уповноважених рішення. Отже, залучення колгоспників до участі у розв'язанні питань колгоспного життя, до управління відбувається шляхом застосування специфічної форми гармонійного поєднання представницької й безпосередньої демократії.

При цьому важливо дотримуватися прийнятих норм представництва уповноважених і строків їхніх повноважень, тобто враховувати те, наскільки збори уповноважених наближено або віддалено від безпосередньої демократії, покликаної залучити усіх членів колгоспу до управління його справами. У розв'язанні цих питань Примірний Статут колгоспу не дає точних рецептів, оскільки вони залежать від специфічних обставин, що складаються в окремих господарствах. Проте в будь-якому випадку було б неправомірно занадто перебільшувати норми представництва, розтягувати строки повноважень⁸. До їхнього визначення треба підходити конкретно: наскільки повно вони відповідають вимогам залучення колгоспників до управління. Деякий позитивний досвід у цьому відношенні дає аналіз діючої тепер практики організації й проведення зборів уповноважених, проведений нами за даними конкретних соціологічних досліджень у колгоспах трьох районів Ворошиловградської області.

Так, наприклад, у Кременецькому районі у 14 колгоспах, у структуру органів управління якими входять збори уповноважених, норми представництва уповноважених коливаються у відношенні 1 : 2 та 1 : 5.

У 17 колгоспах Сватівського і 11 колгоспах Старобільського районів, що мають у своїй структурі збори уповноважених, вони також не виходять за рамки відношення 1 : 5, у двох колгоспах цих районів норми представництва уповноважених дорівнюють 1 : 7 і, нарешті, ще в двох — 1 : 10.

Це свідчить про те, що у переважній більшості колгоспів даних районів норми представництва не виходять за межі відношення 1 : 5, тобто вони порівняно невеликі. Це значно наближує представницьку демократію до безпосередньої, дозволяє залучити до управління справами колгоспу ширше коло колгоспників. І, навпаки, застосування у нормах представництва уповноважених завишених відношень, що перебільшують, наприклад, відношення 1 : 10, віддаляло б дану форму представництва від безпосередньої демократії, зводило б її роль до діяльності громадського оперативного органу, змазувало б її дійсне призначення — широке обговорення найбільш загальних, кардинальних питань колгоспного життя.

Наближенню розглядуваної форми представницької демократії до безпосередньої сприяє й позитивна практика визначення строків повноважень уповноважених. У колгоспах обстежених районів їх обирають, головним чином, на період від одного до трьох років. Безумовно, що за менших строків повноважень до управління справами колгоспів за звітний період залучається більша частина колгоспників. Проте, слід відзначити, що встановлення строків повноважень залежить від тих обставин, що складаються в колгоспах. Разом з тим, у деяких з обстежуваних колгоспів, наприклад, у колгоспі «40 років Жовтня», Старобіль-

⁸ Див.: Л. Залевский, Э. Юшкевич. Организация управления в колхозах. Минск, 1968, стор. 42.

ського району, усталилась практика вибирати уповноважених на зборах колгоспників бригад на кожні чергові збори. У цьому випадку до складу уповноважених, як правило, обирають тих членів колгоспу, участь яких в обговоренні виробничих питань на тих або тих зборах уповноважених найбільш ефективна. Така практика вимагає великої коліткості у проведенні організаційної роботи по підготовці зборів уповноважених, проте вона не тільки дозволяє залучити до управління переважну більшість колгоспників, а й скликати кожного разу більш дійовий склад зборів. Тому вона найкраще відповідає вимозі розширення представництва, наближення його до безпосереднього демократизму.

В цілому практика визначення строків представництва уповноважених, що існує в колгоспах трьох обстежених районів, відповідає даній вимозі. Цього досягають орієнтацією її в основному при врахуванні решти обставин, на норми представництва, що їх встановлено в тих чи тих колгоспах. При їхньому порівняно невеликому співвідношенні від 1 : 2 до 1 : 4 строки повноважень, як правило, встановлюються на весь період обрання даних органів, тобто до трьох років; при співвідношенні від 1 : 5 до 1 : 7 їх призначають на період звітнього року; при співвідношеннях, що перебільшують ці норми, строки повноважень можуть бути обмежені обранням уповноважених на кожні чергові збори.

Показником розширення сфери громадського управління справами колгоспів є вдосконалення управління окремими виробничими ділянками, що також викликано міркуванням економічного порядку й пов'язаною з ними необхідністю поліпшення організації виробничої діяльності тих або тих підрозділів колгоспу. Це стосується насамперед виробничих бригад, які через масштабне й економічне зростання колгоспів фактично досягли розмірів колишніх невеликих сільськогосподарських артілей.

Поліпшення організації виробничих бригад і перетворення їх на окремі відносно самостійні госпрозрахункові одиниці, а також скорочення при цьому адміністративно-управлінського апарату спричинилося до активізації участі колгоспників в управлінні справами бригад. Ця тенденція особливо відчувалася у період між останніми Всесоюзними з'їздами колгоспників. Якщо Примірний Статут сільськогосподарської артілі, ухвалений II з'їздом колгоспників, покладав адміністративну діяльність у бригадах на бригадира, призначеного правлінням колгоспу, на час ухвалення Примірного Статуту колгоспу III з'їздом колгоспників у бригадах склалася широка мережа громадського управління: збори колгоспників бригад, виробничі наради, ради бригад, різні громадські комісії.

Аналіз питань, обговорюваних цими органами виробничих бригад (підрозділів), свідчить, що за змістом вони стосуються широкого кола справ. Йдеться про підвищення ефективності колгоспного виробництва, його постійне зростання, зміцнення виробничої дисципліни, про поліпшення культурно-побутового обслуговування колгоспників. При цьому функціонування багатьох з цих органів відбувається за всебічного залучення значної кількості колгоспників, що не входять до їх складу, до підготовки питань і втілення в життя відповідних рішень. Крім того, організація громадського управління виробничих бригад (підрозділів) передбачає тісні контакти як з громадськістю колгоспу, так й з іншими громадськими організаціями. Цим значно розширюється сфера громадського впливу на різні сторони колгоспного життя, а також по-множує сили, які фактично здійснюють управління справами.

Про збільшення чисельності колгоспників, які беруть участь у управлінні справами колгоспів, свідчать дані, отримані зокрема 1968 року, при суцільному анкетуванні членів артілі «40 років Жовтня», Старобільського району, і виробничої бригади № 1 колгоспу імені Пархо-

менка, Сватівського району. В управлінські органи колгоспів, сільської Ради, різних громадських організацій у цих колгоспах залучено відповідно 13,6 процента колгоспників з 689 анкетованих і 10,3 процента — з 95 анкетованих. Додаткове анкетування, проведене за цією програмою дослідження 1970 року у бригаді № 1 колгоспу «40 років Жовтня», показало даліше зростання залучення колгоспників до управлінської діяльності (14,2 процента з 162 анкетованих). Цю картину доповнюють дані про громадську активність колгоспників (виступи на зборах, засіданнях різних громадських органів, особиста ініціатива й практична діяльність по усуненню виявлених недоліків, виступи у різних органах преси тощо). Аналіз цієї діяльності показав, що 77,4 процента членів колгоспу «40 років Жовтня» й 35,5 процента колгоспників виробничої бригади № 1 колгоспу імені Пархоменка сприяють поліпшенню організації громадського виробництва й культурно-побутового обслуговування. Враховуючи, що громадська активність решти членів цих колгоспів стримується об'єктивними обставинами (сімейні справи, навчання, недостатній виробничий досвід), в цілому можна говорити про її відносно високу ефективність. Тим більше, що це підкріплюється даними повторного анкетування 1970 року у виробничій бригаді № 1 колгоспу «40 років Жовтня». Кількість колгоспників, не зайнятих громадською діяльністю, скоротилася тут за минулий час до 3,4 процента.

Сучасний етап розвитку колгоспної демократії характеризується не тільки розширенням форм громадського управління, зростанням кількості колгоспників, що беруть в ньому участь. Відбувається й постійне поглиблення впливу форм громадського управління на розв'язання питань колгоспного виробництва й соціально-культурних проблем. Це насамперед виявляється в розширенні функцій тих або тих громадських органів, що пов'язано із зміцненням за останній час господарської самостійності колгоспів. Так, наприклад, згідно з Примірним Статутом колгоспу тепер у функції загальних зборів колгоспників входить не тільки затвердження річних виробничих планів, як це було раніше, а й перспективного; до того ж вони розв'язують питання про участь колгоспу в міжколгоспних й державно-колгоспних підприємствах та організаціях, про вступ його до виробничих об'єднань, союзів, про укрупнення або розукрупнення колгоспу. За рішенням загальних зборів колгоспників колгосп «...може об'єднати частину своїх коштів з коштами місцевих Рад депутатів трудящих, радгоспів й інших державних і кооперативних підприємств для будівництва на пайових началах об'єктів культурно-побутового призначення, благоустрою й проведення інших заходів, спрямованих на розвиток колгоспного виробництва й поліпшення культурно-побутового обслуговування колгоспників»⁹.

З прийняттям Примірного Статуту колгоспу значно розширено сферу діяльності й інших форм колгоспної демократії. Все це спрямовує відповідним чином характер їхнього прояву.

Проте неправильно було б розуміти поглиблення форм управління діяльністю колгоспу лише як кількісне збільшення функцій громадських органів. Воно полягає, насамперед, у необхідності якісної реалізації цих функцій. З огляду на це особливо актуальною є постановка його на наукову основу, вироблення й загальне поширення наукових методів і стилю управління виробничими й соціальними процесами. В. І. Ленін наполегливо вимагав, щоб «наука дійсно входила в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і повністю»¹⁰. Реальним втіленням ленінських ідей у практику

⁹ Див.: Матеріали Третнього Всесоюзного съезда колхозників, стор. 94.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 431.

управління сільськогосподарським виробництвом став курс Комуністичної партії на широке впровадження економічних методів. Це особливо важливо в умовах інтенсивного ведення сільського господарства. Жодний з напрямів інтенсифікації не може претендувати на ефективність без створення найбільш раціональної системи організації виробництва, а дійовість останньої вимагає наукового обґрунтування громадського управління. Втілення, наприклад, госпрозрахункової організації виробництва викликає потребу у створенні різного роду громадських органів, діяльність яких має науковий характер. Поліпшенню організації колгоспного виробництва сприяють розроблені ними заходи економічного регулювання й стимуляції виробничих процесів, їхньої механізації й автоматизації, технізації засобів управління. Наукове управління тим самим виступає як засіб, з допомогою якого в умовах соціалізму успішно долається суперечність між постійно зростаючим виробництвом і старінням час від часу його організації й форм управління.

Передова практика громадського управління у колгоспах останніх років висунула кілька нових органів, що спеціалізовано розглядають різні питання колгоспного життя. Серед них важлива роль належить таким, як економічні ради, бюро економічного аналізу, технічні ради й інші. Проте процес поглибленого впливу громадського управління на справи колгоспів зовсім не зводиться до дій тільки цього роду форм. Творчий пошук цих нових органів може завершитися лише після узгодження з іншими факторами організаційного й матеріального порядку. А це підпорядковується основним органам колгоспної демократії. Вони вирішують питання економіки, технічного прогресу, технології виробництва й інші, спираючись на допоміжні громадські органи спеціального призначення. Деяке уявлення про динаміку цієї взаємодії можна скласти на основі аналізу практики розв'язання різних проблем організації колгоспного виробництва такими органами, як бюро економічного аналізу.

Так, наприклад, в колгоспі «Прогрес», Сватівського району, із запровадженням госпрозрахункової організації виробництва різко змінилася частка вихододнів колгоспників на роботу. Якщо кількість середньомісячних виходів зростала і 1964 року перебільшила існуючі на державних підприємствах норми (1962 рік — 24; 1963 — 26; 1964 — 27), то із введенням заходів наукової організації виробництва їх кількість скоротилася до шести днів на місяць і у наступні роки тримається у межах, близьких до цього рівня (21—22 вихододні)¹¹. У той же час обсяг промислової продукції не тільки не зменшився, а, навпаки, збільшився. На порядку денному діючого в цьому колгоспі бюро економічного аналізу постало завдання пошуку шляхів раціонального використання у зимовий період частини робочої сили¹². Її розв'язанню сприяли такі розроблені ним рекомендації, як надання в основному у даний період року відпусток, вивільнення колгоспників у літній час від турбот на присадибній ділянці, регулювання їхнього виходу на роботу. Усе це дозволяє так спланувати роботу колгоспників, щоб більша частина їх обов'язкового мінімуму вихододнів припадала на весняний, літній і осінній періоди року. Проте, реалізація цих заходів стала можливою лише завдяки розв'язанню різними громадськими органами колгоспів

¹¹ Див.: Книги річних звітів колгоспу «Прогрес» Сватівського району, Ворошиловградської області за 1962—1970 роки.

¹² Детальніше про це див.: Л. Петропавлов. И кустарный промысел — хозяйству подмога. — «Сельская жизнь», 19 січня 1966 р.; В. Брадле. Подсобные промыслы колхоза. «Сельская жизнь», 2 лютого 1966 р.; Д. Х. Рашкулев. Речь на Третьем Всесоюзном съезде колхозников. «Правда», 28 листопада 1969 р.

тих питань, які забезпечують їхнє проведення. Так, наприклад, регулювання виходу колгоспників на роботу поставило правління колгоспу перед необхідністю створення виробництв по переробці сільськогосподарської продукції й розширенню допоміжних промислів, організації разом з побутовою комісією колгоспного комунгоспу та жіночою радою безперервної роботи дитячих садків та ясел, громадських їдалень на польових станах, побутових послуг тощо; посилення діяльності ревізійної комісії, груп та постів народного контролю, а також інших громадських органів по виконанню усіма колгоспниками обов'язкового мінімуму вихододнів, виховання у них почуття обов'язку й високої відповідальності за стан справ у громадському виробництві.

У посиленні впливу форм громадського управління на справи колгоспів і, насамперед, на організацію їхнього виробництва особлива роль належить технічним засобам. Їх застосування визначається проявом науково-технічної революції у сільському господарстві і сприяє виробленню найдосконаліших засобів і методів функціонування органів громадського управління й апарату адміністрації.

Одним з найбільш раціональних варіантів застосування в управлінні колгоспами технічних засобів є диспетчерська служба. У експериментальних цілях її було створено в колгоспах «Авангард» Одеської і «Україна», Миколаївської областей, а також у радгоспі «Чирський», Новосибірської області, і, як свідчить практика, вона запроваджується повсюдно¹³. Вже тепер не окремі господарства, а у цілому колгоспи й радгоспи окремих районів деяких областей і республік здійснюють управління з допомогою технічних засобів диспетчеризування. Проте це не означає, що диспетчерська служба відтіснятиме громадськість від управління справами виробництва. Справа в тому, що при усій своїй досконалості вона не існує сама по собі, як самостійна одиниця, що самоуправляється. Це лише засіб. І як така, служба диспетчеризації усім арсеналом своїх технічних засобів підпорядкована керівним органам і персонально відповідальним особам, належним чином сприяючи підвищенню ефективності їхнього управління. Так, збільшуючи швидкість збору, обробки й передачі інформації, вона забезпечує оперативність управління, створює умови правильної організації виробництва, контролю за його процесом і раціональним розподілом робітників і машинної техніки на виробничих ділянках, дозволяє бригадирам і спеціалістам сільського господарства підтримувати між собою постійний зв'язок, надсилати на виробничі ділянки через диспетчерський пункт необхідні поради і вказівки, дає можливість з одного центру провести «планерку», охоплюючи усі господарські підрозділи колгоспу. Разом з тим служба диспетчеризування дозволяє пожвавити діяльність таких, наприклад, органів представницької демократії, як правління колгоспу, ревізійна комісія, ради виробничих бригад, вона породжує нові форми роботи з людьми: інформація по радіо-телефону про виробничі показники, обмін через головний пункт диспетчеризування трудовим досвідом в найнапруженіші періоди сільськогосподарських робіт тощо. Усе це накладає відповідний відбиток й на стиль роботи окремих громадських органів, надає їм відтінку динамічності. На жаль, ці питання ще не знайшли належного висвітлення й потребують всебічної розробки.

Великі можливості дальшої технізації громадського управління справами колгоспу розкриває кібернетика й електроніка. Вони дозволяють застосувати науково обгрунтовані плани виробничої діяльності,

¹³ Див.: П. Каєвський. Диспетчерська служба в артілі. «Хлібороб України», 1968, № 5; М. Забоев, В. Лозовский, Г. Рукосуев. Диспетчерская служба и управление.— «Экономика сельского хозяйства», 1968, № 8.

надаючи керівним органам і відповідальним особам колгоспу вибір найбільш доцільних варіантів, що гранично вичерпують матеріальні ресурси. Тим самим скасовується практика виконання виробничих завдань «будь-якою ціною», яка ще має місце. У цьому зв'язку заслуговують на увагу експериментально встановлені в деяких областях РІОС (районні інформаційно-обчислювальні системи), а також діючі міжрайонні обчислювальні центри, створені в окремих господарствах лічильно-обчислювальні станції. Ці установки, аналізуючи інформацію, що надходить, озброюють керівництво колгоспу найприйнятнішими рішеннями з таких питань, як перспективне планування, набір сільськогосподарських машин для виконання певних робіт у різні періоди сільськогосподарського року тощо¹⁴.

Роль кібернетичної і електронно-обчислювальної техніки у поліпшенні громадського управління, поглибленні його впливу на виробництво важко переоцінити. Відзначаючи, що вона при цьому не зужує форм демократії, слід окремо виділити вплив усієї сукупності цих технічних засобів, у тім числі і засобів диспетчеризації, на спрощення механізму громадського управління і, зокрема, скорочення підсобних служб управління, його апарату, поліпшення самого стилю управління.

Колгоспи, реалізуючи постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по поліпшенню й здешевленню апарату управління», вжили у цьому плані певних заходів. Практика свідчить, що їхня результативність сягає найбільшої висоти лише за комплексного розв'язання проблеми. Запровадження, наприклад, галузевої, спеціалізованої організації виробництва може дати позитивний ефект в поліпшенні структури апарату окремих виробничих одиниць, якщо воно супроводжуватиметься введенням засобів технізації управління, що дозволяють змінити виробничий процес, вивільнити багатьох працівників від збору, переробки й передачі інформації і завдяки цьому поєднувати деякі виробничі й управлінські функції. Так, наприклад, у колгоспі «Шлях до комунізму», Свердловського району Ворошиловградської області, сукупне запровадження економічних форм господарювання й технічних засобів управління дозволило поступово провести структурні перетворення системи виробничих підрозділів. На базі 34 колгоспних бригад і ферм створено 14 комплексних і спеціалізованих госпрозрахункових підрозділів. Досягнута концентрація засобів виробництва сприяє поліпшенню оперативності управління, тим більше, що воно здійснено службою диспетчеризації. При цьому адміністративно-управлінський апарат скоротився вдвічі, шістдесят працівників змогли перейти у сферу виробництва.

Завдяки комплексному застосуванню в сільськогосподарському виробництві організаційно-економічних заходів і підкріплення їх відповідною технізацією управління значно поліпшується і стиль управління.

Створення госпрозрахунково-самостійних спеціалізованих виробничих одиниць дозволяє голові, його заступникам і усьому керівництву колгоспу зосередитись на головних питаннях виробництва, координації й контролю господарської діяльності окремих виробничих ділянок. Цьому ж сприяє й звільнення їх від багатьох узгоджень, що спричинялося ієрархією підлеглих дрібних підрозділів і служб. Спеціалісти сільського господарства з передачею функцій аналізу інформації в «руки» машин також можуть займатися, головним чином, своїми прямими обов'язками: технологією й організацією виробництва, розв'язанням проблем його перспективного розвитку.

¹⁴ Див.: Г. П. Солопов. Кибернетику и електроніку на село.— «Сельская новь», 1970, № 8, стор. 14—15.

Вимога Комуністичної партії усебічного розвитку внутрішньоклгоспної демократії з особливою силою наголошена у Постанові ЦК КПРС «Про роботу партійної організації колгоспу імені Леніна Зерноградського району Ростовської області»¹⁵. Тим самим і усі колгоспи, їхні партійні організації й органи громадського управління озброєно програмою конкретних дій.

Розширення форм демократії характерне не лише для внутрішньоклгоспної, а й міжклгоспної організації управління. Ця остання покликана забезпечити функціонування міжклгоспних організацій, створених для розв'язання виробничих, соціально-культурних і побутових питань. Відповідно до рішень XXIV з'їзду КПРС міжклгоспна організація діяльності тепер значно розширена. У Молдавії, Білорусії, на Україні і в деяких областях Російської Федерації створено міжклгоспні аграрно-промислові комплекси, у яких виробництво здійснюється на основі концентровано-спеціалізованого методу. Виникають нові управлінські інститути — збори уповноважених господарств-пайщиків (вищий орган об'єднання), Ради об'єднання, ревізійна комісія, різні до-радчо-допоміжні органи.

Розширення форм управління справами клгоспу особливо яскраво помітне у такому важливому явищі сучасного розвитку клгоспного демократизму, як створена Третім Всесоюзним з'їздом клгоспників загальноклгоспна організація управління — ради клгоспів.

Як управлінські ланки різної висоти (район — центр) ці органи клгоспної демократії рекомендовано спрямовують й координують діяльність клгоспів, узгоджуючи її з тими або тими державними й громадськими організаціями. Динаміка цієї взаємодії за час існування рад клгоспів склалася певним чином. Так, наприклад, Ворошиловградською обласною радою клгоспів відповідно до рекомендацій ради клгоспів Української РСР здійснено поліпшення структури управління міжклгоспним і державно-клгоспними підприємствами й організаціями. Функції керівництва ними (крім системи «Міжклгоспбуду» і «Міжклгоспздоров'я») передано обласній і районній раді клгоспів, а контроль фінансово-господарської діяльності здійснюють виборні ревізійні комісії. Обласною радою клгоспів рекомендовано усім клгоспам заходи по підвищенню ефективності виробництва. Поряд з розглядом виробничих питань рада займається й соціально-культурними проблемами. Вона рекомендувала клгоспам області взяти долевую участь у будівництві обласного клгоспного санаторію на 500 місць. Разом з тим обласній раді клгоспів з фондів Союзної ради соціального забезпечення по узгодженості з Союзною радою клгоспів і ВЦРПС виділено кошти для будівництва двох обласних піонерських таборів на 250 місць.

Посилення процесів міжклгоспної кооперації, необхідність її координації з державними підприємствами й організаціями настійно вимагають дальшого поліпшення загальноклгоспної організації управління. У зв'язку з цим особливої уваги заслуговує пропозиція ЦК Компартії Молдавії, схвалена ЦК КПРС, про покладення у експериментальному порядку на республіканську і районні ради клгоспів МРСР функцій керівництва виробничою діяльністю клгоспів і міжклгоспних об'єднань. Відповідно до цієї пропозиції Ради клгоспів наділені правом управляти усіма справами клгоспів та міжклгоспних організацій, безпосередньо планувати виробництво й керувати ним, брати

¹⁵ Вклад Постанови ЦК КПРС «Про роботу партійної організації колгоспу ім. Леніна Зерноградського району Ростовської області» див.: «Правда», 6 жовтня 1972 р.

участь у розподілі основних матеріальних і фінансових ресурсів¹⁶. Наділення рад колгоспів адміністративно-розпорядчими функціями дозволяє організаційно зміцнити всю систему управління справами колгоспів республіки, зробити її більш злагодженою, такою, що послідовно втілює у своїй будові принципи демократичного централізму.

В умовах розвинутого соціалізму колгоспна демократія неухильно розвивається. Важливою закономірністю її розвитку є розширення форм управління справами. Курс XXIV з'їзду КПРС на дальше вдосконалення соціалістичної демократії розкриває нові можливості ще ширшого залучення трудящих, у тім числі колгоспних мас, до управління. У цьому полягає одне з важливіших засобів дальшого розвитку нашого народного господарства і, зокрема, сільськогосподарського виробництва, поліпшення сфери соціально-культурного обслуговування трудящих. «Цей курс,— говорив Л. І. Брежнев у промові на урочистому засіданні у Алма-Аті,— ми проводили й будемо проводити твердо й неухильно, добиваючись повної мобілізації творчої енергії мас, ще більшого збагачення різноманітних форм управління суспільством як через державні органи, так і через широку мережу масових громадських організацій»¹⁷.

* * *

*

Решення XXIV съезда КПСС, уделившего большое внимание дальнейшему развитию сельского хозяйства, раскрыли также новые возможности всестороннего развития колхозной демократии. Повысилась экономическая самостоятельность колхозов, расширились социально-политические права колхозников. Наряду с этим происходит дальнейшее совершенствование форм общественного управления делами колхозов. Этот процесс подчинен строгой закономерности: расширяется структура организации общественного управления, возрастает воздействие каждой из форм колхозной демократии на производственную и социально-культурную сферу колхозов, на коммунистическое воспитание колхозников. Действие этой закономерности показано на данных конкретно-социологических исследований и, в частности, также на данных, полученных автором при обследовании колхозов Кременского, Сватовского и Старобельского районов Ворошиловградской области.

¹⁶ Див.: И. И. Бодюл. О совершенствовании руководства колхозно-кооперативным производством.— «Советская Молдавия», 10 березня 1973 р.

¹⁷ Л. І. Брежнев. Промова на урочистому засіданні в Алма-Аті, присвяченому 20-річчю освоєння цілини.— «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

Ретроспективна функція науки

В. С. ГОРСЬКИЙ

Поряд з вивченням сучасного та передбаченням майбутнього невід'ємну функцію науки становить пізнання минулого. Потяг людини до відтворення пройдених етапів історичного розвитку зумовлюється її суспільною практикою. Свою діяльність людина завжди розпочинає за обставин, які застає вже готовими, сформованими до неї. Щоб пристосувати навколишнє середовище до власних потреб, вона перетворює обставини, які склалася в минулому, на засоби реалізації в майбутньому своїх сучасних цілей. Отже, усвідомлення історичності буття стимулює до пізнання минулого з огляду на потреби сучасної діяльності, спрямованої у майбутнє.

Необхідність пізнання минулого зумовлюється також й особливостями самого наявного об'єкта наукового дослідження — дійсності. Адже, щоб здійснити її наукове пізнання, потрібно відтворити в мисленні її конкретний образ. А оскільки дійсність перебуває в розвитку, то й пізнання, спрямоване на створення конкретного уявлення про неї, неможливе без того, щоб «брати предмет в його розвитку, «саморусі», ...зміні»¹, без відповіді на питання, яким був предмет, без погляду в минуле.

Як же можливо пізнати минуле, вивчити те, що не існує в сучасному?

У найзагальніших рисах відповідь на це питання, принаймні з часів Гегеля, звучить досить тривіально. Загальновідомо, що відсутність зовнішніх ознак наявного буття ще не свідчить про перетворення його в чисте ніщо, позбавлене будь-яких визначень. Протилежністю наявного буття є буття, опосередковане чимось. Саме таким і виступає буття минулого в сучасному. В процесі переробки сучасного в минуле, майбутнього в сучасне, що становить зміст історичного розвитку, минуле не зникає остаточно. Воно лишає «сліди», які й опосередковують його буття в сучасному, як своєрідні «містки», що з'єднують минуле з сучасним і зумовлюють можливість здобути знання про те, що вже не існує. «Минуле,— писав О. І. Герцен,— лишає в історії ступню, завдяки якій наука, рано чи пізно, відновлює минуле в головних рисах»². Залишки матеріальної культури, рештки організмів, геологічні шари, що утворились в давнину й відкриваються сучасному спостерігачеві, книги й витвори мистецтва — все це той фонд минулого, що забезпечує зв'язок часових відрізків, збереження минулого й відтворення його в сучасному.

Ця, так би мовити, об'єктивна «пам'ять» історії доповнюється й пам'яттю суб'єктивною, тобто духовними здобутками попередніх поколінь, зокрема теоретичним знанням. Нова теорія не виникає на порожньому місці. Вона спирається на надбання минулого в дослідженні її предмета, на їх критичне освоєння й подолання, що не є чимось зов-

¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 42, стор. 280.

² А. І. Герцен. Собрание сочинений в тридцяти томах, т. XX, кн. 1. М., 1960, стор. 345.

нішнім щодо сучасного наукового вивчення предмета. Це шлях до висвітлення історії предмета, відображення якого виступає історія знань про нього. Адже не випадково зразок наукового дослідження сучасної К. Марксу капіталістичної системи виробництва, яким є «Капітал», має підзаголовок: «Критика політичної економії».

Об'єктивна і суб'єктивна «пам'ять» — це той ґрунт, на якому здійснюється ретроспективна функція науки. Реалізацією цієї функції є історичне пізнання. Спробуємо з'ясувати специфіку історичного пізнання.

Передусім слід уточнити зміст поняття «історичне», зважаючи на багатозначність його в сучасній літературі. Обминувши позанаукове вживання слова «історія» у такому розумінні, яке вкладається у вислови «потрапив в історію» чи «почув цікаву історію», можна загалом назвати кілька основних випадків застосування терміна «історія»: історія — об'єктивна дійсність в усій притаманній їй конкретній багатоманітності³, наявна в даний конкретний час; історія — об'єктивний процес розвитку дійсності; цей процес та його закономірності і вивчає наука історія⁴; історія — це наука про розвиток людського суспільства, про соціальні процеси минулого; історія — наука про минуле загалом (і природи, і суспільства).

Оскільки у даному тексті нас цікавить ретроспективна функція науки загалом, то природно обмежитись, по-перше, розглядом історії як науки про закони розвитку об'єктивної дійсності і, по-друге, — розумінням історії як науки про минуле.

Перше визначення є по суті розкриття принципу історизму, що становить умову науково-теоретичного дослідження. Друге — охоплює лише певний клас наук, в яких ретроспективна функція є головною з огляду на завдання, що їх реалізують ці науки. До такого типу наук належить велика кількість галузей знання, починаючи від геодинаміки, геохронології, палеонтології, історичної антропології, космогонії, археології аж до громадянської історії, історії наук, філософії, мистецтва тощо.

Спочатку доцільно спинитись на особливостях реалізації ретроспективної функції в процесі пізнання сучасного, який здійснюється з позицій принципу історизму. Далі відзначимо особливості підходу до минулого, властиві окремому класу наук — історичних у вузькому розумінні цього слова.

У дослідженні сучасного потрібно, як підкреслював В. І. Ленін, «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»⁵. Звернення до минулого як до передісторії сучасного стану об'єкта є не просто зовнішнім додатком, енциклопедичною прикрасою. Воно зумовлене розумінням явищ дійсності, як процесів, що відбуваються в часі. К. Маркс вважав головним завданням аналізу стану капіталістичного способу виробництва відкриття економічного закону його руху⁶. Саме погляд

³ В цьому розумінні кажуть про історичне як предмет мислення й логічне як «усвідомлене (у поняттях виражене) історичне». Див.: *История марксистской диалектики*. М., 1971, стор. 365.

⁴ В такому значенні основоположники марксизму-ленінізму підкреслювали: «Ми знаємо тільки одну-єдину науку, науку історії. Історію можна розглядати з двох боків, її можна поділити на історію природи і історію людей» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 16).

⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 39, стор. 63.

⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 12.

на закони суспільства як на «закони руху» дав можливість встановити ті пункти, де буржуазна економіка, яка є, за К. Марксом, всього лише історичною формою процесу виробництва, містить вказівки, що виходять за її межі⁷, на більш ранні історичні способи виробництва. Наприклад, досліджуючи процес перетворення грошей у капітал, процес виробництва додаткової вартості, завдяки якій зростає капітал, К. Маркс зауважує: «...нагромадження капіталу передбачає додаткову вартість, додаткова вартість — капіталістичне виробництво, а це останнє — наявність значних мас капіталу і робочої сили в руках товаровиробників. Таким чином, весь цей рух обертається, як видно, в порочному колі, з якого ми не можемо вибратись інакше, як припустивши, що капіталістичному нагромадженню передувало нагромадження «первісне» («previous accumulation» за А. Смітом), — нагромадження, що є не результатом капіталістичного способу виробництва, а його вихідним пунктом»⁸.

Як бачимо, звернення до минулого органічно зумовлюється потребами вивчення сучасного. Без цього дослідження не може бути завершене. Діалектико-матеріалістична філософія вперше сформулювала принцип історизму, як загальнометодологічну вимогу наукового пізнання загалом. Відома теза К. Маркса і Ф. Енгельса про «одну-єдину науку, науку історії» стала програмою розвитку всього наукового знання, виявом нового розуміння методологічних завдань побудови наукової картини світу, яке стверджується усім ходом науково-технічного прогресу.

До XIX ст. ідеалом науки вважалась систематика, згідно з якою світ є «царством» абсолютного розмежованих явищ, а історія досить чітко відрізнялась від теорії й посідала місце на крайній периферії наукового знання. До того ж і в самій історії панував антиісторизм.

Тільки наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст., головним чином завдяки філософським концепціям прогресу (Гердер, Гегель), принцип історизму проникає в суспільні науки. А в природознавстві праці, в яких застосовувався принцип історизму⁹, з'явилися лише всередині XIX ст.

У буржуазному суспільствознавстві наприкінці минулого століття історизм перетворюється у своєрідну моду і, як завжди трапляється з модою, породжує всілякі вульгаризації. Одним із найпоширеніших стає такий погляд на історію, що абсолютизує процес розвитку суспільства як однолінійно спрямований до сучасного стану. Це перетворення принципу історизму в засіб апологетики сучасного з допомогою минулого, що спирався на наявне ще в гегелівській філософії підпорядкування історичного логічному, зустрічає критику серед буржуазних філософів. Вона бере початок в баденській школі неокантіанства, де Ріккерт, спираючись на кантівське розрізнення «природного» порядку речей та «морального» порядку людського життя, протиставляє «генералізуючому» («натуралістичному») способу пізнання «індивідуалізуючий» («історичний»). Своє продовження ця тенденція знаходить у «філософії життя», екзистенціалізмі, неопозитивізмі (К. Поппер). Але обмеженість вихідних засад критиків з табору буржуазної філософської думки веде їх до іншої крайності — звульгаризований варіант видається за вираження справжньої суті принципу історизму взагалі. Як такий, цей принцип щодо суспільних наук відкидається. Відроджується давно вже пройдений етап протиставлення історії і теорії.

⁷ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинення, т. 46, ч. 1, стор. 449.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 674.

⁹ До таких праць належать тритомні «Основи геології» Ч. Лайеля (1830—33 рр.) та «Походження видів» Ч. Дарвіна (1859 р.).

Наукове, всебічне обґрунтування історизм дістає лише в марксисті, в межах якого з'ясовується й своєрідність пізнання минулого, здійснюваного відповідно до цього принципу.

Оскільки дослідник позбавлений можливості безпосередньо спостерігати явища минулого і змушений обмежуватись лише тими «слідами», які вони лишили, остільки знання про минуле завжди є опосередкованим, а об'єкт його — реконструктивним. Сказане зумовлює неминучу неповноту та вірогіднісний характер цих знань. У літературі іноді стверджується, ніби ступінь вірогідності знання про минуле пропорційний часовому інтервалу, що віддаляє дослідника від моменту існування досліджуваного явища. Є. П. Нікітін, формулюючи таку залежність, зауважує, що, по-перше, свій аналіз і узагальнення він буде переважно на ґрунті вивчення природничих наук, по-друге, що про відзначене узагальнення може йтися лише в середньому (статистично), і зрештою, що «це твердження має сенс тільки при зіставленні ретросказань однотипних об'єктів»¹⁰.

Враховуючи зазначені застереження, можна, мабуть, погодитись й з самим узагальненням. Та іноді такі твердження формулюються як загальне правило без будь-яких роз'яснень, а це спонукає до певних заперечень.

Передусім, потрібно уточнити, що мається на увазі під терміном «часовий інтервал». Якщо йдеться про хронологічний час, то слід зважити, що кожний процес має свою специфічну тривалість і зумовлює вибір різних одиниць виміру часу різними науками. В історії суспільства та в економічній історії ці одиниці, звичайно, не тотожні тим, що застосовуються в астрономії чи в історичній геології. Геологічне сучасне нашої планети має тривалість 70 мільйонів років, а «сучасне», як певний стан, що характеризує перетворення фотону в пару електрон-позитрон, триває приблизно 10^{-21} сек.

Отже, розміщені на однаковій хронологічній відстані різнопорядкові об'єкти можуть належати до різних ступенів минулого й сучасного.

Крім того, навіть той самий ряд історичних змін об'єкта може складатись з періодів, які досить істотно відрізняються один від одного. Процес становлення рабовласницької формації в Європі датується з кінця II — початку I тисячоліття до н. е., феодальної формації — з I — II ст. до VIII—IX ст., капіталістичної — з XIV до XVIII ст., а соціалістичної — налічує кілька десятиліть.

Що ж до глибини пізнання минулого людського суспільства, то не безпідставним є твердження А. В. Гулиги, який, заперечуючи думку, ніби чим більша відстань, яка відділяє нас від того чи іншого акту з історії людства, тим менш вірогідним є наше знання про нього, пише: «Якщо йдеться, звичайно, не про сльву давнину, то скоріше навпаки. Велике бачиться на відстані. Часто люди не можуть правильно оцінити те, що відбувається навкруги, й тільки ретроспективно приходять до розуміння подій»¹¹. На це звертав увагу Ф. Енгельс. «Ясної картини економічної історії якого-небудь періоду, — писав він, — ніколи не можна дістати одночасно з самими подіями, її можна дістати тільки заднім числом, після того як зібрано і перевірено матеріал»¹². Те ж саме відбувається й в інших сферах історії, бо, як відомо, «Сова Мінерви вилітає лише в сутінках».

¹⁰ Е. П. Нікітін. Метод познання прошлого. «Вопросы философии», № 8, 1966, стор. 39.

¹¹ А. В. Гулыга. История как наука. У кн.: Философские проблемы исторической науки. М., 1969, стор. 13

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 501.

Відзначене зумовлює необхідність виконання процедур, завдяки яким можна здійснити перехід від сучасного до досліджуваного минулого й осмислення цього останнього. Серед них, як звичайно, називають такі. 1. Визначення вихідних даних дослідження — «слідів» минулого в сучасному. 2. Міжчасовий перехід у те минуле, в якому реально існувало явище, «сліди» якого збереглися в сучасному. Це відбувається через зіставлення вихідних даних з «часоутримуючим» законом, тобто таким законом, який містить у собі параметр часу (каузальний, генетичний, функціональний, розвитку тощо). В результаті ми одержуємо реконструктивний об'єкт вивчення. 3. Осмислення реконструктивного об'єкта як певного елемента конкретної цілісності, процес розвитку якої вивчається¹³.

Перші два етапи аналогічні за змістом для будь-якого наукового пізнання, спрямованого до минулого. Але третій — суттєво відрізняється, залежно від того, якою є мета звернення до минулого — чи поглиблення знання про сучасне, чи одержання конкретного образу власне минулого (це й становить суть підходу до минулого в історичних науках у вузькому розумінні цього слова).

Якщо минуле розглядається як зародковий елемент сучасного, як його передісторія, то таке звернення до нього зумовлює специфічну селекцію фактів, що цікавлять дослідника. Критерієм відбору тут виступає сучасне й тому увага спрямовується лише на ті елементи минулого, що лишили свої відбитки в сучасності. З дослідження виключається насамперед усе, що не становить передумови виникнення наявного об'єкта вивчення. А оскільки з цих передумов зберігаються не всі, то й з їх складу аналізуються тільки ті, що існують у сучасному, що відобразилися в ньому. Роз'яснюючи цей, останній, момент, К. Маркс в «Економічних рукописах 1857—1859 рр.» зауважував, що, якщо, наприклад, втеча кріпаків у міста є однією з історичних передумов міського ладу, то вона зовсім не є умовою, реальним моментом розвиненого міського ладу¹⁴. Отже, вивчення стану розвинутого буття предмета може не стосуватися спеціально тих передумов, які не збереглися цим станом, безповоротно відійшовши в минуле.

Те, що лишається з минулого, осмислюється з огляду на закони сучасного. Пояснюючи об'єктивні підстави такого підходу на прикладі аналізу буржуазної економіки, К. Маркс підкреслює, що вона може утримувати в собі відносини попередніх форм суспільства лише в істотно зміненому вигляді¹⁵. Однією з таких змін може бути випадок, коли елемент минулого, що відігравав раніше другорядну роль, набирає головного значення відповідно до завдань пізнання системи сучасного. Сучасне виникає як результат дії певних чинників, які передують йому, становлячи його передумови. Але після виникнення сучасного ті з передумов, що збереглися як елемент минулого, виступають в принципово відмінній функції, перетворюючись на умови існування вже наявного сучасного. Ці умови сучасне відтворює як побічний продукт свого розвитку. З елементів, що генетично передували новому сучасному, воно перетворюється в наслідки його діяльності.

Приклади такого перетворення передумов і наслідків, що приводить до стирання історичної форми тих елементів минулого, які зберігаються в сучасному, показує К. Маркс, аналізуючи капіталістичне виробництво. Як відомо, товарний і торговий капітал, капітал, що дає

¹³ Див.: Е. П. Никитин. Методы познания прошлого. «Вопросы философии», 1966, № 8.

¹⁴ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 46, ч. 1, стор. 448.

¹⁵ Там же, стор. 42.

проценти, й земельні відносини, історично є передумовами становлення промислового капіталу. Але в «Капіталі» дослідження починається з вивчення саме промислового капіталу, і таке порушення історичної послідовності — не довільне. Воно зумовлюється реальним станом речей в сучасному Марксові капіталістичному виробництві.

Характеризуючи співвідношення «промисловий капітал — земельна рента», К. Маркс підкреслює, що розглядувана ним форма земельної власності «є специфічно історична форма її, *перетворена* діянням капіталу і капіталістичного способу виробництва»¹⁶. І тому, зауважує він далі, «перехід від капіталу до земельної власності дається водночас і історично, бо сучасна форма земельної власності є продуктом впливу капіталу на феодальну та іншу земельну власність»¹⁷.

Те саме відзначається й під час розгляду співвідношення промислового та купецького капіталу. «В ході наукового аналізу за вихідний пункт утворення загальної норми прибутку,— підкреслює К. Маркс,— беруться промислові капітали і конкуренція між ними, і тільки пізніше вноситься поправка, доповнення і модифікація завдяки посередництву купецького капіталу. В ході історичного розвитку,— продовжує він,— справа стоїть якраз навпаки. Капітал, який спочатку визначає ціни товарів більш-менш по їх вартостях, є торговий капітал, і та сфера, в якій вперше утворюється загальна норма прибутку, є сфера обігу, яка опосереднює процес відтворення»¹⁸.

Звичайно, іноді таке обертання й не відбувається. К. Маркс, як глибокий дослідник, що суворо дотримувався аналізу об'єктивного стану справ, звертав пильну увагу на такі випадки, вивчаючи співвідношення «гроші — капітал»¹⁹. Але зазначене стосується суто історичного аспекту дослідження. Коли ж йдеться про аналіз минулого як момент висвітлення законів руху сучасності, то доводиться визнати неминучим «обертання» минулого в сучасному. «Таким чином,— резюмує К. Маркс,— було б неприпустимим і помилковим брати економічні категорії в тій послідовності, в якій вони історично відігравали вирішальну роль. Навпаки, їх послідовність визначається тим відношенням, в якому вони стоять одна до одної в сучасному буржуазному суспільстві, причому це відношення прямо протилежне тому, яке виступає природним або відповідає послідовності історичного розвитку»²⁰.

Сказане свідчить про можливість двох аспектів здійснення принципу історизму: відповідно до завдань аналізу минулого як історичної передумови сучасного і відтворення минулого в його власній «сучасності». Останній аспект є типовим для науки історії у вузькому розумінні цього слова. В чому ж полягає відмінність в пізнанні минулого «теоретичною історією» цього минулого від того, яке здійснюється «історичною теорією» сучасного?

Іноді таку відмінність вбачають у тому, що «історична теорія» сучасного спирається на факти сучасного, «теоретична історія» минулого — на факти минулого. Та, мабуть, важко погодитись з таким розрізненням. Адже не лише вивчення сучасного з позицій історизму має спиратись на факти минулого. Зазначене розрізнення — недостатнє й щодо «теоретичної історії» минулого. «Неправильно було б уявляти історію взагалі..., — пише Б. М. Кедров, — як щось цілком завершене, закінчене. Доведена до сучасного часу історія включає в себе і все те,

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. 2, стор. 150.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29, стор. 245.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. 1, стор. 294.

¹⁹ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 46, ч. 1, стор. 39.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 690.

що тільки-но відбулось, й те, що перебуває ще в стані незавершеного розвитку»²¹.

Потребує уточнення й погляд на історію як на конкретне відтворення минулого на відміну від узагальнюючого теоретичного аналізу сучасного. Адже конкретне знання є кінцевою метою як вивчення минулого, так і дослідження сучасного.

Водночас будь-яке теоретичне вивчення, в тому числі й «теоретична історія», змушене абстрагуватися від певних випадковостей, відхилень від провідної тенденції розвитку. І все ж, відмінність між зазначеними двома аспектами аналізу минулого існує. Її завжди чітко проводили основоположники марксизму, демонструючи зразки вивчення минулого як з позицій «історичної теорії», так і «теоретичної історії»²².

Відмінність між аспектами здійснення принципу історизму зумовлюється, зрештою, кінцевою метою дослідження. «Історична теорія» сучасного має насамперед справу з сучасним, минуле цікавить її лише як передісторія безпосереднього об'єкта вивчення, що належить сучасному. «Теоретична історія» вивчає процеси, що відбувалися в минулому. З огляду на це вона аналізує й сучасне, яке цікавить її як результат розвитку минулого. В обох випадках дослідження починається з виявлення «слідів» минулого, і, спираючись на ці «сліди», здійснює міжчасовий перехід, будує «містки» в минуле.

Проте, якщо теоретики, досліджуючи сучасне, обмежуються розглядом лише тих елементів минулого, які через наведені «містки» перейшли на берег сучасного і органічно входять в його систему, істотно змінившись, то історик прагне скористатись «містками», щоб здійснити мислений перехід у минуле; тут він намагається дізнатись й про те, що не перейшло до сучасного, відтворити цілісний образ минулого в усій йому притаманній своєрідності.

Відмінними є й результати історичного узагальнення досліджуваних фактів. Історик, зрозуміло, з необхідністю узагальнює фактичний матеріал, підводячи його під певні загальні закони соціально-економічних формацій. Але при цьому він не лишає поза увагою дії специфічних закономірностей. Підкреслюючи цю особливість дослідження історика, К. Маркс писав: «...Події, які на диво аналогічні, але відбуваються в різній історичній обстановці, привели до цілком різних результатів. Вивчаючи кожну з цих еволюцій окремо і потім зіставляючи їх, легко знайти ключ до розуміння цього явища; але ніколи не можна досягти цього розуміння, користуючись універсальною відмичкою у вигляді якої-небудь загальної історико-філософської теорії, найвища цінність якої полягає в її надісторичності»²³.

Істотним є й те, що «історична теорія» сучасного розглядає елементи минулого у світлі специфічних закономірностей сучасного, а «теоретична історія» прагне з'ясувати ці елементи як вияв тих закономірностей, що діяли в минулому. Відмінність в підході до вибору фактів та їх узагальнення зумовлює й специфіку процедур власне історичного дослідження минулого. Якщо зважити на те, що історичний аналіз минулих фаз розвитку, об'єкта властивий не тільки суспільній історії, а й іншим науковим, зокрема історичним, дисциплінам природознавства, то своєрідність прийомів та процедур історичного дослідження виявляється ще виразніше.

Одним із таких прийомів, типових для початкових етапів вивчення

²¹ Б. М. Кедров. История науки и принципы ее исследования. «Вопросы философии», 1971, № 9, стор. 79.

²² Достатньо порівняти главу IV і XXIV першого тома «Капіталу» чи перші три томи «Капіталу» з четвертим, щоб відмінність обох підходів стала очевидною.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. т. 19, стор. 118—119.

процесів, що відбувались в минулому, є так зване генетичне обертання фактів, відображених в «слідах» минулого. Воно необхідне з огляду на відзначену раніше овоєрідність в розміщенні й співвідношенні елементів минулого в сучасному. Так, серед еволюційних способів дослідження у біології важливе значення має аналіз онтогенезу (індивідуального розвитку організму) як скорочене вираження історичної еволюції (філогенезу) певного виду. При цьому елементи минулого, що зберігаються в індивідуальному розвитку організму, використовуються для створення генетичного ряду, в якому вони вибудовуються вже в певній історичній послідовності. У праці К. А. Тимірязєва «Історичний метод в біології» як приклад такого прийому наводиться опис дослідження розвитку молюсків англійським ембріологом Маршалем.

Вивчаючи історичний розвиток ока головоногих молюсків, Маршал на матеріалах онтогенезу встановив, що «кожна стадія в цій історії розвитку становить фізіологічний ступінь у вдосконаленні органу і кожний з них, крім того, відповідає остаточному ступеню розвитку ока у будь-якого молюска»²⁴. Це й було підставою для побудови генетичного ряду розвитку молюсків.

Своєрідним способом виявлення елементів минулого є вивчення історії теоретичного дослідження того процесу, який цікавить дослідника минулого. Адже кожна минула теорія має в собі відбиток тієї дійсності, в межах якої вона виникла, в тому числі й тих компонентів минулого, що не збереглися в сучасному. Щоправда, при цьому слід зважити на особливості теоретичного пізнання, в якому можливе абстрагування від емпірично-вихідного моменту розвитку об'єкта. «...Історичний розвиток усіх наук,— зазначає К. Маркс,— приводить до їх дійсних вихідних пунктів тільки через безліч перехресних і кружних шляхів. На відміну від інших архітекторів, наука не тільки малює надхмарні замки, але й споруджує окремі жилі поверхи будинку, перш ніж закласти його фундамент»²⁵.

Чимало труднощів виникає й під час теоретичного осмислення зібраних фактів минулого. Однією з обов'язкових умов здійснення цього осмислення є чітке усвідомлення характеру закономірностей, з якими співвідносяться факти. Саме недостатнє врахування особливостей закономірностей, що зумовлюють ті чи інші факти минулого, є, на нашу думку, мало чи не найпоширенішою причиною тих недоречностей і помилок, на які можна натрапити, зокрема, в історичному дослідженні розвитку суспільної думки. Дехто розглядає загальну закономірність як специфічну й з неї безпосередньо намагається дедукувати конкретне пояснення окремих фактів. Типовим прикладом такої помилки була шукатиковащина. Поширеною є спроба пояснювати факти минулого в конкретно-історичному дослідженні, спираючись на специфічні закономірності й тенденції, притаманні не досліджуваній епосі, а часу, до якого належить сам дослідник.

Іноді, навпаки, специфічну закономірність минулого залічують до рангу загальної закономірності, що діє і в сучасному й матиме сенс у майбутньому. Результатом цього є заперечення як неістинних певних тверджень, що не відповідали умовам, за яких були висловлені, але можуть набувати істинного значення в іншій соціальній ситуації.

Щодо цього показовим є аналіз нової ролі наукових ідей за соціалізмом, зроблений Ф. Енгельсом. «Погляд,— писав Ф. Енгельс,— згідно з яким нібито ідеями і уявленнями людей створені умови їх життя, а не навпаки, спростовується всією попередньою історією, в якій до цього

²⁴ К. А. Тимірязєв. Избранные сочинения, т. III, М., 1949, стор. 573.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 40.

часу результати завжди були іншими, ніж ті, яких бажали, а в дальшому ході здебільшого навіть протилежними тому, чого бажали. Цей погляд тільки в більш-менш далекому майбутньому може стати таким, що відповідає дійсності, оскільки люди будуть заздалегідь знати необхідність зміни суспільного ладу, викликану зміною відносин, і бажатимуть цієї зміни, перше ніж вона буде нав'язана їм помимо їх свідомості і волі»²⁶.

Звичайно, попри всю своєрідність «теоретичної історії» як знання про минуле, вона невід'ємно пов'язана з сучасним. Історик, який сам належить до сучасного, не може пізнати минуле, якщо не спирається на результати теоретичного аналізу сучасного. Адже без цього неможливо виділити «сліди» минулого в сучасному, здійснити перехід до минулого, та й пояснити саме минуле. «Історична теорія» є ґрунт, без якого «теоретична історія» позбавлена змоги існувати.

Та чи потрібна з огляду на інтереси сучасного ця остання? Таке питання — не зайве, хоча б тому, що в буржуазній літературі і понині існує немало скептичних відповідей на нього. Амплітуда їх досить значна, коливаючись від поблажливих тверджень про «безкорисність» історії й аж до категоричних, за якими вона становить найнебезпечніший продукт, що виробляє «хімія інтелекту». Наводячи цей вислів Поля Валері, М. Блок писав: «Таким ви рокам властива сумнівна приабливість: вони заздалегідь виправдовують невігластво»²⁷

Насправді, як «теоретична історія» неможлива без «історичної теорії» сучасного, так і наукове вивчення процесів, що відбуваються в наш час, і прогноз на майбутнє неможливі поза максимально повним знанням минулого. Щоб визначити елементи минулого в сучасному, потрібно знати, яким було це минуле. Щоб відрізнити їх від того, що становить своєрідність сучасного, треба зрозуміти специфіку минулого. Щоб зрозуміти закон переходу від одного стану до іншого (а без цього не можна прогнозувати майбутній розвиток), треба знати минуле, вміти зіставити його з сучасним і вивести можливе майбутнє. «Минуле пророкує... — писав О. І. Герцен, — спрямовуючи погляд назад, ми, наче Янус, дивимось вперед»²⁸.

Історія — пам'ять людства і чим повніше й досконаліше буде вона, тим глибшим стане розуміння сучасного й передбачення майбутнього.

* * *

В статтю розглядаються передумови здійснення ретроспективної функції науки и форми ее реалізації. С точки зору місця и ролі этой функції характеризуються два типи наук. К первому относятся те из них, которые реализуют ретроспективную функцию в процессе познания современного с позиций историзма и обращаются к прошлому как предпосылке настоящего. Ко второму — исторические науки в узком смысле этого слова, задачей которых является воссоздание прошлого в его собственной специфичности. В связи с этим анализируются два аспекта осуществления принципа историзма в научном познании.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 590.

²⁷ М. Блок. Апологія історії. М., 1973, стор. 11.

²⁸ А. І. Герцен. Собрание сочинений в тридцати томах, т. II, стор. 112.

Ступені розвитку об'єктивності в пізнавальній і практичній діяльності

М. О. БУЛАТОВ

Поняття об'єктивності — одне з основних у марксистській філософії, в якій немає жодного розділу чи аспекту, де воно не відіграло б значної ролі. Так, В. І. Ленін використовував його у визначенні категорії «матерія», відмежовуючи матеріалізм від ідеалізму, причому не лише в загальнофілософському розумінні, а й щодо історичного матеріалізму. Критикуючи А. Богданова за отожднення ним суспільної свідомості і суспільного буття, він обстоював об'єктивний характер останнього, вбачаючи в цьому суть історичного матеріалізму. Ленін розглядає об'єктивність як існування речей поза свідомістю, досліджує різні форми об'єктивного процесу (природу і цілеспрямовану діяльність людини), пізнання як рух від суб'єктивного поняття і суб'єктивної мети до об'єктивної істини, причому докладно висвітлює практику як критерій об'єктивності пізнання, а також діалектику відносної, абсолютної і об'єктивної істини. Про значення, якого надавав Ленін цьому поняттю, свідчить той факт, що серед елементів діалектики «об'єктивність розгляду» він ставить на перше місце, бо саме розгляд речей самих по собі, а не як прикладів для ілюстрації, дає можливість зобразити їх внутрішній, іманентний рух (саморух), до чого й прагне діалектика як наука.

Використання поняття об'єктивності завжди супроводжує критику буржуазної ідеології.

Одним із важливих аспектів дослідження діалектики об'єктивності є аналіз її у зв'язку з поняттям суб'єктивного, а також з поглядом людської діяльності, розкриття того, як об'єктивність розвивається, які ступені проходить вона, охоплена людською працею. Про це і йтиметься в цій статті.

Об'єктивність звичайно розуміють як незалежність речей від волі й свідомості людини. Наприклад, туманність Андромеди об'єктивна, бо не зазнає ніякого впливу з боку людей. Та слід відрізнити таку об'єктивність від об'єктивності речей, яких ми взагалі не знаємо. Скажімо, туманність, яка ще не стала предметом пізнання, тобто не має до нас ніякого відношення, є не об'єкт нашого пізнання, а річ у собі. Об'єкт — це річ, на яку спрямована діяльність людини. Оскільки істотною рисою людини є діяльність, то незалежність речей від неї є незалежність від людської діяльності. А оскільки остання поділяється на два основні види: теоретичну (пізнавальну) і практичну, то наведене нами визначення об'єктивності стосується пізнання: речі, які ми відображаємо, від нас не залежать, не створені нами тощо, а воля сама по собі, хоч і є «практична здатність», має суб'єктивний зміст, бо як би ми, скажімо, не воліли, туманність Андромеди не наблизиться до Землі. Об'єктивація волі може бути здійснена в практичній діяльності. Остання

становить істотну рису людини. Тому об'єктивність речей треба визначити також щодо практичної діяльності.

Але тут ми натрапляємо на певні труднощі. На відміну від пізнання, яке не змінює речей, що існують поза нами, практичне ставлення до світу спричинює те, що вони втягуються в процес праці. Тоді питається, якщо, скажімо, згадана туманність об'єктивна, не залежить від пізнання і практики людей, то як стоїть справа з тими речами, які ми пізнаємо в процесі їхньої зміни, наприклад в експерименті? Перестають вони бути об'єктивними щодо знання чи ні? Як розуміти незалежність предмета щодо практики?

Основні міркування з цього приводу можна звести в два положення, які на перший погляд виключають одне одне: а) об'єктивний — означає незалежний від діяльності (теоретичної і практичної); б) діяльність, охоплюючи річ, позбавляє її незалежності (перетворює її). Поєднання цих двох положень приводить до висновку, що об'єктивність предмета, який підпав під вплив праці, полягає в його опорі перетворюючій діяльності. Отже, характеризуючи об'єктивність щодо практики як основного виду діяльності, можна визначити її як опірність дії.

Опірність предмета виявляється, зокрема, в тому, що він не піддається людині, яка не має відповідних знарядь, щоб змінити його, і тому виконувана нею дія не зачіпає природи речі. Досягти цього можна, лише здійснюючи таку послідовність рухів, яка відповідала б послідовності, зв'язку елементів або властивостей самої речі. У такому опорі виявляється об'єктивність речі.

Але сам же предмет дає поштовх і до винаходу відповідних йому засобів, завдяки яким можна здійснити його зміну, і тому навіть перероблюваний він не втрачає незалежності від суб'єкта. Ця незалежність полягає у визначеності зв'язків речі, за якими орієнтується людина; вони є, так би мовити, коліями, які дають можливість рухатись у відповідному напрямі.

Зауважимо, що обидва випадки, де виявляється об'єктивність, це не відокремлені її види, а сторони, чи моменти: жодна дія неможлива без адекватного руху суб'єкта, тобто без необхідності діяти відповідно до вимірів предмета. Водночас, оскільки дія передбачає знання, а останнє завжди відносне, а не абсолютне, то й вона містить у собі момент неадекватності, який виявляється в певній неспроможності змінювати предмет.

Виходячи із сказаного, структуру об'єктивності можна подати так: 1) наявність за межами будь-якої діяльності речей, які в цьому випадку є речі в собі; 2) опір предмета діяльності, неможливість змінити його через відсутність певних засобів; 3) необхідність орієнтуватись за зв'язками речей; Бекон висловив її так: підкорити природу можна, лише підкоряючись їй. Дальші ланки об'єктивності ми дослідимо, коли аналізуватимемо її виявлення в пізнанні, а зараз підкреслимо ось що. По-перше, об'єктивність, як буття речей у собі, є теж момент, сторона цілісного феномена об'єктивності, який містить у собі всі три зазначені моменти. Відокремлювати його від останніх неможливо. Адже практика є критерій пізнання, тобто в ній ми пізнаємо, що існує незалежно від нас, а що від нас залежить. Як писав Енгельс, «буття (речей.— М. Б) є взагалі відкрите питання, починаючи з тієї межі, де кінчається наше поле зору»¹.

По-друге, зазначені три моменти можна розглядати як ступені розвитку об'єктивності щодо діяльності людини. Справді, спочатку іс-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 42.

нує річ у собі (яка не має до нас відношення), потім, коли її відкрито, вона протистоїть діяльності (бо ще не пізнана, не освоєна), нарешті, примушує діяти певним чином (об'єктивність виступає як визначеність самої дії чи її предмета). Всі ці ступені становлять органічне ціле. Ізоляція кожного з них призводить до антиномій, які сприймаються як межі пізнавальної та практичної діяльності. Таке сталося, зокрема, у філософії Канта, який, абсолютизувавши речі в собі, сформулював відомі антиномії, що є логічним вираженням неможливості пізнання. Абсолютизація другого моменту призведе до неможливості діяти. Нарешті, ізоляція третього моменту надає дії суб'єктивного характеру і призводить до суб'єктивного ідеалізму. Лише єдність усіх зазначених моментів дає змогу діяти практично і пізнавати.

Отже, оскільки людина діє, природа чинить їй опір, тобто виявляє свою об'єктивність, матеріальність. Оскільки діяльність має справу з незалежним від нас предметом, як матеріалом, в якому вона предметнюється, то результат праці теж від нас не залежить. Діяльність як форма буття суб'єкта (людини) об'єктивується. «...Праця,— писав Маркс,— не лише споживається, але разом з тим переходить із форми діяльності в форму предмета, спокою, фіксується в предметі, матеріалізується; здійснюючи зміни в предметі, праця змінює свій власний вигляд і перетворюється з діяльності в буття»². Завдяки діяльності суб'єкта річ у собі стає предметом або об'єктом.

Разом з тим суб'єкт діє за вимірами предмета, зв'язки якого визначають форми дії, переходять в них, набувають діяльного або суб'єктивного характеру. За словами Маркса, «самий робочий час існує як такий, лише суб'єктивно, лише у формі діяльності»³.

У цьому полягає діалектика суб'єктивного і об'єктивного, діяльності і матеріального предмета: вона розмежовує ці протилежності і водночас саме завдяки їй здійснюється їх взаємоперетворення.

Оскільки реальна діяльність включає в себе знання і свідомість, то така діалектика властива і пізнавальній сфері. Взаємоперехід суб'єктивного і об'єктивного має тут два ступені — гносеологічний і логічний. Гносеологія, як відомо, вивчає сукупність, систему пізнавальних відношень між суб'єктом і об'єктом, а логіка — відношення понять (категорій). Перш ніж людина отримає поняття, вона має пройти значний шлях від найпростіших форм чуттєвості (відчуття, сприйняття тощо) до найвищих і в чуттєвому матеріалі відкрити сутність речі, яка й становить зміст поняття. Це становлення поняття й має показати гносеологія, а зв'язки категорій, в яких відображена дійсність, досліджує логіка. Тому слід розкрити діалектику суб'єктивного і об'єктивного спочатку в сфері гносеології, а потім логіки.

Суб'єктивне і об'єктивне не відокремлені одне від одного, а пов'язані між собою. За їх розрив, як відомо, Ленін суворо критикував Канта. Зв'язок цей означає взаємоперетворення. Продемонструємо це на прикладі. 1755 р. Кант написав працю «Загальна природна історія і теорія неба», в якій виклав свою космогонічну гіпотезу. Зокрема, він досліджує сонячну систему, яка за тогочасними уявленнями складалася з шести планет, що обертаються навколо Сонця. Кант висловив припущення, що за Сатурном існують і інші планети. 1781 р. його припущення підтвердилось — Гершель відкрив Уран. З гносеологічного погляду тут відбулося знаменне явище. Попередній об'єкт — Сонце і щість планет — «зник» як неістинний. Дійсним об'єктом став інший — Сонце

² К. Маркс и Ф. Енгельс. Сочинения, т. 46, ч. 1, стор. 252.

³ Там же, стор. 114.

і сім планет. Отже, суб'єктивне (припущення Канта) виявилось об'єктивним — новою планетою Уран; об'єктивне — Сонце і шість планет — відступило в суб'єкт як його обмежене знання.

1846 р. за обчисленнями Левер'є астроном Галле відкриває Нептун; 1930 р. Томбою за обчисленнями Ловелла (1915) відкриває Плутон. І щоразу повторюється та сама ситуація перетворення протилежностей: ідея підтверджується відкриттям реального предмета, предмет, який вважався реальним, виявляється знанням. Хід пізнання сонячної системи постає як ряд діалектичних переходів суб'єктивного і об'єктивного, що знімають один одного. Отже, як писав В. І. Ленін, «відмінність буття від сутності, поняття від об'єктивності відносні»⁴.

Ще один приклад. До кінця ХІХ ст. фізики вважали атом неподільною частинкою матерії. Та ось незабаром внаслідок здійснених відкриттів твердження про атом як останню цеглинку світу було спростовано. З'являються нові елементарні (тобто неподільні) частинки: електрон, позитрон та інші. Те, що раніше вважалось об'єктом — неподільність атома, його елементарність, — виявилось нашим знанням про нього. Те, що вважалось об'єктивним, виявилось суб'єктивним. Навпаки, суб'єктивне (гіпотеза про подільність атомів) виступає як об'єктивне, як зовнішній предмет. Ролі полярностей помінялись. Ленін блискуче показав діалектику такого переходу. «Матерія зникає» — це значить зникає та межа, до якої ми знали матерію досі, наше знання йде глибше; зникають такі властивості матерії, які здавалися раніше абсолютними, незмінними, первісними (непроникливість, інерція, маса і т. ін.) і які тепер виявляють себе, як відносні, властиві тільки деяким станам матерії»⁵. У цій думці Ленін підкреслював новий момент у досліджуваному процесі пізнання, а саме, що зазначене перетворення протилежностей теж не абсолютне. Коли б Сонце з шістьма планетами було цілковитою ілюзією, то новим об'єктом вивчення став би лише Уран. Якби непроникливість, маса та інші властивості матерії зникли взагалі, то, окрім елементарних частинок, не було б нічого (атомів, молекул, речей). Отже, попередній об'єкт зникає не цілком, а відносно, тобто, якщо раніше він сприймався як суто об'єктивний (завжди і всюди, незалежно від часу, місця матерія непрониклива та ін.), то тепер виявилось, що таким він є в єдності з пізнанням. Простота, складність — це реальні властивості атомів, але знання кожної з них обмежене рівнем розвитку людства; так само непроникливість — об'єктивна властивість речей, але її всезагальність є наслідком ідеалізації. Наше знання — ні чистий суб'єкт (вважати так, означає впадати в суб'єктивний ідеалізм), ні чистий об'єкт. Воно є єдністю суб'єктивного та об'єктивного.

Але перш ніж ця єдність стає зрозумілою дослідникам, вона виступає як суто об'єктивне. Так, згадане уявлення про неподільність зумовлювалось не лише речами зовнішнього світу, а й рівнем знання та практики. Єдність суб'єктивного і об'єктивного існувала в собі, а не для вченого.

К. Маркс відзначав такий феномен у чуттєвості людини: «...світловий вплив речі на зоровий нерв сприймається не як суб'єктивне подразнення самого зорового нерва, а як об'єктивна форма речі, що перебуває поза очима»⁶. Відчуття кольору виникає внаслідок взаємодії об'єкта і зорового нерва, це єдність їх, яка, однак, сприймається лише як щось об'єктивне.

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 29, стор. 166.

⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 254.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 81.

Отже, об'єкт береться без суб'єкта, тобто абсолютизується. Але оскільки насправді те, що розглядається як чистий об'єкт, є зазначена єдність, то тим самим абсолютизується (несвідомо для вченого) саме ця єдність: знання вважається предметом, між ними не проводиться межі. Це по суті «тотожність мислення і буття».

За певних історичних умов «зникнення» вже відомих властивостей матерії могло сприйматися як зникнення її самої, як її загибель. Адже, якщо матерія зводиться тільки до того, що характеризується непроникливістю, неподільністю та іншими властивостями, то після відкриття радіоактивності природно здається, нібито об'єкт зникає.

Така метаморфоза об'єкта висуває проблему відношення знання до реальності. Раніше, як ми вже відзначали, це відношення не сприймалось. Не випадково у період кризи в фізиці ідеалісти розв'язують проблему так: оскільки «зникла» матерія, то зникло і знання. Істина оголошується цілковитим заблудженням. Знання тлумачиться тільки суб'єктивізму. Це було одностороннє впадання із чистого об'єктивізму до суб'єктивізму. Подібне метання розсудку (що не знає діалектики) свого часу Гегель описав так: «Втягнутий в коло цих нікчемних сутностей (абстрактних односторонностей.— М. Б.), він (розсудок.— М. Б.) кидається в обійми від однієї до іншої і, чинячи опір істині, він намагається обстоювати і стверджувати за допомогою софістики поперемінно то одне, то прямо протилежне, він гадає про філософію, нібито вона має справу лише з мисленими речами»⁷ (саме так наприкінці ХІХ ст. деякі фізики думали про атоми).

Гегель перший показав «пригоди» розсудку (метафізичного мислення). Водночас він же дав систематичний аналіз окресленої вище діалектики предмета і знання. Виклавши його у вступі до «Феноменології духу», філософ підсумовує: «Цей діалектичний рух, здійснюваний свідомістю в собі самій як щодо свого знання, так і щодо свого предмета — оскільки для нього із цього руху виникає новий істинний предмет — є, власне кажучи, те, що називається досвідом»⁸. Гегель, зрозуміло, зробив із положення про діалектику предмета і знання ідеалістичні висновки; але загалом його аналіз мав велике теоретичне значення.

Споглядальний матеріалізм не розумів ролі активності суб'єкта. Він брав дійсність, за словами Маркса, у формі об'єкта, або у формі споглядання. Схематично це можна подати так: існує об'єкт, який людина сприймає, відображує; пізнання розширюється, обсяг його зростає; зрештою, збагнувши один предмет, переходять до другого, третього і т. д. Цей перехід здійснюється випадково, людина натрапляє на нові речі, як на гриби в лісі. «Звичайно здається,— критикував такий підхід Гегель,— що ми випробовуємо істинність нашого першого поняття (про перший предмет) на деякому іншому предметі, на котрий ми, можна сказати, наштовхуємося випадково і зовнішнім чином, внаслідок чого нам залишається лише чисте осягнення того, що є в собі і для себе»⁹. Пізнання постає як просте осягнення зовні покладеної сукупності предметів.

Таке чисте осягнення без домішки діяльності, яка б так чи інакше опосередковувала предмет, і є споглядання. Діалектичний матеріалізм не відкидає його цілком, але людину розуміє як активну істоту, яка бере участь у появі для неї нового предмета. Об'єкти з'являються у пізнанні не довільно, а на основі досвіду або, як висловився Гегель,

⁷ Гегель. Соч., т. IV, стор. 69—70.

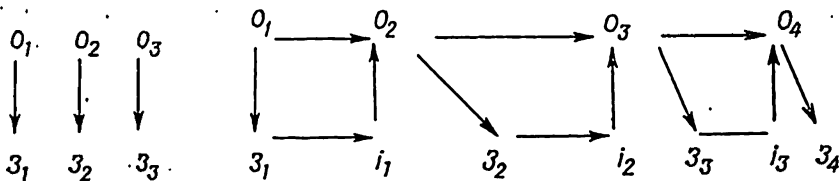
⁸ Там же, стор. 49.

⁹ Там же.

«завдяки обертанню (Umkehrung) самої свідомості»¹⁰. Так, висновок Левер'є про існування планети Нептун був не випадковим, а наслідком математичних розрахунків, які згодом підтвердилися даними, одержаними в цілеспрямованих пошуках. Так само, у думках, Менделєєв доходив до розуміння існування в природі нових хімічних елементів, які потім були відкриті експериментально.

Ці приклади не виняток. Адже пізнання взагалі неможливе без активності суб'єкта, без «обертання свідомості». Річ тільки в тім, що людська свідомість, охоплена досвідом, не завжди вирізняє цю активність.

Позначаючи різні предмети літерами O_1, O_2, O_3 , відповідні їм знання — через Z_1, Z_2, Z_3, \dots , а ідеї через i_1, i_2, i_3, \dots , відмінність схем досвіду в метафізичній та діалектичній теорії пізнання можна подати так:

Метафізичному підходу до пізнання бракує розуміння органічного, необхідного зв'язку між об'єктами і відповідними формами знання, усвідомлення активності свідомості. (Згідно з таким підходом об'єкт у пізнанні визначає суб'єкт, але не навпаки). Діалектичний матеріалізм доводить, що на певних ланках пізнання відбувається самодіяльність суб'єкта (рух від наявного знання до ідеї); що в ньому певне місце відводиться відображенню; що суттєву роль відіграє зворотна активність суб'єкта — «обертання свідомості» (рух від ідей до об'єктів); і, нарешті, що завдяки цьому обертанню перехід від одного об'єкта до інших здійснюється цілеспрямовано, необхідно. Таке тлумачення досвіду багатше і глибше, ніж в метафізичному матеріалізмі. До того ж, в ньому утримуються позитивні риси останнього.

Яка тенденція, напрям цього руху досвіду? Внаслідок того, що між попередніми і наступними ступенями розвитку знання і об'єктів існує необхідний зв'язок, який робить знання та об'єктивність, що виступає перед людиною, щоразу загальнішими, тенденцією розвитку є зростання загальності. Оскільки ж рух об'єктивності та рух знання органічно поєднані, зв'язок цей стає теж дедалі загальнішим. У «працюючій свідомості» найзагальнішими формами об'єктивності, знання та форми їх єдності є категорії. Тому тенденцією зазначеного руху досвіду є вироблення людиною категоріального складу пізнання. І одне з основних завдань гносеології полягає в тому, щоб описати шлях становлення категорій, цих найзагальніших утворень людського мислення, яке становить предмет діалектичної логіки. Протилежність суб'єктивного і об'єктивного тут не зникає, а підноситься на вищий щабель — набуває всезагальної форми і виступає як *діалектика категорій суб'єктивного і об'єктивного*. Завдяки досвідові предметний, об'єктивний світ немов пересаджується в голову людині, рухаючись тут у формі категорій.

У чому ж полягає діалектика досліджуваних категорій? Щоб відповісти на це питання, зробимо два зауваження. По-перше, неодмінною рисою будь-якої людської діяльності є об'єктивація або матеріалізація. Згадаймо вже наведені нами з цього приводу слова К. Маркса, що праця переходить із форми діяльності у форму предмета.

По-друге, оскільки основними різновидами діяльності є пізнання і

¹⁰ Там же.

практика, то вона може втілюватися як в ідеальному, так і в матеріальному предметах або об'єктах; так само, як і починатись з того чи іншого з них. Адже існують як матеріальні об'єкти (наприклад, сонячна система для Левер'є чи Адамса), так і ідеальні (скажімо, постулат Евкліда для Лобачевського).

Проаналізуємо «перехід від форми діяльності у форму предмета»: в мисленні на загальному прикладі. Припустимо, що нам даний ще не пізнаний предмет *A*, який має багато визначеностей, становить конкретну єдність багатоманітного. Пізнати цю єдність можна не відразу, а частинами, поступово. Припустимо, що ми пізнали одну властивість, скажімо, грошей в буржуазному суспільстві. Чи існують гроші без товарів, робочої сили, додаткової вартості тощо, тобто без інших сторін досліджуваного цілого? Ні, вони є моментом останнього і як такі не мають самостійності. І якщо ми пізнали їх, абстрагувавшись від цілого, то наше поняття грошей суб'єктивне, бо нема такого предмета, як гроші, без товару та ін. Те саме стосується кожної властивості цієї системи — додаткової вартості, товару тощо.

Отже, якщо ми, пізнаючи об'єкт, відтворюємо його в думці послідовно, в часі, то це відтворення суб'єктивне, доки ми не пізнаємо всіх його істотних сторін, не осягнемо їх єдності й цілісності. А осягнення єдності означає мислене відображення зв'язків речі. Об'єкт у думці виступить як мислительна, понятійна цілісність його сторін.

Абстрагуємось тепер від об'єкта, який протистоїть пізнавальній діяльності. Це абстрагування потрібне, бо, як ми зауважували, система таких суб'єктно-об'єктних відношень становить предмет гносеології, логіка ж має справу з категоріями, тобто поняттями, які вже «увібрали» в себе зовнішній світ і розгортають його визначення як абстрактну систему. По-друге, логіка має справу не з тим чи іншим окремим об'єктом (деревом, столом тощо), а з об'єктом взагалі, з його загальними визначеностями, що фіксуються в категоріях якості, кількості тощо. Тому тут ідеться не про перетворення якогось суб'єктивного поняття в зовнішній щодо людини предмет, а про перетворення, діалектику понять. Суб'єктивність і об'єктивність — характеристики не лише людини і зовнішнього світу, а й самого мислення.

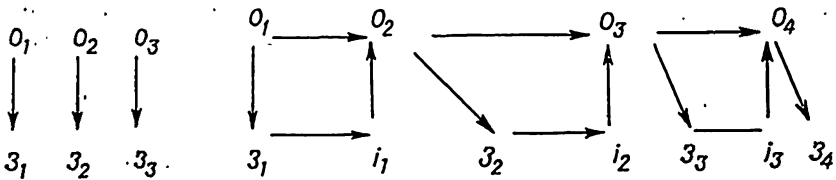
Суб'єктивність поняття (як основної форми мислення) полягає в тому, що його різні сторони осягаються поступово (думка рухається від одного моменту до другого, третього і т. д.), в тому, що вивчаються їхні зв'язки, субординація (скажімо, форми судження та умовиводів) — і це триває доти, доки кожен момент не буде осягнутий у зв'язку з іншими і поняття (та дійсність, в ньому відображена) як цілісність не постане перед розумовим зором (спогляданням) як наслідок, завершення думки. Тут картина аналогічна матеріальній праці — діяльність немов застигає, постаючи перед людиною як готовий предмет. Замість розгорнутого в часі руху — одночасно даний предмет. Процес опосередкування — виведення одних моментів з інших — набуває форми безпосереднього цілісного буття.

Основне, що становить цілісність мислительного предмета, — це зв'язок окремих його моментів. Оскільки ж поняття — загальні форми відображення, то і зв'язок їх має загальний і необхідний характер. Тому можна дати таке визначення: об'єктивність в мисленні виступає як загальність і необхідність. У таких формах її досліджували, шоправда на ідеалістичній основі, Лейбніц, Кант та інші філософи. Якщо матеріалісти-сенсуалісти розвивали поняття об'єктивності як незалежності від волі і свідомості, то ідеалісти-раціоналісти вивчали його у сфері теорії. Матеріалісти наполягали на тому, що речі існують поза нами, ідеалісти винаходили такі властивості знання, які, визначаючись суб'єк-

«завдяки обертанню (Umkehrung) самої свідомості»¹⁰. Так, висновок Лєвер'є про існування планети Нептун був не випадковим, а наслідком математичних розрахунків, які згодом підтвердилися даними, одержаними в цілеспрямованих пошуках. Так само, у думках, Менделєєв доходив до розуміння існування в природі нових хімічних елементів, які потім були відкриті експериментально.

Ці приклади не виняток. Адже пізнання взагалі неможливе без активності суб'єкта, без «обертання свідомості». Річ тільки в тім, що людська свідомість, охоплена досвідом, не завжди вирізняє цю активність.

Позначаючи різні предмети літерами O_1, O_2, O_3 , відповідні їм знання — через $З_1, З_2, З_3, \dots$, а ідеї через i_1, i_2, i_3, \dots , відмінність схем досвіду в метафізичній та діалектичній теорії пізнання можна подати так:

Метафізичному підходові до пізнання бракує розуміння органічного, необхідного зв'язку між об'єктами і відповідними формами знання, усвідомлення активності свідомості. (Згідно з таким підходом об'єкт у пізнанні визначає суб'єкт, але не навпаки). Діалектичний матеріалізм доводить, що на певних ланках пізнання відбувається самодіяльність суб'єкта (рух від наявного знання до ідеї); що в ньому певне місце відводиться відображенню; що суттєву роль відіграє зворотна активність суб'єкта — «обертання свідомості» (рух від ідей до об'єктів); і, нарешті, що завдяки цьому обертанню перехід від одного об'єкта до інших здійснюється цілеспрямовано, необхідно. Таке тлумачення досвіду багатше і глибше, ніж в метафізичному матеріалізмі. До того ж, в ньому утримуються позитивні риси останнього.

Яка тенденція, напрям цього руху досвіду? Внаслідок того, що між попередніми і наступними ступенями розвитку знання і об'єктів існує необхідний зв'язок, який робить знання та об'єктивність, що виступає перед людиною, щоразу загальнішими, тенденцією розвитку є зростання загальності. Оскільки ж рух об'єктивності та рух знання органічно поєднані, зв'язок цей стає теж дедалі загальнішим. У «працюючій свідомості» найзагальнішими формами об'єктивності, знання та формами їх єдності є категорії. Тому тенденцією зазначеного руху досвіду є вироблення людиною категоріального складу пізнання. І одне з основних завдань гносеології полягає в тому, щоб описати шлях становлення категорій, цих найзагальніших утворень людського мислення, яке становить предмет діалектичної логіки. Протилежність суб'єктивного і об'єктивного тут не зникає, а підноситься на вищий щабель — набуває всезагальної форми і виступає як *діалектика категорій суб'єктивного і об'єктивного*. Завдяки досвідові предметний, об'єктивний світ немов пересаджується в голову людині, рухаючись тут у формі категорій.

У чому ж полягає діалектика досліджуваних категорій? Щоб відповідати на це питання, зробимо два зауваження. По-перше, неодмінною рисою будь-якої людської діяльності є об'єктивація або матеріалізація. Згадаймо вже наведені нами з цього приводу слова К. Маркса, що праця переходить із форми діяльності у форму предмета.

По-друге, оскільки основними різновидами діяльності є пізнання і

¹⁰ Там же.

практика, то вона може втілюватися як в ідеальному, так і в матеріальному предметах або об'єктах; так само, як і починатись з того чи іншого з них. Адже існують як матеріальні об'єкти (наприклад, сонячна система для Левер'є чи Адамса), так і ідеальні (скажімо, постулат Евкліда для Лобачевського).

Проаналізуємо «перехід від форми діяльності у форму предмета»: в мисленні на загальному прикладі. Припустимо, що нам даний ще не пізнаний предмет *A*, який має багато визначеностей, становить конкретну єдність багатоманітного. Пізнати цю єдність можна не відразу, а частинами, поступово. Припустимо, що ми пізнали одну властивість, скажімо, грошей в буржуазному суспільстві. Чи існують гроші без товарів, робочої сили, додаткової вартості тощо, тобто без інших сторін досліджуваного цілого? Ні, вони є моментом останнього і як такі не мають самостійності. І якщо ми пізнали їх, абстрагувавшись від цілого, то наше поняття грошей суб'єктивне, бо нема такого предмета, як гроші, без товару та ін. Те саме стосується кожної властивості цієї системи — додаткової вартості, товару тощо.

Отже, якщо ми, пізнаючи об'єкт, відтворюємо його в думці послідовно, в часі, то це відтворення суб'єктивне, доки ми не пізнаємо всіх його істотних сторін, не осягнемо їх єдності й цілісності. А осягнення єдності означає мислене відображення зв'язків речі. Об'єкт у думці виступить як мислительна, понятійна цілісність його сторін.

Абстрагуємось тепер від об'єкта, який протистоїть пізнавальній діяльності. Це абстрагування потрібне, бо, як ми зауважували, система таких суб'єктно-об'єктних відношень становить предмет гносеології, логіка ж має справу з категоріями, тобто поняттями, які вже «увібрали» в себе зовнішній світ і розгортають його визначення як абстрактну систему. По-друге, логіка має справу не з тим чи іншим окремим об'єктом (деревом, столом тощо), а з об'єктом взагалі, з його загальними визначеностями, що фіксуються в категоріях якості, кількості тощо. Тому тут ідеться не про перетворення якогось суб'єктивного поняття в зовнішній щодо людини предмет, а про перетворення, діалектику понять. Суб'єктивність і об'єктивність — характеристики не лише людини і зовнішнього світу, а й самого мислення.

Суб'єктивність поняття (як основної форми мислення) полягає в тому, що його різні сторони осягаються поступово (думка рухається від одного моменту до другого, третього і т. д.), в тому, що вивчаються їхні зв'язки, субординація (скажімо, форми судження та умовиводів) — і це триває доти, доки кожен момент не буде осягнутий у зв'язку з іншими і поняття (та дійсність, в ньому відображена) як цілісність не постане перед розумовим зором (спогляданням) як наслідок, завершення думки. Тут картина аналогічна матеріальній праці — діяльність немов застигає, постаючи перед людиною як готовий предмет. Замість розгорнутого в часі руху — одночасно даний предмет. Процес опосередкування — виведення одних моментів з інших — набуває форми безпосереднього цілісного буття.

Основне, що становить цілісність мислительного предмета, — це зв'язок окремих його моментів. Оскільки ж поняття — загальні форми відображення, то і зв'язок їх має загальний і необхідний характер. Тому можна дати таке визначення: об'єктивність в мисленні виступає як загальність і необхідність. У таких формах її досліджували, щоправда на ідеалістичній основі, Лейбніц, Кант та інші філософи. Якщо матеріалісти-сенсуалісти розвивали поняття об'єктивності як незалежності від волі і свідомості, то ідеалісти-раціоналісти вивчали його у сфері теорії. Матеріалісти наполягали на тому, що речі існують поза нами, ідеалісти винаходили такі властивості знання, які, визначаючись суб'єк-

том, водночас не залежать від нього. Так, Кант, обґрунтовуючи апріорність простору, писав, що людина може абстрагуватись від будь-яких конкретних предметів, але не може цього зробити щодо споглядання взагалі та його форм. Те саме стосується всіх категорій. Хоч вони і існують у свідомості, але від волі та свідомості людини не залежить, скажімо, мислити за допомогою якихось інших засобів, а не категорій.

Загальна структура свідомості і основні її форми не підвладні людині. Перша із досліджуваних у класичній філософії форм об'єктивності, які насправді існують, характеризує переважно емпіричне знання, коли останнє безпосередньо співвідноситься з зовнішніми речами, існування яких засвідчують почуття і практична діяльність людини. Друга характеризує теоретичний рівень пізнання. Практика підтверджує вихідний принцип, аксіому, або ж цей принцип приймається як гіпотеза, а всі інші теоретичні положення сприймаються як об'єктивні внаслідок того, що виводяться з вихідного положення, відповідні йому. Тут незалежність від нас, тобто об'єктивність, полягає в необхідності виведення: від мене не залежить, що з *A* впливає *B*, з теореми Ейлера — теорема Ферма. Отже, необхідність виступає як об'єктивність на рівні теоретичного мислення. Водночас необхідність можлива завдяки загальності понять. Цю єдність підкреслював В. І. Ленін у «Філософських зошитах»: «Необхідність *невіддільна* від всезагального»¹¹. Зрозуміло, що незалежна від людини послідовність понять є в кінцевому підсумку відображення необхідних зв'язків самих речей. Але не слід також нехтувати цією модифікацією, яку зазнає об'єктивність на різних ступенях людської діяльності.

На відміну від необхідності і загальності понять, одиничні відчуття, сприйняття тощо випадкові, суб'єктивні. Щоб пізнати їх, треба застосувати до них категорії, які виконують у пізнанні одиничного чи особливого об'єктивуючу функцію. З'ясуємо, у чому вона полягає.

Йдеться про те, якими засобами можна в самому знанні виразити, що воно об'єктивне, відповідає дійсності. Щоб зрозуміти питання, зробимо зауваження.

Аксіомою матеріалізму є положення, що свідомість відображає об'єктивний світ. Останній має безліч властивостей. Фундаментальною властивістю його є об'єктивність. Ми бачили, що в мисленні, в процесі понятійного осягнення дійсності, об'єктивність виступає як необхідність або закономірність слідування одних положень з інших. Але дійсність не зводиться до загальних рис і зв'язків. В ній є й особливе та одиничне. Причому всі ці сторони однаково об'єктивні, незалежні від людини. У процесі пізнання вся ця багатоманітність в перетвореному вигляді переміщується в свідомість, уяву; «переміщується» і така її риса, як об'єктивність, інакше ми не могли б твердити, що свідомість відображає об'єктивний світ. Адже відображення є ідеальне, духовне відтворення.

Водночас, оскільки свідомість і дійсність не тотожні, може здатися, що в процесі відображення зникає саме об'єктивність, і людина має суб'єктивні уявлення про об'єктивний світ. З матеріалістичного погляду знання, як відображення об'єктивної дійсності, відображає не лише дійсність, а й її об'єктивність і виникає потреба з'ясувати, як здійснюється об'єктивізація знання в самій свідомості.

Вперше відповідь на це питання, щоправда на ідеалістичній основі, намагався дати Кант у «Критиці чистого розуму». Оскільки для

¹¹ В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 29, стор. 68.

Канта не існувало практики як критерію істини, він зосередив увагу на внутрішній структурі свідомості й пізнання і намагався відкрити основу об'єктивації в самому об'єкті. Це було хибне намагання, бо докорінна форма об'єктивності — незалежність світу від нас. Об'єктивність у свідомості — похідна форма. Досліджуючи її, Кант дійшов висновку, що об'єктивація знання здійснюється завдяки категоріям. Не вдаючись у докладний виклад його теорії, наведемо основну ідею її: «Судження (елементарна форма знання.— М. Б.) є не що інше, як спосіб приводити дані знання до *об'єктивної* єдності апперцепції. Зв'язка є має в судженні своєю метою саме відрізнити об'єктивну єдність уявлень від суб'єктивної»¹².

Щоб пояснити це положення, проаналізуємо судження: а) камінь здається мені важким; б) камінь є важкий, або у загальній формі: S здається P ; S є P . Знання, яке міститься в першому судженні, я висловлюю як суб'єктивне («мені здається...»), зміст другого судження висловлюється як об'єктивний. Кант підкреслює, що в другому випадку він не хоче сказати, нібито уявлення (суб'єкт і предикат) необхідно зв'язані в самій дійсності (в емпіричному спогляданні); може виявитись що судження S є P їй не відповідає (цю невідповідність може відкрити практика та експеримент). Йдеться про те, які засоби застосовує людина, щоб у своїй свідомості висловити знання як суб'єктивне чи об'єктивне. З наведеного прикладу випливає, що розрізнення суб'єктивного та об'єктивного у свідомості здійснюється категорією буття «є». Те саме стосується й інших категорій.

Розглянемо об'єктивуючу функцію категорії субстанції. За класичним визначенням її, даним Спінозою, субстанція є те, що існує через самого себе, що є причиною самого себе, отже, не залежить від інших речей і від свідомості. Тому, кажучи, що природа є субстанція, суб'єкт висловлює думку про об'єктивність природи. «Отже, постійність (субстанціальність.— М. Б.) є необхідна умова, за якої тільки й можливо визначати явища як речі або предмети можливого досвіду»¹³.

Аналогічну функцію виконує і категорія взаємодії. Багатоманітний світ відображається в багатоманітності уявлень. Щоб встановити, які закономірності існують між елементами, треба, щоб речі A , B , C та ін. існували одночасно, бо коли вони відокремлені в часі, їх зв'язок неможливий. Але коли суб'єкт сприймає явище A , то не сприймає B і C , і навпаки. Отже, самого часу недостатньо, щоб констатувати одночасність існування багатьох речей. Потрібно, щоб речі становили одне ціле, перебували у всебічних зв'язках, тобто взаємодіяли. «...Одночасне існування субстанцій в просторі можливо пізнати в досвіді не інакше, як припускаючи взаємодію між ними; отже, взаємодія є також умова можливості самих речей як предметів досвіду»¹⁴.

Можна було б на всіх категоріях простежити їх об'єктивуючу функцію. Так, «сутність» схоплює внутрішні сторони речей, а не лише їх відношення до нас; «закон» є необхідний (незалежний від нас) зв'язок явищ; «простір» дає можливість уявляти речі як такі, що існують поза нами, «час» «віносить» уявлення в майбутнє або минуле, які не тожні з нами, тощо.

Коли йдеться не про те чи інше судження, а про систему знання загалом, то й об'єктивація її здійснюється не тою чи тою категорією, а сукупністю, системою їх.

¹² Кант. Соч., т. 3, стор. 198.

¹³ Там же, стор. 258.

¹⁴ Там же, стор. 275.

Але далі слід зазначити, що не категорії об'єктивують самі себе, як не самі вони мислять чи пізнають. Це — не живі істоти, а загальні форми діяльності суб'єкта — людини, що має свідомість. Кожна категорія — певна необхідна єдність явищ, їх зв'язок, що мають реальний прообраз. Але у свідомості ця єдність, а тим більше єдність усіх категорій між собою та їх зв'язок з матеріалом пізнання може здійснитися лише завдяки єдності свідомості людини. Якби свідомість була не єдиною, а, так би мовити, роздрібненою на частинки, це поєднання було б неможливе, бо окремі уявлення і поняття потрапляли б у різні відокремлені частинки її і зв'язок не міг би утворитись. Картина була б така, як, скажімо, ми хотіли б висловити судження $S \in P$, а внаслідок роздрібненості нашого «Я» елементи судження потрапили б у різні частинки його і не могли б зустрітись один з одним. Тому Кант справедливо, хоч і однобічно, вважав єдність самосвідомості (він називав її апперцепцією) ще більш вищим і загальним пунктом, ніж поєднувальна роль категорій, і вважав синтетичну єдність апперцепцій (самосвідомості) «найвищим принципом всякого застосування розсудку». Без єдності самосвідомості неможливе пізнання. Тому, коли висловлюється судження $S \in P$, в якому об'єктивується знання, то робить це не категорія буття, а Я (свідома істота) за допомогою категорії. З цього боку Кант правильно називав апперцепцію «об'єктивною єдністю самосвідомості».

Відкриття об'єктивуючої функції категорій і самосвідомості — значна заслуга Канта. Хибним було їх апріористичне тлумачення, через що Кант не з'ясував, чому категорії відіграють таку роль у пізнанні. Наукова відповідь К. Маркса та В. І. Леніна на це питання така: тому, що самі вони відображають об'єктивну дійсність. У самій дійсності існують відношення, аналогічні відношенню між категоріями і тим змістом, який вони пов'язують. А саме: більш загальні явища — основа і умова менш загальних. Так, окремі явища буржуазного суспільства (наприклад, прибуток, процент і рента) існують на основі загального (додаткової вартості). Окремі речі природи існують завдяки матерії взагалі та її загальним законам. Знищення загального призводить до загибелі і окремого. Відображаючись у свідомості, це реальне відношення й виступає як об'єктивуюча функція категорій щодо змісту, менш загального, ніж зміст категорій.

Кант досліджував об'єктивацію знання у самій свідомості; але цього не достатньо. Потрібно ще виявити умови і хід практичної реалізації знання, щоб остаточно переконатися в його об'єктивності. Самосвідомість, яка є найвищим ступенем відображення дійсності, є поворотний пункт розвитку об'єктивності у пізнанні, котре до цього рухається в напрямку до глибин суб'єкта, а будучи усвідомлена, обертається і прямує до реальної дії, в якій і завершує свій розвиток.

Із сказаного зрозуміло, що об'єктивність має діалектичний характер; вона проходить низку ступенів і утворює певний кругообіг, який виходить з реальної дійсності, спрямовуючись до суб'єктивного світу, і знову повертається до неї. Основні ступені руху об'єктивності, як ми бачили, такі: 1) річ у собі; 2) протидія (опірність) предмета людській діяльності; 3) рух діяльності за вимірами (зв'язками) речі; 4) діалектика об'єктивного і суб'єктивного в практичній діяльності; 5) гносеологічна діалектика їх; 6) категоріальна діалектика суб'єктивного та об'єктивного; 7) об'єктивуюча єдність самосвідомості; 8) об'єктивуюча єдність категорій у пізнанні конкретних явищ; 9) практична об'єктивація, матеріалізація знання; 10) існування речей, створених людиною, безвідносно до її волі і свідомості.

Таке тлумачення об'єктивності зберігає в собі позитивні риси, ха-

рактєрні для розуміння її в домарксистському матеріалізмі і усуває хиби, внесені ідеалізмом. Воно є наслідком застосування діалектики і принципу діяльності, що й становить специфіку марксистської концепції об'єктивного і суб'єктивного.

* * *

Понятіє об'єктивності — одно из исходных в материалистической философии. Посредством него определяется понятие материи и отграничивается материализм от идеализма. Для марксистско-ленинского истолкования всех философских понятий, в том числе и понятия объективности, характерен диалектический и деятельностный подход. Рассмотрение объективности (и ее коррелята — субъективности) в этом плане показывает, что она не есть нечто простое и неподвижное, а представляет собой процесс. Будучи свойством вещей существовать независимо от воли и сознания людей, она входит в теоретическую и практическую деятельность человека, многообразно преломляется, модифицируется в ней, проходя ряд ступеней соответственно развитию деятельности. Выделяются следующие ступени развития объективности: 1) существование вещей безотносительно к деятельности, которое обозначается понятием «вещь в себе», на важность которого указывал Ленин в своих работах; 2) сопротивляемость предмета деятельности человека, вытекающая из того, что предмет еще не познан и не созданы орудия его преобразования; 3) необходимость для человека в его практической деятельности двигаться по измерениям предмета, его связям и определениям, исключение произвольного, чисто субъективного манипулирования вещами; 4) диалектика субъективного и объективного в практической деятельности; 5) гносеологическая (познавательная) диалектика субъективного, надстраивающаяся над предыдущей; 6) логическая (категориальная) диалектика этих понятий, объективность как всеобщность и необходимость в движении мысли; 7) объективирующая деятельность человеческого самосознания в познавательной деятельности, роль его единства в этой объективации; 8) объективирующая функция категорий (всеобщих понятий) в познании особенных и частных явлений; 9) практическая объективация (материализация) знания; 10) существование предметов, созданных человеком, безотносительно к его воле и сознанию.

Процесс объективности исходит из реальной действительности, подымается в мир человеческой деятельности и снова возвращается во внешний мир. Такой подход к анализу объективности определяется спецификой диалектико-материалистической философии.

Науковий пошук і розв'язання задач

Г. З. БАРСЕГЯН

Науково-технічний прогрес нашого часу, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу збільшують значення і розширюють діапазон впливу на матеріальне виробництво наукових відкриттів і технічних ідей. Якщо в минулому наукові і технічні ідеї часто вважалися щасливою знахідкою, а сама наукова творчість була значною мірою справою ентузіастів-одинаків, то в ХХ ст. ситуація докорінно змінилася. Нині потреба матеріального виробництва у нових винаходах і відкриттях так зросла, що справу її задоволення суспільство уже не може віддати напризволяще.

Нові відкриття і винаходи мають надходити до суспільної скарбниці за відповідним планом, який диктується запитами матеріального виробництва. Це означає, що завдання, які ставляться перед наукою у сфері виробництва та інших галузях суспільного життя, мають бути розв'язані обов'язково і якомога у найкоротші строки. Бо нерозв'язність будь-яких важливих завдань протягом тривалого часу може призвести до порушення рівноваги у господарському житті.

Як же досягається планомірне надходження наукових і технічних ідей, потрібних для того, щоб розв'язати завдання (у вужчому, математичному, логічному або технічному значенні — задачі), які виникли в процесі виробництва? Найпростіший спосіб — збільшення кількості наукових і технічних працівників і організація їх у колективи за зразком виробничих колективів промислових робітників. У наукових колективах стає можливим спеціалізація і поділ праці, широке послуговування технічними засобами і швидким обміном думок. Важливого значення набувають наукові форми організації праці і планування науково-дослідницької діяльності. Кустарний характер праці на ниві науки уже подоланий, а виробництво наукових і технічних ідей перетворюється у галузь індустрії. Індустріалізація науково-технічної творчості поряд з іншими чинниками зумовила чимало важливих технічних досягнень нашого часу.

Однак збільшення кількості наукових працівників має свою природну межу. А тому треба заздалегідь виявляти нові способи забезпечення надійності і ефективності наукового пошуку. У зв'язку з цим дедалі більшого значення набуває розробка загальної теорії і методики розв'язання наукових і технічних завдань. Створення таких методик дозволило б значно підвищити продуктивність розумової праці і, отже, забезпечити планомірне надходження ідей. Хоча питання, які стосуються методів дослідження, цікавили учених завжди, проте особливо енергійна робота в цьому напрямі почалася в ХХ ст. Найбільших успіхів досягнуто в галузі математики.

Методи розв'язання математичних задач можна поділити на дві групи: алгоритми і евристичні програми. Створення розвинутої математичної теорії алгоритмів і розробка на цьому теоретичному фундаменті алгоритмічних програм, використовуваних у електронно-обчислювальних машинах, дало такий сильний поштовх науково-технічному прогресу, що в цих досягненнях не випадково вбачають одну із найголовніших особливостей науково-технічної революції.

Однак, незважаючи на широке використання алгоритмів у роз-

в'язанні великих класів задач, їхня роль не може бути вичерпною. Про це свідчать одержані доведення алгоритмічної нерозв'язності навіть тих масових проблем, котрі, як передбачалося, могли б розв'язуватися таким способом. Що ж до більшості творчих завдань заздалегідь зрозуміло, що ніякий алгоритм їх розв'язання неможливий. Тут потрібні нові ідеї. Тому як альтернативу поняттю «алгоритму» англійський математик Д. Пойа і його школа запропонували інше поняття «евристична (або дослідницька) програма», яка охоплює сукупність методів, прийомів і процедур, використовуваних у розв'язанні задач.

Нині всі дослідження, пов'язані з пошуками методів розв'язання задач, орієнтуються або на алгоритми, або на евристичні програми. До першого напряму, крім широко відомих досліджень у галузі математики, які безпосередньо стосуються теорії алгоритмів, належать праці співробітників Кейсовського університету (США). Представник цієї групи математиків Р. Бенерджи зробив спробу об'єднати основні підходи і методи розв'язання деяких класів математичних задач у єдину теорію розв'язання задач¹. Другий напрям репрезентовано працями Д. Пойа², його учня І. Лакатоса³ і частково книжкою американського ученого Т. Куна⁴. Сюди ж слід залічити цікаву книжку радянського ученого і винахідника Г. С. Альтшуллера «Алгоритми винаходу» (М., 1973), можливо, всупереч переконанням самого автора, бо його суб'єктивні наміри добре показані у названій книжці. У всіх працях другої групи на перше місце ставляться змістові процедури, прийоми і методи, з допомогою яких відбувається справжній історичний розвиток науки.

Перш ніж докладно аналізувати евристичні програми, основні прийоми і методи, котрі вони включають, розглянемо будову тих об'єктів, до яких вони застосовуються, тобто будову теоретичних завдань.

Виникнення такої форми функціонування мислення, якою є завдання, генетично пов'язане з характером трудової діяльності людини і тому частково відтворює її структуру. Специфіка людської праці, зазначав К. Маркс, полягає в тому, що людина, перш ніж ставити справжній будинок, будує його спочатку в голові, проходячи таким чином у своєму уявленні всі етапи майбутньої матеріальної діяльності: «В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві людини, тобто ідеально»⁵. Це означає, що практичній реалізації мети (розв'язанню практичного завдання) передувало розв'язання теоретичного, мислительного завдання, що полягало у відшукуванні засобів досягнення мети.

У практиці людської діяльності може виникнути й інша ситуація, коли людина, маючи відповідні засоби і обравши заздалегідь напрям і спосіб дій, хотіла б дізнатися, до якого результату приведе застосування певних засобів. Невідомим (або шуканим) цього другого завдання є вже не засоби і способи досягнення мети, а наслідки дії наперед заданих чинників.

Легко помітити аналогію між характером згаданих завдань і деякими типами задач математичних. У математиці також часто доводиться шукати послілки, із яких випливає уже сформульоване твердження,

¹ Див.: Р. Бенерджи. Теория решения задач. Подход к созданию искусственного интеллекта. М., 1972.

² Див. праці Д. Пойа: «Как решать задачу» (М., 1959): «Математика и правдоподобные рассуждения» (М., 1957): «Математическое открытие» (М., 1970).

³ И. Лакатос. Доказательства и опровержения. М., 1967.

⁴ Т. С. Кун. The structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1962.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 176.

і не менш часто — логічні наслідки певного різновиду із даних посилок. Ця обставина, мабуть, і підказала Р. Декарту цікаву думку, розвинуту ним у «Правилах для керівництва розуму».

Намагаючись розробити універсальний метод розв'язання завдань, Р. Декарт передбачив, що завдання будь-якого різновиду можна звести до алгебраїчної задачі. Його ідея була нездійсненною в усьому її обсязі, однак і нині успіх більшою мірою визначається тим, як пощастить подати те чи те завдання мовою математики. Це залежить від кількості наявних у нашому розпорядженні математичних засобів. Крім того, успішна математизація залежить і від досягнутого рівня тієї науки, до якої належить завдання, від можливості показати співвідношення між поняттями даної науки в абстрактній, математичній формі. Зведення конкретних завдань до математичних задач розширює можливість їх розв'язання, розкриваючи нові логічні засоби і евристичні стимули наукового пошуку.

Математична задача, як більш абстрактна, лежить в основі багатьох конкретних задач, що належать до інших галузей наукового пізнання. Тому доцільно вивчати спочатку її структуру.

Д. Пойа, автор кількох книжок про математичну творчість, всі математичні задачі поділяє на дві великі групи: на знаходження і на доведення. Розглядаючи геометричні задачі на побудову, що належать до першої групи, він вирізняє в них три складові частини, які обов'язково має кожна з цих задач: невідоме, дане і умова.

Насправді, без невідомого немає задачі; якщо все відомо, то нічого шукати. Невідоме може належати до найрізноманітніших категорій: у геометричних задачах на побудову — це якась фігура; під час розв'язання алгебраїчних рівнянь — це число, корінь даного рівняння. Чітко сформульована задача має обов'язково зазначити категорію (клас), до якої належить шуканий об'єкт.

Іншим компонентом задач на побудову Пойа називає вихідні дані, позначаючи цим терміном множину усіх відомих чи припустимих об'єктів, пов'язаних із невідомим за допомогою умови. Без вихідних даних не було б жодної можливості знайти потрібний об'єкт. У геометричній задачі на побудову трикутника за його сторонами A , B і C даними будуть відрізки A , B , C . Якщо ж задача полягає у розв'язанні квадратного рівняння $x^2 + ax + b = 0$, то даними в ній є два числа a і b .

Третій істотний компонент — це умова, котрій має задовольняти невідоме і яка конкретизує зв'язок між невідомим і даним. Клас об'єктів, до яких має належати невідоме, містить підклас об'єктів, що задовольняють даній умові. Кожен об'єкт, який стосується цього підкласу, називається розв'язком. Задача має єдиний розв'язок, якщо згаданий підклас містить тільки один елемент, і зовсім не має розв'язку, якщо цей підклас пустий, тобто не містить жодного елемента.

Передпосилкою, без якої задача справді не може бути розв'язана, є більша чи менша частина тієї теорії, на мові якої сформульована задача. Сюди належать визначення, правила, деякі раніше доведені теореми і розв'язані задачі. Однак ніякої математичної теорії недостатньо, щоб звести одну задачу до іншої, для цього потрібні логічні правила виведення.

Є задачі суто логічні; нічого, крім логіки і явно сформульованих даних і умов, вони не потребують. Шахматна задача має уже додаткові передпосилки: визначення фігур і деяких ситуацій («шах», «мат» і «пат»), систему правил пересування фігур та ін. Математична задача має своєю передумовою не тільки логічну систему (як звичайно, це більша чи менша частина розширеного числення предикатів), але й спеціальну частину тої чи іншої математичної теорії.

Хоча різновид передбачуваної теорії явно в задачі і не зазначається, але мова, якою вона сформульована, править за непряму вказівку. Якщо ж задача стосується сфери будь-якої індуктивної теорії, то передумовами її розв'язання стають не тільки відповідні розділи логіки і математики, але і деякі свідчення із даної спеціальної теорії: закони, яким підпорядковується описана в задачі ситуація визначення вихідних понять і одиниць виміру, значення констант, правила перекладу на мову математики тощо.

У технічній задачі також є невідоме, дане і додаткові умови. Крім того, передумовою її розв'язку є деякі свідчення з хімії, знання фізичних властивостей речей, логічні правила, якими послуговуються у всякому міркуванні. Математика, як звичайно, використовується у технічних задачах у інженерних розрахунках ваги, розмірів, опору, потужності, вартості та інших властивостей об'єктів і їхніх складових частин.

Зауважимо, що технічні задачі належать до першої групи — до задач на знаходження. У них потрібно: «знайти спосіб», «побудувати об'єкт» та ін. Цей шуканий спосіб або технічний об'єкт і є невідомим задачі.

Що ж до задач на доведення, то тут Д. Пойа вирізняє інші складові частини. Дуже зручну для аналізу структуру має задача, що дістала назву «гіпотеза Гольдбаха»: якщо ціле число n парне і $n > 4$, то n є сумою двох (непарних) простих чисел. Це недоведене і не спростоване досі твердження сформульоване у найприроднішій для математики формі — як умовне висловлення. Першу його частину, що починається словами «якщо», Пойа називає умовою, а другу — висновком. Умова і висновок є, на його думку, головними частинами задачі на доведення. «Щоб довести речення, треба виявити логічну ланку, яка зв'яже її основні частини — умови (передпосилку) і висновок; щоб спростувати речення, треба показати (якщо можливо — на контрприкладі), що одна із головних частин — умова — не приводить до іншої — висновку»⁶.

Визначаючи певну аналогію між умовою і висновком, з одного боку, даним і незалежним, з другого, — Пойа указує на недопустимість поплутання паралельних термінів. Насправді, ні першу, ні другу частину гіпотези Гольдбаха, ні все твердження загалом не можна вважати невідомим, бо воно сформульоване ще в XVIII ст. А чи означає це, що задачі на доведення не мають невідомого? Адже в такому разі вони перестають бути задачами.

Сам Пойа схильний, мабуть, вважати невідомим у задачах на доведення «процедурне невідоме» — схему операцій, систему висновків⁷. Це «процедурне невідоме» є спільним для обох різновидів задач, тоді як невідоме — об'єкт (тобто об'єкт, що задовольняє умовам задачі) існує тільки у задачі на знаходження.

Можна, однак, не погодитися з такою думкою. Намагаючись довести чи спростувати будь-яке твердження, ми шукаємо, звичайно, не його формулювання, оскільки воно нам дане. Водночас спосіб доведення, «процедурне невідоме» є не самоціллю, а лише засобом установлення значення істинності даного твердження. Значення істинності, отже, і є тим невідомим об'єктом, відшукання якого становить розв'язок задачі даного типу.

Отже, задачі на доведення можна розглядати як окремий випадок задач на знаходження. Специфіка їх полягає в тому, що клас, до якого має належати невідоме, містить всього два об'єкти — «істина» і «хиба», але ця обставина аж ніяк не полегшує їхнього розв'язання. Відомі

⁶ Д. Пойа. Математическое открытие, стор. 148.

⁷ Там же, стор. 154, 262.

прості за формою твердження, сформульовані кілька століть тому, які ще нікому не вдалося довести чи спростувати, хоча вони потребують зовсім небагато знань для їхнього розуміння. Прикладами можуть бути наведена вже гіпотеза Гольдбаха чи «велика» теорема Ферма.

Структура задач на доведення має бути уточнена ще в одному пункті. Ми показали, що, крім виділених Д. Пойа двох головних складових частин — умови і висновку, вони мають також невідоме, яким є значення істинності доводжуваного твердження. А чи містять вони також і будь-які дані? Звичайно, не можна ототожнювати дані з умовами, і до того ж не всяке математичне твердження може бути природно розбите на умову і висновок. Але тим і відрізняється правильно поставлена задача від звичайного питання, що її розв'язок визначається однозначно у ній самій, а без вихідних даних ні про яку однозначність не може бути й мови. Тому лишається припустити, що даним у задачах цього типу є саме доводжуване твердження.

Що ж стосується умов, то як в задачах на доведення, так і в задачах на знаходження, вони накладають деякі обмеження на дані, а отже, і на клас припустимих розв'язків, і в цьому значенні їх треба вважати додатковими умовами.

Отож, не тільки в задачі на побудову, але й у всякій теоретичній задачі можна вирізнити: 1) невідоме; 2) дане; 3) логічні передпосилки, 4) теоретичні передпосилки (або умови); 5) додаткові умови, які в окремому випадку зводяться до нуля.

Виділення цих складових частин дає можливість уточнити саме поняття задачі (завдання) і відокремити його від іншого, спорідненого, але не тотожного йому за змістом поняття наукової проблеми. Хоча в науці обидва ці поняття часто вживаються як синоніми, у філософській літературі відомі спроби розмежувати їх. Польський філософ З. Цацковський вбачає характерну особливість проблеми в тому, що на відміну від задачі вона не містить такої множини даних, із якої з необхідністю і однозначністю впливав би її розв'язок.

Однак немає потреби указувати у самій задачі способи відшукування даних, якщо науці вони відомі. Для цього складаються учбові посібники, довідники та ін. Досить часто, щоб розв'язати задачу, потрібно познайомитися із найновішою науковою літературою з даної теми. Але, в усіх цих випадках задача все-таки лишається задачею. З науковою проблемою ми стикаємося тоді, коли людство не має відповідних теоретичних свідчень, котрі дозволяють знайти розв'язок. Інакше кажучи, проблема відрізняється від задачі не відсутністю даних, а відсутністю теоретичних передпосилок. Без даних немає задачі. Якщо вони не формулюються явно, то припускається, що вони загальновідомі чи їх легко можна знайти.

Тільки нове наукове відкриття здатне перетворити проблеми у задачу і зробити можливим її розв'язок. Щоправда, як звичайно, буває досить важко визначити, чи маємо ми справу із задачею чи з проблемою: якщо, незважаючи на численні зусилля, задача досі не розв'язана, то ми не знаємо, а чи є причиною цього відсутність теорії, чи ж невміння знайти ідею, спосіб розв'язку. Ця обставина дає підстави в деяких випадках вживати зазначені терміни як синоніми. Але якби відмінність між ними визначалася наявністю або відсутністю даних, то не було б важко через аналіз умов установити, розв'язуємо ми задачу чи ж проблему.

Описана тут схема побудови теоретичної задачі більш-менш точно відображає якусь ідеалізовану ситуацію, яка далеко не завжди відповідає реальному станові наукових досліджень. В основі цієї схеми

лежить припущення, що кожна задача становить фрагмент досить зрілої і аксіоматизованої теорії, поняття якої точно визначені, вихідні принципи (або аксіоми) заздалегідь сформульовані, а логічні правила виведення указані зовсім недвозначно.

Проте річ у тому, що навіть у математиці більшість теорій не задовольняє таким вимогам. Правила виведення фіксуються лише у формалізованих теоріях. Деякі аксіоми, пов'язані з побудовою теорії, іноді припускаються, але не формулюються.

Більшість наукових теорій не має аксіоматизованої форми. Що ж до понять, то вони дістають свої визначення лише в ході наукового дослідження і постійно змінюють свій зміст і обсяг під впливом нових фактів. Точність і строгість потрібні лише на відповідних етапах і для певної мети. Намагання ж досягнути точності на початку формування теорії може лише завадити її розвитку.

Сучасний ідеал строгості, що виробився у математиці протягом багатьох століть, здобув майже загальне визнання завдяки успіхам математичної логіки, розвиток якої привів у 20-х роках нашого століття до створення теорії алгоритмів. Практична ефективність алгоритмічного розв'язання великих класів задач, можливість використання електронно-обчислювальної техніки для цих цілей призвели до деякого переоцінювання алгоритмічних і взагалі формальних способів розв'язання задач, а відповідно до недооцінювання змістових методів. Проте значення алгоритмів визначається тільки роллю масових проблем, тобто безкінечних класів наукових задач, котрі можуть бути охарактеризовані за допомогою якоїсь єдиної ефективно розпізнаваної умови. Алгоритми — це певний точний припис, що зазначає, які найпростіші дії і як слід здійснювати над заданою системою об'єктів, щоб дістати шуканий об'єкт.

Щоб створити алгоритм розв'язання будь-якого класу задач масової проблеми, треба вже уміти розв'язувати окремі задачі цього класу на змістовому рівні. Ця умова потрібна, хоча й недостатня. Людина, наприклад, уміє добре перекладати тексти з однієї мови на іншу, але чи можливий алгоритм перекладу — це не зрозуміло. Із цього випливає, що створення конструктивних, алгоритмічних програм не скасовує розробки змістових методів, а, навпаки, потребує її. Алгоритмізація позбавляє тільки від потреби багаторазово виконувати ті самі операції під час розв'язання однотипних задач. Алгоритмічним програмам протиставляються евристичні, чи дослідницькі, програми. В основі їх лежить метод розв'язання задач, названий Д. Пойа «методом» просування від кінця до початку. Він полягає в складанні плану, вихідним пунктом якого слугує мета (тобто шуканий об'єкт, невідоме задачі), від якої дослідник просувається у напрямі до вихідних даних: мета A досягнута, якщо є B , це B і собі може бути одержане лише за наявності C , а для побудови C треба D , котре є даним, відомим об'єктом. Реалізуючи план, дослідник послугується цими даними D як відправним пунктом і, виконуючи накреслені у плані дії, досягає уже прямо мети⁶.

Програмою Пойа називає докладно розроблений план, що передбачає також заздалегідь обдумані дії, які забезпечують досягнення мети. План має передумовою якісь ідеї, потрібні для того, щоб ліквідувати розрив між невідомим і даним. «Коли ж складання плану у протилежному напрямі закінчено і логічне переплетення ланок, які ліквідують розрив, завершено, картина стає зовсім іншою. В цьому разі ми

⁶ Див.: Д. Пойа. Математическое открытие, стор. 208.

маємо програму для просування від початку до кінця, від даних до невідомого»⁹.

У працях І. Лакатоса, а також інших дослідників поняття евристичної (дослідницької) програми дістає багатший зміст. Програма містить уже не просто готовий до реалізації план, але передбачає низку дій і прийомів, які хоча і не гарантують успіху в пошуках правильного розв'язання, все ж можуть підказати потрібну ідею. Поняття програми відображає тепер не завершену стадію у складанні плану, а чималий етап роботи, що передує його складанню.

Один із розроблених Пойа прийомів, що став дуже ефективним у розв'язанні не тільки математичних, але й технічних задач, полягає в узагальненні задачі. Первинне формулювання, де задача потрапляє до винахідника, іноді дуже неточне і навіть помилкове. Винахіднику, скажімо, пропонують знайти спосіб здійснення якоїсь операції. Але, можливо, доцільніше піти в обхід, ліквідувавши потребу у цій операції. Досить часто такі шляхи бувають перспективнішими від прямих. Але, щоб знайти їх, треба переосмислити задачу. Тому запропонована Г. С. Альтшуллером програма включає як самостійний крок таку дію: «Перевірити обхідний шлях. Припустимо, задача принципово нерозв'язна; яку іншу, більш загальну задачу слід розв'язати, щоб дістати потрібний остаточний результат?»¹⁰ Наступний пункт програми потребує визначити, розв'язання якої задачі доцільніше — первинної чи обхідної. Дослідження альтернативних варіантів розв'язання задачі істотно і для математики. Так, у ній «досить часто, — підкреслює Лакатос, — визначення даються і обговорюються саме тоді, коли з'являються приклади»¹¹. При цьому доводиться враховувати не лише факти науки, але й цілі дослідника, і евристичну ефективність кожного із запропонованих визначень. До того ж, зовсім не просто сформулювати умови теореми так, щоб вони адекватно поділяли приклади, контрприкладі. Кожна більш загальна і глибока теорема перетворює у приклади частину відомих контрприкладів. Звідси — евристичне правило, сформульоване І. Лакатосом: «Якщо у вас є контрприклад будь-якого типу, спробуйте з допомогою дедуктивного угадування знайти більш глибоку теорему, для якої уже не буде контрприкладів»¹². Як бачимо, математична евристика і методика розв'язання винахідницьких задач включає деякі загальні приклади.

Складні метаморфози, яких зазнає задача в ході розв'язання і критики різних варіантів запропонованих розв'язків, змушують відкинути думку стародавніх математиків, нібито в ході відкриття теорема завжди передують доведенням. Уже К. Маркс висловив глибоку думку про те, що «завдання виникає одночасно із засобами його розв'язання»¹³.

Наукова евристика ХХ ст. успішно розвиває цю ідею і водночас розкриває закладене у ній глибоке значення.

Можна вважати спростованим «міф індукції», згідно з яким шлях відкриття завжди приводить від фактів до здогадів і від здогаду до доведень. Як і інші різновиди задач, теореми здебільшого виникають у ході доведення, а іноді навіть різні доведення того самого наївного здогаду призводять до різних теорем. Корисними є спроби довести хибні припущення, бо вони можуть привести до глибокого переосмислення первинної задачі.

⁹ Див.: Д. Пойа. Математическое открытие, стор. 212.

¹⁰ Г. С. Альтшуллер. Алгоритмы изобретения, стор. 112.

¹¹ И. Лакатос. Доказательства и опровержения, стор. 27.

¹² Там же, стор. 106.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 96.

Паралельно з переосмисленням задачі і у взаємодії з цим процесом відбуваються зміни у понятійному апараті науки. У передмові до англійського видання «Капіталу» Ф. Енгельс зауважує, що «в науці кожна нова точка зору веде за собою революцію в її технічних термінах»¹⁴. Нині навряд чи можна засумніватися в тому, що прогрес в галузі науки і техніки залежить від розвитку і досконалості понятійної системи. Питання полягає в тому, як відбувається цей розвиток і чи можна навчитися свідомо керувати цим процесом.

Причини розширення обсягу наукових понять можуть бути різними. Найтипівіший випадок — розширення поняття внаслідок нововідкритих об'єктів, аналогічних вихідним. Наприклад, у XVIII ст. многогранником називали тіло, поверхня якого складається із многокутних граней, але при цьому клас многогранників був порівняно вузьким: до нього входили випуклі многогранники (призма, піраміда та ін.), а також деякі увігнуті. У наступні десятиліття були відкриті чи побудовані нові, раніше не відомі різновиди многогранників. Поняття многогранника розширилося, однак при цьому виявилось, що колись доведена теорема Ейлера про співвідношення числа вершин, ребер і граней внаслідок розширення понять перестала діяти. Тому в математиці постало нове завдання: або узагальнити цю теорему на всі многогранники і довести її, або ж зберегти її незмінною, але так звузити визначення многогранника, щоб вилучити всі об'єкти, для яких теорема є хибною. Другий спосіб менш перспективний, бо він не сприяє зростанню нашого знання.

Наукова і технічна творчість передбачає не консервацію понятійного апарата, а його свідомий розвиток. Ключ до розв'язання багатьох задач часто дають нам нові поняття. Тому автори різних дослідницьких програм приділяють питанням розвитку понятійного апарата більше уваги.

Одна із цілей теорії задач — допомогти винахіднику розширити звичні уявлення, зруйнувати психічні бар'єри, закріплені знайомими поняттями. Найпростіший прийом полягає в тому, щоб викласти умови задачі, не використавши спеціальних термінів і не зазначивши того, що саме потрібно придумати, знайти і створити. З цією метою слід перелічити всі елементи, з яких складається описувана в задачі система, і вказати на елемент, що дає небажаний ефект.

Важливу, але ще погано вивчену роль у наукових і технічних дослідженнях, виконує мислене експериментування з об'єктами. Такі експерименти широко застосовувалися під час створення квантової теорії у фізиці, де вони слугували доведенню несуперечливості теоретичних побудов, але цим їхня функція не вичерпується. Вони можуть сприяти створенню нових понять, доведенню нових теорем і виникненню ідеї розв'язання технічних задач.

Мислене експериментування з об'єктами поряд зі зміною задач і розвитком понятійного апарата є найважливішим моментом всякої дослідницької діяльності. Але, зрозуміло, із цього не випливає, що можлива лише одна «досконала» евристична програма, а решта є більш-менш вдалим наближенням до неї, підготовчими роботами, що забезпечують найліпший і остаточний варіант. Дальші пошуки в цій галузі приведуть, безперечно, до створення різних евристичних програм, частково таких, які змагаються між собою і доповнюють одна одну, внаслідок спеціалізації, а отже і певної обмеженості кожної з них.

Отож, три важливі моменти дослідницької діяльності (зміна за-

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 33.

дачі в ході її розв'язання, розвиток понятійного апарата, мислене експериментування з об'єктами) є спільними для всіх або принаймні більшості евристичних програм. Крім того, вони виражають найхарактернішу відмінність евристичних програм від алгоритмів. Останні не припускають будь-яких змін у постановці задачі, потребують повної точності і визначеності понять. Тому евристичні і алгоритмічні програми можуть тільки доповнювати, але не замінювати одна одну. Їх створюють для різних цілей і їх розробка відбувається за неоднаковими напрямками.

В одному лише пункті алгоритми становлять взірець, навіть ідеал, для евристичних програм, а саме там, де йдеться про надійність. Але такого ідеалу повної алгоритмізації наукового пошуку, мабуть, не досягнути, бо творчість не може бути цілком зведена до суто автоматичної діяльності. Жодна евристична програма, що становить «сплав логіки, інтуїції і досвіду», не може гарантувати абсолютний успіх у розв'язанні справді творчих задач. І все ж підвищення надійності й ефективності таких програм не тільки можливе, але навіть неминуче. Досягнення цієї мети, безперечно, сприятиме бурхливому зростанню продуктивності праці у всіх сферах людської діяльності.

* * *

Возрастание роли научно-технического творчества в системе современного производства требует разработки теории эвристических процессов, в частности, анализа структуры теоретических задач и исследовательской деятельности вообще. Изучение этих проблем показывает, что теоретическая задача может быть разложена на следующие компоненты: 1) неизвестное; 2) данное; 3) логические предпосылки; 4) теоретические предпосылки (или условия) и 5) дополнительные условия, которые в частном случае сводятся к нулю.

В исследовательской деятельности можно выделить три важнейших момента: изменение задачи в ходе ее решения; развитие понятийного аппарата, мысленное экспериментирование с объектами. Эти моменты являются общими для большинства эвристических программ и выражают отличие таких программ от алгоритмов. Последние не допускают каких-либо изменений в постановке задачи, требуют полной точности и определенности терминов. Поэтому эвристические и алгоритмические программы могут только дополнять, но не заменять друг друга.

Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського й білоруського народів

В. М. Нічик

Нова історична спільність людей — радянський народ — є втіленням економічного, політичного, культурного єднання трудящих Союзу РСР. Її виникнення зумовлене розвитком взаємодопомоги, дружби, братерства народів нашої багатонаціональної Батьківщини в процесі будівництва соціалізму. Разом з тим вона є закономірним наслідком всієї попередньої їхньої історії, в ході якої трудящі різних націй єдналися для спільної боротьби проти соціального, національного і духовного гноблення. Як свідчать дослідження прогресивних суспільних рухів минулого, тенденція до єднання народів та їх духовних культур, що сягає глибокої давнини, неухильно зростає. Пронизує вона і історію філософії.

Спробуємо показати вияв цієї тенденції у взаємозв'язках російської, української і білоруської культур XVI—XVIII ст., а також на такому історико-філософському шаблі, як раннє просвітництво. На Україні згаданий етап найбільш повно відображений у філософії, що викладалась у Києво-Могилянській академії. Ця філософія здійснювала синтез надбань мислителів Заходу і Сходу, спираючись на вітчизняну основу, утворену зв'язками і взаємодією духовних культур трьох братніх народів. Постійне звернення діячів Києво-Могилянської академії до цієї основи як до життєдайного джерела дозволило їм перетворити свій навчальний заклад на один із найважливіших ідеологічних осередків боротьби, яку вели український і білоруський народи проти насадження унії і католицизму, за воз'єднання з братньою Росією. Проаналізуємо згадані передумови докладніше.

Взаємовплив російської, української і білоруської духовних культур особливо яскраво виявився в розвитку книжкової справи на Україні. Ще в другій половині XVI ст. до Москви з України відряджались спеціальні посланці за книжками. Через історичні умови книжність Київської Русі не лише краще збереглася в Росії, а й дістала там дальший розвиток. У цей же час з'явилися пам'ятки, спільно складені діячами трьох братніх народів. Однією з них є «Литовские летописи», створені українськими й білоруськими авторами під безпосереднім впливом Московського митрополітного зводу і Новгородського VI літопису¹. Цікавим є також «Києво-Печерський патерик», написаний частково в межах Київської, а частково в межах Ростово-Суздальської Русі. Проникнута прогресивною ідеєю єднання всіх руських земель, ця пам'ятка неодноразово привертала увагу діячів Києво-Могилянської академії. 1661 року її вперше видав Інокентій Гізель.

Ще до виникнення власного книгодрукування на Україні широко розповсюджувалися видання білоруського гуманіста Франциска Скори-

¹ М. К. Гудзій. Культурні зв'язки українського й російського народів до кінця XVIII ст. У зб.: Міжслов'янські літературні взаємини. К., 1958, стор. 4.

ни², а також твори, що вийшли з друкарні Мамоничів, праці білоруських реформаторів Симона Будного, Василя Тяпінського, Мартина Чеховиця та інших. Так, в реєстрі книг Львівського братства, складеного 1601 р., зазначено три книжки, видані Скорниною³. Згадку про білоруських реформаторів, зокрема Симона Будного, ми знаходимо в одному з найбільш ранніх полемічних творів «О единой истинной православной вере» (Острог, 1588). Твори білоруських авторів поширювались і в Росії. Зокрема, праці Ф. Скорнини переписувались від руки і вміщувались в російських збірниках вже в XVI ст.⁴

Водночас у Білорусії велику популярність мали російські книжки. За ними вчилися грамоті. Про це переконливо свідчить автор «Пісні про зубра» (1523 р.):

Свет даўніни выучаў я по кнігах славянских
Граматах руских, кырыліцай писаных вязкой⁵.

За своїм змістом видання білоруських реформаторів були співзвучні тим ідеям, що виникали на ґрунті українських братських шкіл і виражались у полемічній літературі. Згодом спадкоємцем, а багато в чому і продовжувачем цих ідей стала Києво-Могилянська академія. Подібні до них думки висловлювали і представники російського еретичного руху, які, тікаючи від переслідувань, часто селились в Литві, Білорусії і на Україні. До них належали Матвій Башкін, Артемій, Феодосій Косий. З творами Ф. Косого та інших російських еретиків, що проповідували соціальну і національну рівність, виступали проти церковних і світських властей, багато в чому перегукуються послання Івана Вишенського, які поширювались у рукописах не лише на Україні, а й у Росії. Є в них чимало спорідненого з працями російського попередника їхнього автора — Максима Грека (1480—1556)⁶. Для обох мислителів властива гостра критика Ватикану і римсько-католицької церкви, а також православної ієрархії та світських феодалів, їх моральної деградації, паразитичного способу життя і разом з тим співчутливе ставлення до пригнобленого народу — «сіромах убогих та голих», відображення суспільних суперечностей у властивій для того часу релігійній формі.

До виникнення книгодрукування на Україні були відомі й рукописні твори ідейних противників Реформації та еретизму — Зіновія Отенського, Андрія Курбського та ін. Виступаючи проти протестантизму і рішуче обстоюючи традиції російського духовного життя, що йшли ще від Київської Русі, згадані діячі висловлювали водночас немало цікавих і прогресивних ідей, які мали позитивний вплив на розвиток духовної культури України. Як писав Іван Франко: «Князь Курбський, поселившись на Волині, мав вплив на розвиток освіти в Південній Русі. Палкий захисник православ'я, він бачив його слабкість в недостатці книжок, сам перекладав твори Іоанна Дамаскіна, заохочував молодь вивчати грецьку й латинську мови, шукати освіти в західних університетах»⁷.

² У. В. Анічєнка. Скаринніскія традыцыі на Украіне. У кн.: 450 год Беларускага кнігадрукавання. Мінск, 1968.

³ Реєстр книг Львовского ставропигийного братства. Додаток до кн.: С. Голубев. Петр Могила и его сподвижники, т. I, К., 1883.

⁴ ЦГАДА, ф. 181, ед. хр. 433.

⁵ Мікола Гусоўскі. Песня пра зубра. Мінск, 1973, стор. 10.

⁶ Ф. Я. Шолом. Иван Вышенский и Максим Грек. Славянская филология. Зб. ст. III, М., 1958, стор. 313—314.

⁷ И. Франко. Южнорусская литература. У кн.: А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Энциклопедический словарь, т. X, СПб., 1904, стор. 304.

Виникненням книгодрукування Україна завдячує передусім російському першодрукареві Івану Федорову та його помічникові Петру Мстиславцю. Видання Федоровим «Апостола» у Львові та «Біблії» в Острозі (для роботи над якою за проханням князя Острожського доставлялась Геннадієвська біблія з Москви) враховувало досвід скорининських видань і було близьким до них. Ці книжки відразу ж стали об'єктом філологічно-критичного вивчення з боку українських мислителів, які дали їм демократичне тлумачення в дусі реформізму. Завдяки слов'яно-руській мові цих видань їх розповсюдженням був зроблений перший крок до підризу монополії духівництва не лише на «слово боже», але й на освіту взагалі.

Для дальшого розвитку культури на Україні величезне значення мало видання І. Федоровим «Букваря»⁸. Згодом з'являється чимало інших букварів, а також граматик та лексиконів слов'яно-руської мови. Першою серед цих праць була «Граматыка словенська языка...» (Вільно, 1586). Потім видаються «Адельфотес» (Львів, 1591), складена Арсенієм Еласонським разом з студентами львівської братської школи, «Грамматика словенська» (Вільно, 1596), грамматики Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького. Широко відомі також лексикони Памви Беринди та Єпіфанія Славинецького, який так само, як і Мелетій Смотрицький, був професором Київської колегії. Напередодні возз'єднання України з Російською державою створення і видання граматик і лексиконів слов'яно-руської мови відіграло, на думку академіка Л. А. Булаховського⁹, важливу роль як чинник духовного єднання українського, російського й білоруського народів. Як зазначають дослідники, в цій великій роботі широко послуговувалися досвідом філологічної думки Росії, зокрема працями Федора Курицина, Максима Грека, Івана Федорова та інших.

У названих та інших культурних пам'ятках, що з'явилися в цей час на Україні, проводиться ідея загальноруського єднання, міститься заклик до всіх руських народів втілити її в життя. Це особливо характерне для книжок Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного» (Острог, 1587), яку відкриває «До народів руских короткая а пилна предмова», а також для творів Захарія Копистенського, Єлесея Плетинецького, Памви Беринди та інших авторів.

Багато книжок, виданих на Україні, мають велику спільність з тими, що вийшли в Росії. Це можна сказати, зокрема, про працю так званого Клірика Острожського «История о Листрикийском, то-есть разбойническом Ферарском или Флоренском соборе» (1624—1625) та «Повесть слезную» про цю ж саму подію князя І. А. Хворостиніна.

Обміну культурними цінностями між українським і російським народами сприяло також і те, що книжки, підготовлені московською друкарнею, перевидавались на Україні. Так, «Тестамент Василя царя греческому сыну своему Льву философу», що побачив світ у Москві 1680 року, в цьому ж році був передрукований у Києві. Те ж саме можна сказати й про численні інші книжки російського видання. Водночас в Москві перевидаються книжки багатьох українських авторів, серед них — граматика Мелетія Смотрицького. 1644 року в Москві вийшла «Кириллова книга», що складалася, зокрема, з низки творів українських письменників-полемістів: Василя Острожського, Стефана Зизанія, Захарії Копистенського, Івана Вишенського. Згодом у Москві

⁸ Т. А. Быкова. Место Букваря Ивана Федорова среди других начальных учебников. Известия АН СССР, отд. лит. и языка, т. XVI, в. 5, 1955.

⁹ Л. А. Булаховський. Українська літературна мова. Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 1, К., 1959, стор. 77.

перекладаються й видаються твори Іоанікія Галятовського («Ключ разумения» — 1670 р., «Небо новое» — 1677 р.) та інших професорів Київської академії. Заслугує на увагу той факт, що напередодні возз'єднання України з Росією в Москві перекладаються і видаються твори засновника Київської Академії Петра Могили: «Малый Катехизис» (1644), полемічний «Літос» (1652), спрямований проти нападок Касіяна Саковича, що перейшов до унії, а також «Антологія» — збірка моральних і житейських повчань. Перше російське видання останньої було багато ілюстроване. Однак пізніше чимало творів Могили були заборонені як еретичні. Небезпідставність цього звинувачення підтверджується, зокрема, тим, що Д. Тверітінов та інші московські вільнодумці початку XVIII ст. відзначали його твір «Великий катехизис» (а також праці білоруських реформаторів Кришковського, Будного, Кавчинського) як одне з джерел формування їхніх поглядів.

Цілком аналогічні підтвердження взаємозв'язків культур наших народів можна навести і в малярстві, архітектурі, музиці, віршуванні, театрі. Наведемо лише кілька прикладів. Московські зодчі і муляри беруть участь у будівництві на Україні, яке в XVII ст. починає особливо розвиватися. Московський майстер Осип Старцев будує в Києві Нікольський собор, братську Богоявленську церкву та ін., бере участь у реставрації Софійського собору, широко застосовуючи мотиви російської архітектури. У XVIII ст. на Україні працюють і створюють архітектурні школи такі видатні російські митці, як Мічурін, Квасов, Карін. Водночас риси, властиві для барокко на Україні, знаходять втілення в російському архітектурному стилі, зокрема наришкінському. В Росії працюють українські гравери Інокентій Щицький і Леонтій Тарасевич, а згодом відомий зодчий, живописець і скульптор І. П. Зарудний та ін. У працях визначного українського теоретика партесного співу і концертної музики, що вийшов з Київської академії, Н. П. Ділецького, широко використовуються роздуми і пошуки диякона московського собору Іоанікія Трофимовича Корнева. Ділецький і собі впливає на таких московських композиторів, як Микола Бивакін, Федір Редриков та Василь Титов.

Усі ці факти засвідчують, що в період створення Києво-Могилянської академії зв'язки і взаємовпливи культур українського, російського і білоруського народів стали тією єдиною основою, на якій вона могла плідно розвиватись, опосередковувати і засвоювати надбання інших епох і народів та бути водночас ідеологічним осередком боротьби з унією і католицизмом, за возз'єднання з братньою Росією. Оскільки останнє було найживотрепетнішою проблемою тогочасності, покажемо далі, як ставилися до нього діячі Києво-Могилянської академії.

Передусім підкреслимо, що ставлення професорів Києво-Могилянської академії до возз'єднання України з Росією значною мірою визначалось їх соціальними позиціями. Відповідно до цього в академії склалися такі угруповання — церковно-шляхетське, ранньо-буржуазне і селянсько-плебейське. Представники першого з них, відображаючи інтереси тієї верхівки суспільства, яка, спокушена маєтностями, нобілітацією і рівними правами з польською шляхтою, зраджувала своєму народові, його звичаям, вірі й мові, а отже і прагненням до возз'єднання з Росією, і після возз'єднання намагалися відійти від Росії і знову віддати трудящих України на поталу польським магнатам. Вони не відображували інтересів більшості викладачів і студентів академії. Однак позиція деяких із них, зокрема Мелетія Смотрицького, Касіяна Саковича, Сільвестра Косова та небагатьох інших, була неоднозначною. Що ж до Петра Могили, то погляди його досить складні і не піддаються оцін-

ці, яку намагаються дати йому українські буржуазні націоналісти. І за походженням, і за родинними зв'язками, і за своїм становищем вищого православного ієрарха на Україні Могила не міг не тягнутися до того соціального середовища, яке дотримувалось пропольської орієнтації. Разом з тим він виступав проти унії, яка насаджувалась цим середовищем, обстоював православ'я і зробив немало для згуртування всіх антиуніатських сил, включаючи протестантів Білорусії й Литви. Неодноразово звертається Могила і до російських царів¹⁰, що тоді вже певною мірою також свідчило про неоднозначність його поглядів.

Більшість діячів академії виступала в своїх полемічних творах проти насадження унії й католицизму, проти утисків і гноблення українського народу польською шляхтою. Ці діячі не ототожнювали носіїв культури загарбників з усією культурою польського народу. В академії добре знали твори польських гуманістів, таких як Ян Кохановський, історики Бельський, Стрийковський, Кріммер та ін. Вже 1645 року тут викладається геліоцентричне вчення великого польського вченого Міколая Коперника. До польської мови в академії зверталися не лише в класі поетики для деяких ілюстрацій, нею часто писали й полемічні антикатолицькі трактати, що ґрунтувалися як на доброму знанні творів ідейних супротивників: Петра Скарги, Томаша Млодзяновського, Павла Бойма та інших єзуїтів, так і на умінні володіти їх зброєю.

Десятки антиуніатських і антикатолицьких творів, що вийшли з-під пера професорів академії, є найкращим виявом тієї позиції, яку вони зайняли в національно-визвольній боротьбі українського народу, що прагнув до возз'єднання з братньою Росією в єдиній державі. Про це ж свідчать і філософські курси, прочитані в академії протягом XVII—XVIII ст. У багатьох із них піддаються критиці погляди представників другої схоластики і особливо томістів, вчення яких використовувалось як філософська зброя єзуїтами.

Не менш красномовно про позиції академії в цій боротьбі говорить і те, що в часи її найбільшого напруження академічні аудиторії пустіли — студенти старших класів зі зброєю в руках йшли під знамена Богдана Хмельницького. Відомо, що під час в'їзду Хмельницького до Києва після підписання Переяславської угоди студенти академії під керівництвом своїх професорів гаряче вітали його в написаних ними урочистих віршах¹¹. Таке ставлення вихованців академії до Богдана Хмельницького, а також до великого історичного акту возз'єднання відображено в таких їх віршованих творах, як «Милость божия...», «Плач Малої Росии о ляхолюбцах...» та численних інших, серед них і в «De libertate» — вихованця академії Григорія Сковороди. У документах Богдана Хмельницького, у тих матеріалах російських дипломатів, що стосувалися возз'єднання, в пізніших царських указах¹², позитивно згадуються й імена багатьох ректорів і професорів академії, зокрема Могилы, Старушича, Гізеля, Барановича, а згодом Кроковського, Яспинського та ін. Чимало викладачів Київської братської школи, колеги й академії своєю політичною діяльністю служили справі

¹⁰ Так, у кн. «Воссоединение Украины и России. Документы и материалы в трех томах» (т. II. М., 1954, в документі № 109, стор. 238—240) зафіксовано звернення до царя посольства Іова Борещького в 1628 і 1630 роках та Петра Могилы в 1640, 1644 і 1646 роках.

¹¹ В. К. Перетц. К истории Киево-Могилянской коллегии. Панегирики и стихи Б. Хмельницкому, И. Подкове и арх. Лазарю Барановичу... В кн.: Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, кн. XVI, вып. 1, К., 1900.

¹² Документы Богдана Хмельницкого. К., 1961, № 51, 252, 254, 255, 257, 260, 366, 267, 26349, 356, 451 та ін.; Памятники, издаваемые временною комиссиею для разбора древних актов, т. 2, К., 1846, стор. 286—338.

возз'єднання України з Росією. До них передусім належали Йов Борецький, Лазар Баранович, Інокентій Гізель та ін. Йов Борецький ще 1624 року в посланні на ім'я російського царя Михайла Федоровича просив возз'єднати Україну з Росією. В його «Протестації» змальовується жахлива картина знущань, утисків, гноблення польських магнатів і католицького духовництва над українцями, «славного руського народу племенем», «з яким у нас єдина віра і побожність, спільні походження, мова і звичай». Борецький показує, що предки цього народу, який, у зображенні єзуїтів, складається з неосвічених простаків і невігласів, мали високу культуру і сильну державу, успадковану далі московськими князями. Тому, каже він, «нам і козакам слід бути на боці Москви»¹³.

Особливо помітною постаттю серед діячів цього угруповання був Лазар Баранович. Його багатогранна діяльність, підпорядкована меті возз'єднання України з Росією, виявлялась у підтримці постійних зносин з російським урядом і особисто з царем Олексієм Михайловичем, виконанні його складних доручень, активній участі у Глухівській раді тощо¹⁴.

Не менш значною була й діяльність Інокентія Гізеля — далекоглядного політика, одного з найосвіченіших представників свого часу. Гуманістичні погляди Гізеля виражені в його творі «Мир с богом человеку». В передмові-посвяті до цього твору, а також у виданому з його благословення «Синописі» обстоюється ідея єдності України й Росії. У такому його творі, як «Про істинну віру», спрямованому проти єзуїта Павла Бойми та ін., вона закономірно пов'язується з критикою унії і католицизму. Як і Лазар Баранович, Інокентій Гізель розумів історичну необхідність державного возз'єднання України з Росією і в міру своїх сил сприяв йому. Він також мав тісні контакти з російським урядом, охоче виконував всі його, часом дуже відповідальні, доручення, збирав і передавав через своїх посланців потрібні відомості, які діставав і за межами України.

Серед тих, хто сприяв возз'єднанню Росії, України і Білорусії в єдиній державі, не можна не згадати Георгія Кониського, що до від'їзду в Білорусію, якій він віддав сорок років свого життя, був студентом, професором і ректором академії. Щоправда, його діяльність припадає на XVIII ст. Однак боротьба проти унії та експансії католицизму, за возз'єднання з Росією була актуальною і в цей час, оскільки за Андрусівською угодою 1667 року Лівобережна Україна і Білорусія ще довго були під владою Польщі, зокрема Білорусія — аж до 1772 року. Саме й тому серед антиуніатських трактатів, що з'являлися в Київській академії протягом майже всього XVIII ст., поруч з гострими полемічними працями Ф. Прокоповича («Про Флорентійський собор», «Опис єзуїтів») особливо вирізняються «Слова» Кониського. У них містилися не лише викриття уніатів і знущань польських феодалів над білоруським народом, але й палкий заклик до возз'єднання з Росією. За проведення політики, спрямованої на здійснення цієї мети, він зазнав переслідувань. Так, у спеціальному зверненні папи Бенедикта XIV до польського уряду йшлося про те, щоб не дати змоги Кониському розгорнути у Білорусії діяльність проти Ватикану. Неодноразово його намагалися навіть убити. Про два такі замаху на життя Кони-

¹³ Протестація митрополита Йова Борецького. Стаття по славяноведенню, в. III, СПб, 1910, стор. 143.

¹⁴ Див.: В. Ю. Євдокименко. Суспільно-політичні погляди і діяльність Лазара Барановича. У кн.: З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки. Наукові записки Інституту філософії АН УРСР, т. IV, 1969.

ського згадує О. С. Пушкін у своїй праці, присвяченій публікації зібрання творів видатного українсько-білоруського мислителя. Великий російський поет, високо оцінюючи політичну діяльність Кониського, показує, в яких важких умовах вона відбувалася. «Георгій,— пише він,— є один з найдостопамятніших мужів минулого століття. Життя його належить історії». Схвально оцінює Пушкін і просвітницьку діяльність та наукові праці Кониського: «Просвіта... була головною його турботою. Він засновував училища, повсякчасно повчав свою паству, а години дозвілля присвячував науковим заняттям... Політичні промови його мають велике достоїнство»¹⁵.

Процес єднання духовних культур України й Росії, що передував їх возз'єднанню у єдиній державі, особливо посилювався після здійснення цього визначного історичного акту. Він знаходить яскраве відображення в низці історичних праць, авторами яких переважно були вихованці й професори Київської академії. До цих праць належать передусім «Хроніка з літописців стародавніх» (1672) Феодосія Сафоновича, «Синопис» (1674), вихід якого пов'язаний з іменем Інокентія Гізеля, «Літописець» Данила Туптала, «Історія імператора Петра Великого від його народження до Полтавської баталії» Ф. Прокоповича та ін.

У першій частині «Хроніки» Феодосія Сафоновича, що дійшла до нас не в оригіналі, а в різноманітних списках, йдеться про спільність походження українського народу з російським народом, про давню Русь в її єдності і значення цієї єдності для пізнішої історії нашої Вітчизни. Друга частина охоплює період від XIII до XVII ст. і становить збірник історичних повістей про найвизначніші події суспільного життя нашої країни. Тут історія України викладається у тісному зв'язку з історією Росії й Білорусії. Так автор «Хроніки» прагнув обґрунтувати закономірність і історичну вмотивованість возз'єднання України й Білорусії з Росією.

«Синопис», в якому далі розвиваються загальноруські тенденції, виражені в «Хроніці» Сафоновича, набуває великої популярності і на Україні і в Росії. Лише в XVII ст. він витримує п'ять видань, перекладається грецькою мовою, а наприкінці століття за особистим наказом Петра I — латинською. Написана після Бужаківської угоди, що відбулася 1672 р., коли Росія вже розпочала дипломатичну підготовку дальшого возз'єднання, ця книжка відзначається гострою злободенністю змісту. Вона містила недвозначний заклик до дальшої боротьби за остаточне возз'єднання з Росією не лише Лівобережжя, а й усієї України. Про її актуальність свідчить використання її положень російським урядом в дипломатичному листуванні, що передувало миру з Туреччиною 1681 р.¹⁶

У «Синописі» виводиться спадкоємність влади російських царів від Володимира та інших князів Київської Русі. Звичайно, цю ідею не раз висловлювали московські публіцисти XV—XVI ст., твори яких були відомі авторові «Синопису». Але на відміну від них, в «Синописі», як зазначає І. П. Єрьомін, «були спроби обґрунтувати і це право і цю спадкоємність не тільки генеалогічними даними, родоводом царів і великих князів московських, але й ідеєю кровної спорідненості народів «Великої», «Малої» і «Білої» Русі, теорією єдності «слов'яно-російського народу»¹⁷.

¹⁵ А. С. Пушкин. Полное собр. соч., т. 12, М., 1949, стор. 12, 14.

¹⁶ Див.: Н. А. Смирнов. Россия и Турция в XVI—XVII вв., т. II, М., 1946, стор. 143, 149, 163.

¹⁷ І. П. Єрьомін. До історії суспільної думки на Україні другої половини XVII ст. Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 1, К., 1959, стор. 332.

Ідею єдності походження слов'яно-руських народів, їх кровної спорідненості автор підкріплює твердженням про єдність не лише їхньої мови, але й історії, культури, а також віри, що в ті часи було аргументом недругорядного значення. Засуджуючи міжусобні чвари князів, він вітає як визначну історичну подію єднання всіх руських земель під владою московського князя і перенесення столиці до Москви, що «яко солнце во вселенной и паче иных сияет», показує його значення для сучасності. В обстоюванні цієї думки й полягає прогресивне значення книжки. Адже, незважаючи на те, що Росія тоді була країною феодально-кріпосницькою, «актом возз'єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення»¹⁸.

Висвітлюючи ставлення діячів Києво-Могилянської академії до процесу єднання духовних культур українського, російського і білоруського народів, не можна не згадати й того, що вони були першими на Україні носіями ідей прогресивних російських мислителів-просвітників Антіоха Кантеміра, Василя Татищева, Михайла Ломоносова та інших. Це знайшло яскраве відображення в академічних курсах поетики. Так, у поетиці, прочитаній 1743—1744 учбового року, Тихін Александрович рекомендував студентам читати Кантеміра як видатного поета. У розділі про сатиру він наводить текст Кантемірової сатири «На зависть и гордость дворян злонравных». Вельми схвально оцінювали творчість Кантеміра й Гедеон Сломинський та Давид Нащинський. Поетика Сломинського, як відзначає П. М. Попов, є однією з перших академічних поетик, що зазнали впливу нової російської літератури¹⁹.

Велику популярність серед киево-могилянських студентів і викладачів мали віршовані твори М. В. Ломоносова, який приїздив до академії 1734 р.²⁰ Численні збірники, що зберігаються нині у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР (шифри ДА/П 477, ДА/П300, ДА/855 та ін.), свідчать, що їх ретельно переписували студенти і поширювали по всій Україні. Багато поетичних творів написано студентами і викладачами академії (зокрема М. Козачинським, І. Максимовичем) під безпосереднім впливом од Ломоносова, а часом є дуже близькими до них. Гарячим шанувальником Ломоносова був Давид Нащинський, який знайомив студентів з його творами вже в молодших класах. Про оди Ломоносова говорить у своїй поетиці й Георгій Кониський, а в складеній ним під час його ректорства інструкції 1752 року він офіційно рекомендує читати російською мовою вірші Ломоносова і Прокоповича.

Популярною була в академії і фізика Ломоносова. Вона науково підтверджувала висловлювані ще в першій половині XVII ст. киево-могилянськими викладачами, зокрема Гізелем, положення про ненароджуваність і незнищуваність матерії, про природу як принцип руху фізичних тіл, про невіддільність простору і часу від рухомого фізичного тіла, задовольняла зростаючу потребу у звільненні від спекулятивного натурфілософського мислення, а також прагнення до зближення філософії з точним знанням. Вихованець академії Самуїл Миславський, що навчався разом із Сковородою, в складеній ним згодом інструкції для Харківського колегіуму вимагає читати фізику за Ломоносовим²¹.

¹⁸ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією. К., 1954, стор. 10—11.

¹⁹ М. П. Попов. З історії поетики на Україні. Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 1, К., 1959.

²⁰ Див.: Г. Н. Моисеева. М. В. Ломоносов на Украине. У кн.: Русская литература XVIII века и славянские литературы. М.—Л., 1963.

²¹ Інструкція Харьковскому коллегиуму. 1746 г. Харк. ЦДІА УРСР, ф. 692, стор. 412, 413.

Широко відомі були в академії й математичні праці російських авторів, зокрема Л. Магницького, а також багатьох членів Санкт-Петербурзької академії наук. Іриней Фальковський рекомендує для навчання в молодших класах «Арифметику» Анічкова.

Окремо слід відзначити тісні взаємини між Ф. Прокоповичем і Кантеміром, Татищевим, Ломоносовим та іншими видатними російськими просвітниками. «Глава вченої дружини Петра I» — Феофан був їх старшим сучасником і одноступцем. Всі вони виступали за розвиток науки і техніки, боролись проти невігластва і марновірства, обмінювалися думками з приводу вчення Бекона Веруламського, гіпотези про множинність світів і особливо про животрепетні події суспільного життя Росії. Ідейній близькості молодого Антіоха з Прокоповичем не перешкодило навіть те, що Дмитрій Кантемір, батько сатирика, написав проти твору Прокоповича «Первое учение отроком» полемічну працю, звинувачуючи його у відході від православ'я²². Останній не лише щиро і схвально привітав віршем першу сатиру А. Кантеміра, який спрямував своє перо на захист науки від нападок реакційного духівництва і прихильників старовини, але й розповсюджував її списки. Свою третю сатиру Кантемір присвятив Феофанові, в якій писав:

Устами ты обязал меня и рукою,
Дал хвалу мне выше меры, заступил немало:
Сатирику то забыть никак не пристало²³.

У примітках до цієї сатири Кантемір викладає біографію Феофана, зазначаючи, що на той час «не було за нього вченошого і в народі таким вважався». Тут же письменник називає відомі йому твори Прокоповича, поставивши на чільне місце «Первое учение отроком», «яке на багатьох іноземних мовах передруковане, перекладене і в європейських різних школах читається»²⁴.

Близькість поглядів Прокоповича, Кантеміра і Татищева з особливою силою виявилась в політичній боротьбі проти влади верховників, ідейними натхненниками якої вони були. Темний період панування верховників, наступ реакції і протидія їй відображені в багатьох творах Феофана і зокрема у вірші «Плачет пастушок в долгом ненастье». Ті самі мотиви звучать і у вірші-відповіді на нього Кантеміра. Дружні стосунки з Прокоповичем Кантемір підтримував і після від'їзду за кордон, про що свідчить його лист до Феофана з Англії²⁵.

З В. П. Татищевим, автором багатотомної історії Росії, високо оціненої згодом М. В. Ломоносовим, Прокоповича зближали не лише систематичні студії в галузі історії, але й єдність їхніх історичних концепцій, що ґрунтувалися на ідеях раннього просвітництва. Ці ідеї виразно проступають вже у «Володимирі» Прокоповича, а також у його історичному дослідженні про Кирила і Мефодія, вміщеному в «Книзі історіографії» Мавро Орбіні (СПб, 1722). У передмові до цієї книжки, написаній також Феофаном Прокоповичем, дається гостра критика фальсифікацій історії Росії іноземцями, звеличується славне минуле російського народу. Борючись проти спотворення вітчизняної історії, Прокопович широко використовує історичні документи (після його смерті серед його матеріалів було знайдено унікальні давньоруські

²² Cantemir Demetrius. Loca obscura in catechisisi quea ab anonimo authore edita. Відділ рукописів бібліотеки ім. В. І. Леніна, шифр 2124.

²³ Сочинения, письма и избранные переводы князя Антиоха Дмитриевича Кантемира: СПб, 1867, стор. 76.

²⁴ Там же, стор. 77.

²⁵ Из письма Антиоха Кантемира, посланника русского в Лондоне, к Феофану Прокоповичу. Відділ рукописів бібліотеки ім. В. І. Леніна, фонд 528 Вяземських, шифр 3.

літописи і передано їх до бібліотеки Академії наук; їх згодом вивчав М. В. Ломоносов). Автору цієї статті пощастило знайти дві історичні праці Прокоповича «Реєстр государей российских от самого Рурика до государя императора Петра Великого, которых числяется 33» та «Собрание от летописателей краткого ведения», які досі були не відомими. Вони є ще одним свідченням ідейної близькості Прокоповича і Татіщева, який називає Феофана найвченішою російською людиною початку XVIII ст., ворогом усякого мракобісся, неучтва, марновірства.

Відомо також, що Прокопович мав добрі стосунки з молодим В. К. Тредіаковським і захищав його, коли він, повернувшись після навчання у Франції, зазнав гонінь з боку реакційних кіл, високо ставив його велику перекладацьку діяльність. Тредіаковський теж вельми схвалював поезії Прокоповича, називав його «російським Горацієм».

Ф. Прокопович допоміг Ломоносову, коли тому, як селянському синові, загрозувало виключення з Слов'яно-греко-латинської академії, а також сприяв його відрядженню до Петербурзького університету. Хоча Ломоносов пішов незрівняно далі Прокоповича в розвитку вітчизняної філософії, в їхніх поглядах є прямий спадкоємний зв'язок, особливо в розумінні ролі науки в розвитку суспільства.

Після смерті Прокоповича значну частину його неопублікованих праць видав відомий російський просвітник М. І. Новиков, який у передмовях до них надзвичайно високо оцінює як діяльність Феофана, так і його твори. А в «Спробі історичного словника про російських письменників» Новиков пише: «Історія зображає нам Феофана ... філософом глибокодумним, що за просвіченим розумом слідує, політиком проникливим, істориком досвідченим і старанним давнини дослідником, що із знанням всіх тих наук поєднав таке чудове красномовство, що найвідомішим в світі ораторам дорівняний може бути»²⁶. Прокоповича із захопленням читали також В. Г. Белінський та М. Г. Чернишевський. В. Г. Плеханов називає його найвидатнішим публіцистом петровських часів, співцем перетвореної Росії, переконаним просвітником²⁷.

Така оцінка діячів Києво-Могилянської академії не має нічого спільного із намаганням сучасних ідеологів буржуазії²⁸, особливо українських буржуазних націоналістів, зобразити їх як відірваних від життя теологів і схоластів, людей національно обмежених, чужих російській духовній культурі. Прагнучи затушувати класові, соціальні основи антифеодальної національно-визвольної боротьби українського народу, що водночас мала на меті возз'єднання з Росією, але набирала відповідної часові релігійної форми, вони змальовують її лише як боротьбу за віру. Цілком зрозуміло, що внаслідок такої «препарації» і братчики і письменники-полемісти і діячі Києво-Могилянської академії, що були ідеологами цієї боротьби, виглядають лише як релігійники, попи, теологи, а державне, економічне, політичне, духовне возз'єднання з Росією — як об'єднання одновірців²⁵.

²⁶ Н. И. Новиков. Избранные сочинения, М.—Л., 1951, стор. 339—340.

²⁷ Г. В. Плеханов. Соч., т. XXI, М.—Л., 1925, стор. 44, 47 та ін.

²⁸ Див.: Hans Joachim Härtel. Bganlinisches Erbe und Orthodoxie bei Feofan Prokovič, Würzburg, 1970.

²⁹ Про посилення наступу наших ідеологічних противників у цій галузі засвідчує створення за кордоном спеціальних груп вивчення російської, української і білоруської культури XVIII ст., яку зображають там тенденційно, спотворено. В Америці однією з таких груп керує проф. Гаррард, в Англії — Сімонс. Вони вже видали свій перший збірник (The Eighteenth Century in Russia. Edited by I. G. Garrard. Oxford at the Clarendon Press, 1973, p. 356), в якому вміщена, зокрема, і стаття про Ф. Прокоповича. Рукописна спадщина Яворського з тією ж метою вивчається в Каліфорнійському університеті в Лос-Анжелесі.

Такі твердження не мають під собою жодних реальних підстав. Адже, як зазначали основоположники марксизму, вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам на певній стадії їх розвитку. Крім того, факти безперечно свідчать, що Київська академія, яка виникла на основі зближення духовних культур російського, українського і білоруського народів, протягом всього свого існування сприяла дальшому їх єднанню. Це підтверджується і тим, що в академії викладали і навчалися не лише українці, а й росіяни, білоруси та представники інших слов'янських народів. Закінчивши навчання, багато з них і набуті знання, і свої здібності віддавали розвиткові культури і освіти в Росії і Білорусії. Білорус Симеон Полоцький навчався в Київській академії, а діяльність його розгорталась у Москві. Професори академії Мелетій Смотрицький, Георгій Кониський, Мануйло Козачинський згодом стали діячами білоруської культури. Єпіфаній Славинецький, Данило Туптало (Димитрій Ростовський), Стефан Яворський, Гавриїл Бужинський, Феофан Прокопович та інші викладачі й вихованці академії відомі передусім як діячі російської культури. Більшу частину свого життя вони прожили в Росії, висловлювали в своїх творах найщиріші почуття до неї, насамперед вдячність за допомогу у визволенні українського народу від загрози поневолення панською Польщею і султанською Туреччиною. Діячі Києво-Могилянської академії вітали Росію ще й як країну, що почала разом із насадженням науки і освіти втілювати їх просвітницький суспільний ідеал.

Стефан Яворський вважав, що возз'єднання з Росією є «щасливим часом» для України. «Читайте, — говорив він, — історію, Синопис названу, що була надрукована в Києво-Печерській лаврі, знайдете там наприкінці, як в літо від різдва Христа тисячне шістьсот п'ятдесят четверте... в той щасливий час мала Росія мов би повернутись в прадідну державу». Він вірив, що віднині народи-брати «в єдине серце перетворені будуть», об'єднавшись, матимуть сильну, могутню й багату державу, яка «мало не четвертою частиною світу володіє». Те, чим «інші держави володіють по частині, по одному і роздільно, все це в Російській державі є разом»³⁰. «Вітаю тебе, Російська державо, — мовить Яворський, — здрастуй, російський непереможний переможцю, страшний ворогам на землі і на морі, бо всіх, хто на тебе повстає, перемагаєш і надалі будеш перемагати!»³¹ Засуджуючи зрадника Мазепу, він за вірність відданості батьківщині ставить давніх російських героїв, які не лише не віддавали ворогові й п'яді рідної землі, але й «себе самих задля цілості вітчизни не шкодували». Ще вище оцінює Яворський подвиг Олександра Невського, який «над бистринами сини Невськими до крові за цілість відчизни Російської стояв» і так «ствердив землю російську на тверді її, що не похилиться й во віки віків»³².

Значний інтерес для розкриття порушеної в нашій статті теми становлять факти спілкування Яворського, який був протектором Слов'яно-греко-латинської академії, з такими відомими діячами російської культури початку XVII ст., як Федір Полікарпов, Леонтій Магницький, Іван Посошков. У листах Посошкова до Яворського виявляється цілковитий збіг їхніх поглядів щодо поліпшення освітньої справи в Росії. З своїми міркуваннями з цього приводу до Яворського звертався і відомий німецький філософ Лейбніц, а англійський вчений Консетт видав в Лондоні його «Прощальну елегію (Звернення до бібліотеки)».

Водночас відзначимо складність і суперечливість поглядів Явор-

³⁰ Проповеді Стефана Яворского, т. 3, М., 1805, стор. 223, 151.

³¹ Проповеді Стефана Яворского, т. 2, М., 1804, стор. 118—119.

³² Проповеді Стефана Яворского, т. 3, стор. 173—174.

ського. Вітаючи реформи Петра I щодо запровадження мануфактур, розширення торгівлі, створення регулярної армії і флоту, реорганізації освіти, він, однак, виступив проти підпорядкування церкви світській державі, захищав давньоруське благочестя, вороже ставився до заходів, що обмежували роль духівництва і ченців у суспільному житті. Критикуючи моральну розпущеність царя та верхівки тогочасного суспільства, Яворський, як зазначають І. Чистович, П. Морозов та інші дослідники, певною мірою відображував інтереси простого народу, на плечі якого ліг весь тягар реформ. Але згодом його погляди стають ближчими до умонастроїв боярсько-церковної опозиції, що виразно помітно у ставленні Яворського до московських вільнодумців початку XVIII ст. (це показано у праці М. С. Тихомирова «Московські вільнодумці початку XVIII ст. і Стефан Яворський»). Коли Л. Магницький доносить на Д. Тверітінова, звинувачуючи його в еретизмі, Яворський скеровує далі проходження судового процесу і пише книжку «Камінь віри», в якій виступає також проти поширення протестантизму в Росії. Реакційність поглядів, висловлених у книжці, викривається в анонімному творі «Молоток на «Камінь віри», авторство якого небезпідставно приписували Прокоповичу. Він використовував у критиці згаданого твору Яворського зарубіжні видання, зокрема «Лейпцігські вчені акти». Отже, постать Яворського не піддається однозначній оцінці.

Єдність російської держави схвалює в своїх творах Гавриіл Бужинський, який після закінчення Київської академії стає професором і префектом Слов'яно-греко-латинської академії. Як і його однодумці з «вченої дружини», Бужинський оспівував прогресивні суспільні перетворення в Росії, сприяв їм своєю діяльністю.

Кожне нововведення в державі, кожна перемога російських збройних сил знаходять відображення в його «Словах». Він показує, що захист цілості російської вітчизни, в якій полягає сила і нездоланність всіх її народів, є найпершим обов'язком кожного громадянина: «Оскільки кожний не для себе, а, як кажуть, для Батьківщини народжується, то лише той великої слави і вінця похвал гідний, хто віддає перевагу не своїй, а загальній цілості»³³.

За наказом Петра I Бужинський здійснює переклад на російську мову популярної на той час книжки Самуїла Пуфендорфа «Вступ до історії Європейської», а також «Про обов'язки людини й громадянина» цього ж автора, де розвиваються ідеї ранньобуржуазного вчення про державу і право, працю Вільгельма Стратемана «Феатрон або огляд історичний». Петро I доручає йому й редагування відомого «Історичного словника» Морері. Знайомлячи російського читача з надбанням історичної думки інших європейських народів, Бужинський сприяв розвитку російської історіографії та створенню вітчизняних теорій держави і права. Він так само, як і Прокопович, вимагає переходу до розмовної російської мови у всіх сферах суспільного життя.

Особливо радо Бужинський вітає ті петровські перетворення, які пов'язані з розвитком науки і освіченості. Він гордий тим, що «вся російська держава є училище єдине всіх добрих вчень і настанов», що «в Росії народилися вітії, філософи, богослови... з'явилась регула військова... закладена основа флотів корабельного й галерного»³⁴. Великої ваги надає він розвиткові точних наук, ремесла і промислових закладів, бо саме з ними найбільше пов'язував історичний прогрес³⁵.

³³ Проповеди Гавриила Бужинского. Юрьев, 1901, стор. 369.

³⁴ Бужинский. Предисловие к кн.: В. Стратеман. Феатрон или позор исторический. СПб, 1720, стор. 13.

Захищаючи нове, Бужинський, як і Прокопович, Татищев та інші передові мислителі Росії, зазнавав переслідувань з боку партії старовини. Після смерті Петра перекладені Бужинським книжки, в яких за-суджувалось все віджиле, реакційне, також потрапили в опалу. «Феатрон» був заборонений, примірники «Вступу до історії європейської» спалені, а проти їх автора розпочався судовий процес.

У боротьбі із захисниками старовини сили просвітників, до яких належав і Бужинський, консолідувались. З багатьма із них Бужинський підтримував й особисті дружні стосунки. Відомо також, що його пле-мінник Кірьяк Кондратович, вихованець Києво-Могилянської академії і добрий знавець мов, виконував допоміжну роботу у підготовці Татище-вим праці з російської історії та в складанні М. В. Ломоносовим слов-ника. Свідченням позитивного ставлення прогресивних російських мис-лителів до спадщини Бужинського є й те, що серед трьох відомих ро-сійських видань його «Слів» видання 1784 року було здійснене М. І. Новиковим.

Серед вітчизняних просвітників особливо вирізняється, звичайно, Ф. Прокопович. Вихованець, професор і ректор Києво-Могилянської академії, він прибув до щойно заснованого Петербурга на вимогу Пет-ра I і відразу ж включився у вир здійснюваних у країні перетворень, ставши одним із найближчих радників Петра I в справах освіти. Про-копович всю свою діяльність підпорядковує служінню державним ін-тересам Росії. До цього він закликає й інших діячів культури. «Обов'язком всіх,— пише Феофан,— є бесідами, розмовами, повчаннями, співами і всілякими засобами мовлення тлумачити і вголос пояснюва-ти народу, що ми раніше... були і що вже є нині, якою була Росія і яка вже є»³⁶. Він констатує: «Піднесла главу Росія світла, красна, сильна, другом любима — ворогам страшна»³⁷ і відзначає ті суспільні зміни, що лежать в основі цього прогресу, зокрема побудову мануфактур, про-кладання доріг і каналів, реорганізацію державного управління, судо-чинства, впровадження нових звичаїв і моральних норм. Борючись з противниками нововведень, Прокопович обґрунтовує також перевагу регулярної армії над стрілецьким військом, пише «Предисловіє на Морской устав», а в «Слові похвальному про флот Російський» (1720) «підносить питання про мореплавство на висоту філософії історії»³⁸.

Як і інші ранні російські просвітники, Прокопович пов'язував здій-снення свого суспільного ідеалу з діяльністю просвіченого монарха. Відображаючи інтереси тих шарів тогочасного суспільства, які були за-цікавлені в централізації фінансу і всього громадського життя, він ство-рює першу в нашій країні теорію просвічено-абсолютистської держави. Підтримуючи реформи Петра I, Прокопович доводить, що церковна влада має бути підпорядкована світській державі, наполягає на се-куляризації монастирських маєтностей, ченців розглядає як дармоїдів. Захисники старовини, які називають його «ереснархом», 1726 р. роз-починають проти нього процес, звинувачуючи в еретизмі.

Значна частина «Слів» Прокоповича, так само як і Яворського та Бужинського, проголошена з приводу перемог російського війська над шведами. У них він мовить про те, як «високо рамена зброєносні свої підняла і на весь світ показала Росія»³⁹. Завдяки цим перемогам «весь світ побачив, що народ російський, якому багато хто провіщав цілко-

³⁵ Проповеди Гавриила Бужинського, стор. 508.

³⁶ Ф. Прокопович. Слова и речи, ч. 2, СПб, 1761, стор. 73.

³⁷ Ф. Прокопович. Слова и речи, ч. 1, СПб, 1760, стор. 115.

³⁸ Г. В. Плеханов. Сочинения, т. XXI, стор. 31.

³⁹ Ф. Прокопович. Слова и речи, ч. 2, стор. 94.

вите знищення, зріс високо і мов би піднявся»⁴⁰. Вони є застереженням для ворогів Росії. «Пізнають з цього хулители наші,— зауважував Феофан,— що меч російський не притупився, навчаться, що не безкарна справа лева сплячого будити, що небезпечним гонором є миролюбну дружбу нашу вважати за неміч і послаблення, стане їм відомо, що має Росія в зброї силу, в радах — мудрість, в необхідному — достаток, у всяких діях — живу бадьорість»⁴¹.

Особливе місце в працях Прокоповича посідає обґрунтування необхідності дальшого всебічного єднання народів Росії. «Міць є там найбільшою,— пише він,— де численні сили в єдине бувають зібрані... Навіть і немічні речі через поєднання стають міцнішими. Що є слабкішим за тонку ватосину, а коли їх багато сплести разом, можна зв'язати руки найсильнішому борцеві; що є повільніше за малий потічок, а коли в одне русло зливаються, великі греблі рвуть... Бачить всяк на цих прикладах, що зображають, як на малюнку, силу і міць вітчизни російської, що в єдину кров і в єдину родину єднається»⁴².

Саме завдяки поєднанню просвітницьких ідей з ідеологічним обґрунтуванням прогресивних суспільних перетворень, що відображали державні інтереси Росії, Прокопович став досить відомим в Європі мислителем. Про нього пишуть у своїх спогадах майже всі іноземці, що відвідали в той час Росію, зокрема Фон Гавен, Берхгольц, Де Лірія, Рондо, а також учені, що перебували на службі в Російській академії наук. Його твори видаються в Сербії, Болгарії, Румунії, перекладаються англійською, німецькою, французькою, шведською, латинською мовами. Прокопович був дружньо настроєний до інших народів, їхніх звичаїв, віросповідань, мов. Але свій розум й найкращі почуття він віддав перетвореній Росії, російському народові, його філософії, історії, літературі, мові.

Із сказаного зрозуміло, яким значним був вклад діячів, що вийшли з Києво-Могилянської академії, в розвиток, зближення і взаємозв'язок російського, українського й білоруського народів. Вони не лише сприяли возз'єднанню України й Білорусії з Росією в єдиній державі своєю суспільно-політичною діяльністю, але й ідеологічно його обґрунтовували, поширювали на Україні ідеї прогресивних російських мислителів, прилучали своїх слухачів до багатючих скарбниць духовної культури братніх російського й білоруського народів. Зроблене ними обмежене історичними умовами й особливо релігійною формою тогочасного ідеологічного життя. Однак їх спадщина аж ніяк не є національно замкнутою й обмеженою, а становить спільне надбання культур трьох народів. Це — один із історичних етапів на шляху єднання наших народів.

* * *

В єдненні духовних культур руського, українського и белоруського народів на етапі раннього просвітництва особове місце займаєт наследие Києво-Могилянської академії. Возникнув на основе складывающейся общности культур братских народов, Киевская академия значительно способствовала их дальнейшему сближению и единению. Ее деятели обосновывали идею воссоединения Украины и Белоруссии с Россией в единой державе, распространяли на Украине произведения прогрессивных русских мыслителей, знакомили своих слушателей с сокровищами духовных культур России и Белоруссии. Многие воспитанники академии — Симеон Полоцкий, Дмитрий Ростовский (Даниил Туптало), Стефан Яворский, Феофан Прокопович, Мануил Козачинский, Георгий Кониский — стали видными деятелями русской и белоруськой культуры. Их наследие является достоянием трех братских народов.

⁴⁰ Ф. Прокопович. Слова и речи, ч. 3, СПб, 1765, стор. 241.

⁴¹ Ф. Прокопович. Слова и речи, ч. 1, стор. 169.

⁴² Там же, стор. 169, 177.

Репрезентативність у соціологічному дослідженні

М. І. ЖАБСЬКИЙ

Методи забезпечення репрезентативності посідають надзвичайно важливе місце в інструментарії конкретного соціологічного дослідження. Вони, безперечно, становлять здобуток сучасної наукової думки в галузі соціології. Тепер без них важко уявити собі ці дослідження, які набули справді масового поширення в суспільній практиці, зробилися необхідними і повсякденними. Методи забезпечення репрезентативності дають змогу протягом короткого часу одержати достатньо точний якісний і кількісний «зріз» громадської думки доволі широкого масштабу, не роздуваючи надміру штатний розклад дослідницької установи. Переваги цих методів: те, що вони роблять не обов'язковою рівність за обсягом усього кола об'єктів, які становлять інтерес, з об'єктами, котрі вивчаються безпосередньо, те, що вони дають можливість замінити суцільне дослідження вибіркоким, — усе це привертає пильну увагу науковців і практиків.

Наявна література з питання про репрезентативність в конкретних соціологічних дослідженнях практично неоглядна*. Найглибше й усебічніше у ній висвітлені статистичний і процедурний аспекти. А от методологічному аспектові, на жаль, пощастило менше. Тим часом потреби практики настійно диктують ґрунтовно дослідити цей аспект. Видається за потрібне докладно розглянути передусім питання про співвідношення генеральної сукупності і вибірки, про зміст поняття «репрезентативність» і методи репрезентації.

1. Генеральна сукупність і вибірка

Говорячи про репрезентативність, часом мають на думці різні речі. Наведемо приклади. Досліджуючи ставлення людини до кіно, соціолог потрапляє в складну ситуацію. Адже відомо, що це ставлення виявляється у тому, як часто людина відвідує кіно, які фільми вона переглядає і як їх оцінює, чи знає вона сценаристів, режисерів, акторів, чи знайома з кінопресою тощо. Соціолог же не в змозі зафіксувати всі ці факти. З наявної множини фактів йому треба зробити певну вибірку. І тоді кажуть, що відібрані факти загалом репрезентативні¹ або мають бути репрезентативними для всієї сукупності виявів ставлення людини до кіно. «...Вибірка елементів повинна бути репрезентатив-

* Див., наприклад: А. А. Кауфман. К вопросу о выборочном исследовании. СПб., 1911; Теория и методы статистики. М., 1922; А. Г. Здравомыслов. Методология и процедура социологических исследований. М., 1969; Методика и техника статистической обработки первичной социологической информации. М., 1968; З. Павловский. Введение в математическую статистику. М., 1967; К. Мозер. Методы социального исследования. Информационный бюллетень ССА № 16/31. М., 1969; Ф. Йейтс. Выборочный метод в переписях и обследованиях. М., 1965; У. Дж. Рейман. Применение статистики. М., 1969.

¹ Репрезентативний — представницький, такий, що має властивість певною мірою заступати щось інше в конкретній ситуації.

ною», — пише Б. Грін², маючи на увазі вимірювання установки з допомогою вибірки з відповідного універсуму, з усієї сукупності фактів і мотивів поведінки. В цьому випадку йдеться про репрезентативність спостережуваних фактів.

Зовсім інакший зміст вкладається в поняття «репрезентативність», коли потрібно з'ясувати, який процент населення якоїсь області відвідує кіно не рідше одного разу на шість місяців. (У розв'язанні деяких дослідницьких завдань така частота кіновідвідань може стати індикатором того, що певна особа є кіноглядачем). Природним підходом до розв'язання цього питання сьогодні є відбір і обстеження, скажімо, тисячі чоловік за певною процедурою. В цьому разі кажуть, що відібрана тисяча чоловік репрезентативна або має бути репрезентативною для тих кількості тисяч, з числа яких була зроблена вибірка.

З нашого погляду, немає підстав вживати термін «репрезентативність» в першому випадку, оскільки він нічого не додає до синонімічного йому в даному разі і до того ж поширенішого терміна «валідність»³. Термін «репрезентативність» ми вживатимемо тільки для характеристики відношення між двома групами одиниць дослідження: вихідної і відібраної для обстеження.

У вибірковому обстеженні ми маємо справу з двома об'єктами, що зветься в статистиці генеральною сукупністю і вибіркою. Генеральна сукупність — це всі ті одиниці, про які в кінцевому підсумку маємо одержати інформацію, а вибірка — сукупність одиниць, підданих безпосередньому спостереженню у процесі здобуття первинних даних.

У практиці наших досліджень ми, наприклад, мали справу з такими об'єктами: генеральна сукупність — 9 000 000 кіноглядачів Москви, вибірка — 3000 обстежених глядачів; або: сільське населення Белгородської області — відповідно 771 581 чоловік і 2500 тощо.

Для правильного планування і здійснення дослідницьких робіт, а також правильного викладу одержаних результатів треба послідовно дотримуватися строгого розмежування генеральної сукупності і вибірки щодо їхнього місця і функції в пізнавальному процесі. Генеральна сукупність визначає, так би мовити, просторово-часові координати того, що відображують або мають відображувати певні дослідження. Якщо її замінити, принципово змінюється предметне спрямування дослідження. І навпаки — одна вибірка може бути замінена іншою, звичайно якщо предметне віднесення і точність результатів не зазнають змін. Так, узявши всіх жителів Москви за генеральну сукупність, методом ймовірнісного відбору можна скласти дві або більше вибірок, до яких увійдуть фактично різні жителі, але які водночас відобразатимуть генеральну сукупність з однаковою статистичною точністю.

У викладі здобутих даних має розкриватися стан досліджуваних характеристик генеральної сукупності. Скажімо, якщо генеральна сукупність — усі жителі Москви, то з викладу результатів дослідження так чи так повинно впливати, що, приміром, за шкалою частоти кіновідвідань такий-то процент жителів характеризується тим-то, а такий-то — тим-то. Але часом задля простоти викладу дані подаються у вигляді значень характеристик, одержаних за вибіркою звичайно у вигляді зазначення процентного розподілу відповідей опитаних. Цей

² Б. Ф. Грін. Измерение установки. У зб.: Математические методы в современной буржуазной социологии. М., 1966, стор. 230.

³ Цей термін запозичений соціологами з галузі психології, а конкретніше — з теорії тестів. Визнаний авторитет у цій галузі Г. А. Лінерт пише: «Тест є валідним, якщо насправді вимірює ту ознаку особи, яку він повинен вимірювати» (Gustav A. Lienert. Testaufbau und Testanalyse. Weinhelm/Berlin, 1967, S. 255).

спосіб правомірний, але за умови, що читачеві водночас сповіщаються відомості, потрібні для перекладу цих даних на мову опису генеральної сукупності.

На жаль, часто-густо трапляються публікації, де автор викладає результати, не визначивши достатньо чітко контурів генеральної сукупності. І навіть у тому разі, коли ці контури окреслені, автор, подаючи характеристики вибірки, не зазначає, наскільки точно вибірка відтворює генеральну сукупність. Отож, повідомлені дані ніби зависають в повітрі, і читач позбавлений можливості спроециувати їх на всю генеральну сукупність. Результати дослідження втрачають наукову і практичну вартість. Більше того, вони можуть спричинити помилки, якщо соціолог-практик застосує їх у своїй роботі.

Опис генеральної і вибіркової сукупності потрібний не тільки для правильної оцінки результатів дослідження. Без чіткого визначення меж репрезентованої сукупності не можна правильно визначити і, тим паче, розв'язати проблему репрезентації. Невипадково забезпеченню репрезентації надається вельми велике місце в стандартних схемах дослідницьких проектів і звітів. Відтак видається за потрібне спинитися на питанні про форму опису генеральної і вибіркової сукупності.

Задовільний опис генеральної сукупності — в проекті чи звіті про дослідження — може бути зроблений з допомогою наведення певної кількості об'єктивно зафіксованих ознак тих осіб, які входять до її складу. Звичайно це демографічні і соціальні ознаки, рідше — досліджувані ознаки. Наприклад, генеральну сукупність дослідження, здійсненого філософським факультетом Московського університету спільно з Інститутом філософії АН СРСР і рядом інших організацій в Естонській РСР, загалом можна визначити так: усі особи, (1) що були прописані і мешкали в кінці листопада 1966 р. в Естонській РСР, (2) віком 18 років і більше, (3) за станом фізичного і душевного здоров'я здатні виявити ставлення до художньої культури в даний момент часу. В іншому дослідженні, здійсненому соціологічною лабораторією Всесоюзного науково-дослідного кінофотоінституту спільно з Полтавським обкомом КП України, генеральна сукупність була такою: усі сільські мешканці Полтавської області, (1) що проживали в ній постійно і на початку червня 1972 р., (2) віком 7 років і більше, (3) за фізичними і душевними даними спроможні виявити ставлення до кіно в певний момент часу, а також діти молодші 7 років, які хоч раз переглянули фільм у клубі чи кінотеатрі за власним квитком і мають ознаки (1) і (3).

За допомогою такого визначення ми в думці вирізняємо генеральну сукупність зі складу населення, що вона в нього вплетена. Цим забезпечується одна з передумов просторової визначеності фактів, які з'ясовуються під час дослідження.

Оскільки генеральна сукупність змінюється стосовно досліджуваних ознак, а ми вивчаємо лише один з її станів, то він, цей стан, природно, також має бути включений в опис.

Дослідник завжди має справу з низкою досліджуваних ознак, і його, як правило, цікавить стан цих ознак в той чи той момент часу. В такому разі потрібна фіксація положення генеральної сукупності у часі за кожною з ознак окремо. Зафіксувавши досліджуваний стан генеральної сукупності у часі, ми тим самим, за умови правильного розв'язання інших, суміжних питань (наприклад, проведення «польових робіт» в намічені строки), можемо забезпечити визначеність з'ясовуваних фактів у часі.

В разі застосування різних форм неймовірнісного відбору поряд з

описом генеральної сукупності потрібне зазначення складу досліджуваних ознак. Якщо ж репрезентативність вибірки забезпечується ймовірнісним методом, коли ймовірність відбору для кожної одиниці генеральної сукупності відома і більша за нуль, то склад досліджуваних ознак практично не має значення. Тоді вибірка репрезентативна стосовно всіх тих ознак, які властиві достатньо великій частині одиниць генеральної сукупності.

Функціональність опису вибірки, наведеного в дослідницькому проєкті або звіті про дослідження, полягає в тому, щоб створити в читача уявляючий образ її і уявлення про репрезентуючий ефект процедури складання вибіркової сукупності. Задовільний з цього погляду склад опису, залежно від конкретного випадку, може містити такі відомості:

- а) про процедуру складання, обсяг і дату обстеження вибірки;
- б) про соціально-демографічну структуру, обсяг, дату обстеження вибірки, а також обґрунтування її репрезентативності;
- в) про соціально-демографічну структуру, обсяг, процедуру складання, дату обстеження вибірки, а також обґрунтування її репрезентативності.

Опис вибірки типу «а» доречний в разі застосування ймовірнісного відбору. Наведемо приклад із згаданого вже дослідження в Естонській РСР. Певна річ, процедура відбору може бути тут викладена лише в схематичному вигляді.

Отож, основа вибірки — сукупність списків виборців по Естонській РСР. Ці списки розташовують у ряд, який розбивається на інтервали по 450 одиниць. З кожного інтервалу за таблицею випадкових чисел береться по одній одиниці. Загальне число відібраних одиниць — 1877. З них було обстежено 1720 одиниць. «Репрезентативний ефект» застосованого способу відбору тут забезпечується дією закону великих чисел.

В разі спрямованого відбору⁴ доцільним є опис типу «б» або «в», в разі квотового⁵ — типу «в».

2. Що таке репрезентативність

Кожний, хто має справу із соціологічним дослідженням, знайомий з терміном «репрезентативність». Проте досвід доводить, що поміж соціологів-практиків часом це знайомство надто загальне. Цікаво, що в спеціальній літературі, незважаючи на її неабиякий обсяг, зміст поняття репрезентативності докладно не проаналізований. Внаслідок цього створюється дивна картина: точні методи забезпечення репрезентативності на практиці застосовуються іноді без достатньо точного уявлення про мету їхнього застосування — репрезентативність. Нижче ми спробуємо дати відповідь на питання про те, що ж таке репрезентативність.

Репрезентативність — це (як скористатися з загальноприйнятих термінів статистики) певне відношення між вибірковою і генеральною сукупностями. Оскільки перша тимчасово заступає другу в акті пізнання, це відношення можна визначити як відношення відображення. Подальші наші міркування щодо визначення репрезентативності зводяться до накладання обмежень на це відношення відображення.

Генеральна сукупність розглядається під час дослідження не у всіх

⁴ Спрямований відбір — це складання вибірки з «типової» групи або низки «типових» груп одиниць дослідження.

⁵ Складання вибірки з допомогою: 1) відтворення в ній пропорцій соціально-демографічних ознак, властивих генеральній сукупності; 2) відбору одиниць дослідження для опитування самим інтерв'юером, який, керуючись якимись загальними приписами, має певну свободу вибору.

її виявах, а тільки щодо деяких ознак. Вибірка має відбивати генеральну сукупність саме стосовно цих ознак. Їх ми називатимемо репрезентованими ознаками.

Залежно від завдань дослідження, складаючи вибірку, треба забезпечити репрезентативність статистики або динаміки репрезентованих ознак. У практиці досліджень звичайно виникає потреба дати монументальний відбиток, образно кажучи, фотографічний знімок стану досліджуваних ознак, забезпечити репрезентативність цих ознак у статистиці. За приклад тут може слугувати ситуація, коли, вивчаючи механізм успіху фільму, треба з'ясувати, скажімо, поінформованість населення про демонстрування кінострічки після першого дня її показу. Стан цієї ознаки, як і багатьох інших, змінюється по днях показу фільму, тому тут теоретично ідеальним варіантом було б здійснення вимірів у точковий момент часу або в проміжку, впродовж якого стан ознак, що вони нас цікавлять, практично лишається незмінним.

Порівняно рідше під час дослідження виникає потреба зробити «кінематографічний знімок» стану досліджуваних ознак, тобто відтворити їхню динаміку в часі. Тут виміри мають здійснюватися не в точковий момент часу (як у попередньому випадку), а з інтервалом, протягом часу, достатньо великого для того, щоб могла відбутися зміна досліджуваних ознак у масштабі, потрібному з погляду завдань дослідження.

За приклад складання вибірки, що відбиває динаміку досліджуваних ознак у часі, може слугувати такий випадок із дослідження, здійсненого в Москві соціологічною лабораторією столичного управління кінофікації і ВДІКу. Одне з завдань цього дослідження полягало в тому, щоб простежити динаміку зміни соціально-демографічної структури кіновідвідань залежно від дня тижня. Генеральна сукупність дослідження — всі кіновідвідання в усіх кінотеатрах Москви протягом чотирьох тижнів. Кожне з кіновідвідань дістало чітке просторово-часове визначення з таких трьох характеристик: дата відвідання, кінотеатр, сеанс. Це дало змогу розташувати всі кіновідвідання у певний просторово-часовий ряд. Методом ймовірного відбору з цього ряду було взято трохи більше 3000 кіновідвідань, які становили вибірку, що дала можливість простежити динаміку відповідних ознак у часі — адже відбір кіновідвідань здійснювався з урахуванням не тільки їхнього просторового, а й часового положення.

Вище ми згадували про методи забезпечення репрезентації статистики і динаміки ознак окремо. Тим часом можна досліджувати динаміку зміни однієї ознаки залежно від зміни іншої. Наприклад, залежність частоти кіновідвідань од віку глядача.

Стан досліджуваних ознак зазнає зміни в часі. Причину цього може становити зміна стану реєстрованої ознаки як на рівні окремої одиниці дослідження, так і на рівні всіх одиниць дослідження, що їх обіймає генеральна сукупність, яка розглядається в такому разі як динамічна сукупність.

Воднораз дослідника може цікавити стан досліджуваних ознак у певні, точно фіксовані моменти часу. Відтак він має скласти таку вибірку, яка відбивала б стан генеральної сукупності щодо репрезентованих ознак у строго визначені моменти часу (назвемо їх моментами репрезентації). Вони впливають з характеристики досліджуваних ознак генеральної сукупності у часі. Якщо, наприклад, генеральна сукупність — певна група населення за такою ознакою, як наявність телевізора на 1 січня 1972 р., то це означає, що вибіркова сукупність має відбивати генеральну саме на цей момент часу.

Складання вибірки, що відображає генеральну сукупність саме в момент репрезентації, ускладнюється цілою низкою проблем. Звернімо увагу на деякі з них, наприклад, у застосуванні методу ймовірного відбору.

Користуючись цим методом, звичайно беруть за керівний такий принцип, як однакова ймовірність попадання у вибірку кожної з одиниць генеральної сукупності. Реалізація цього принципу передбачає наявність «під рукою» усіх одиниць дослідження в момент репрезентації. Як правило, цього намагаються досягти, вдаючись до так званої основи вибірки — сукупності символів, кожний з яких репрезентує і заступає в процесі відбору одну одиницю або групу одиниць дослідження. Звичайно це списки мешканців, виборців, учнів та ін. Ці документи складаються до моменту репрезентації (і не для цілей такого дослідження), тому в них, як правило, відсутня певна частина одиниць генеральної сукупності. По суті, роблячи вибірку, ми оперуємо складом досліджуваної сукупності, наявним не в момент власне репрезентації, а в якійсь іншій, віддаленій од нього момент часу.

Друга проблема полягає в тому, щоб, склавши вибірку, зробити виміри реєстрованих ознак саме в момент репрезентації. Маємо визначити, що для здійснення вимірів часто-густо потрібний неабиякий час, і якщо за період «польових робіт» репрезентована (і, природно, репрезентуюча) ознака змінюється, то це негативно позначається на точності здобутих результатів. Наведемо приклад з нашої практики.

У дослідженні, де генеральною сукупністю були всі старшокласники Москви, треба було з'ясувати, які фільми для них найулюбленіші. З технічних причин «польові роботи» затяглися на два місяці, внаслідок чого наприкінці дослідження в анкетах з'явилися назви фільмів, яких ще не було на екрані на початку вимірів. Виникла трудність у точному визначенні того моменту часу, на який зібрані відомості найточніше і найповніше відбивають розподіл думок у групі, що вивчається. Зарахувати їх тільки до останнього дня «польових робіт» не можна, через те що ми не знаємо, скільки опитаних не змінили своєї думки за період від моменту їх опитання до закінчення «польових робіт». Зараховувати їх до першого дня цих робіт теж неправомірно, оскільки нам невідомо, якої думки в цей час додержувались ті, хто назвав нові фільми.

У практиці досліджень часто трапляються, так би мовити, «ножиці»: ми оперуємо складом одиниць дослідження на один момент часу, а станом реєстрованих ознак — на інший. Скажімо, в дослідженні, здійсненому в Естонській РСР, для вибірки ми використали списки виборців, складені у липні 1966 р.; тим самим ми фактично апелювали до структури і складу об'єкта саме на цей момент часу. А виміри провадилися у листопаді 1966 р.

Якою ж мірою позначаються ці похибки на точності результатів дослідження? Теоретично все залежить, по-перше, від того, яка за якістю і кількістю частина генеральної сукупності не потрапила до вибірки, і, по-друге, від ступеня зміни самої репрезентованої ознаки під час «польових робіт». Проте запропонувати які-небудь критерії, що за ними можна було б більш-менш точно міркувати про вплив означених похибок на точність результату, поки ще важко. Тут ми стикаємося з одним з багатьох питань про залежність точності результату від методики дослідження — питань, які ще чекають на своє вивчення.

Відомості про генеральну сукупність повинні мати певну точність. Вона може бути різною в різних дослідженнях. Одна річ, коли дослідження повинне «схопити» наявні тенденції та ін., тобто дати певний якісний аналіз, і зовсім інше — коли треба здійснити строге кількісне

вимірювання. Та якою б не була потрібна точність результатів дослідження, вона істотно залежить від того, якою є вибірка. Остання ж в конкретному акті пізнання може задовільно репрезентувати генеральну сукупність тільки за умови, що відбиває її з заданою точністю. Приміром, у дослідженні, здійсненому на Полтавщині, ми ставили перед собою завдання отримати врешті-решт таку вибірку, яка б відбивала стан досліджуваних ознак у генеральній сукупності з точністю $\pm 3,5$ процента, причому ймовірність такого відображення повинна була дорівнювати 0,95.

Це і попередні обмеження істотно уточнюють вимоги до відображення генеральної сукупності вибіркою і дають можливість сформулювати визначення самого поняття репрезентативності. Репрезентативність — це достатньо точне відображення вибіркою генеральної сукупності стосовно фіксованого стану складу репрезентованих ознак у моменти їх репрезентації.

Кожне з наявних у такому визначенні обмежень, як нам видається, конче потрібне. Якщо ми відкинемо всі ці обмеження і гранично розширимо таким чином обсяг поняття «репрезентативність», то виявиться, що в такому разі буде знято і проблему репрезентації, тому що одна одиниця, вибрана з об'єкта дослідження, вже відтворює його в якомусь, бодай навіть дуже вузькому розумінні і, отже, є репрезентативною для нього в такому розширювальному тлумаченні. Проте в практиці дослідження така репрезентативність, певна річ, навряд чи може задовольнити, оскільки завдання репрезентації генеральної сукупності полягає не в будь-якому можливому, а в точно відомому, бажаному відображенні (стосовно того-то, у такий-то час, з такою-то точністю).

Вибірка, репрезентативна у вузькому розумінні цього слова, без втрат для справи замінює генеральну сукупність в процесі дослідження, а вибіркоче обстеження, наслідком якого є і феномен репрезентативності, і проблема репрезентації, з успіхом заступає суцільне. Адже якщо суть репрезентації в тому, що, за словами О. А. Кауфмана, «піддана зчисленню частина випадків масового явища «репрезентує» в с ю м а с у, є немовби її законним представником»⁶, то все це свідчить про правомірність наведеного визначення.

Таке визначення поняття «репрезентативність» може розглядатися як операціональне, оскільки з його допомогою за наявності певних відомостей про генеральну сукупність і вибірку можна з'ясувати, репрезентативна та або інша вибірка чи ні.

3. Методи забезпечення репрезентативності

У літературі з конкретних соціологічних досліджень останнім часом подибуємо чимало спроб класифікувати методи забезпечення репрезентативності⁷. Не спиняючись докладно на їх аналізі, відзначимо, що в основу класифікації, як правило, кладуться технічні характеристики методів (тип процедури відбору, число ступенів відбору тощо). Але велике значення має також класифікація на методологічному рівні — зокрема визначення тих типів зв'язків між предметами і явищами реального світу, які використовуються в процесі відбору. Виявлення цих зв'язків і наступна класифікація дають можливість при виборі або

⁶ А. А. Кауфман. Теория и методы статистики. М., 1922, стор. 420.

⁷ W. E. Deming. Some Theory of Sampling. N. Y., 1950, p. 93; E.-K. Schneuch. Die Anwendung von Auswahlverfahren bei Repräsentativ-Befragungen. Köln, 1956, S. 336—337; William J. Goode, Paul K. Hatt. Methods of Social Research. N. Y., 1952, p. 214; Методика и техника статистической обработки первичной социологической информации. М., 1968, стор. 277.

застосуванні методу зважати на особливості його внутрішнього механізму, що має принципове значення для успішного пізнання явища.

Вибіркове спостереження приводить до бажаних результатів тому, що об'єктивно можливе відображення сукупності явищ як цілого у відібраній з неї частині. Застосовуючи методи вибіркового спостереження, соціологи використовують закономірності випадкового (у звичайній мові — нерівноможливого) і ймовірнісного відбору, а також закономірності або просто статистичні факти соціального життя. Відповідно до цього ми розрізняємо (1) випадковий нерівноможливий, (2) ймовірнісний і (3) соціологічний відбір. Можливе також одночасне використання різних закономірностей у (4) комбінованому відборі.

У практиці досліджень *випадковий нерівноможливий відбір* часто трапляється у формі опитування груп, що зібралися в одному приміщенні (кінотеатр, школа тощо), або опитування, здійснюваного з допомогою засобів масової комунікації. Сутність цього відбору в тому, що він, як говорить сама його назва, не забезпечує кожній одиниці генеральної сукупності однакову можливість потраплення у вибірку. Більше того, ймовірність потраплення в обстеження для більшості одиниць генеральної сукупності дорівнює нулю. З другого боку, і сам дослідник в процесі відбору не застосовує системи дій, націленої на забезпечення «однакового шансу» хоча б для більшості одиниць генеральної сукупності. Цим випадковий нерівноможливий відбір у різних його формах відрізняється від ймовірнісного відбору. Але означений метод не тільки нерівноможливий, але й випадковий. І це — його друга суттєва риса. Якщо, наприклад, під час вивчення частоти відвідань кіно усіма глядачами конкретного міста ми відбиратимемо для обстеження головним чином тих осіб, які кіно дуже любляють, то це, природно, буде нерівноможливий відбір, але не випадковий. Розглядуваний метод маємо відрізнити від такого способу відбору.

У соціологічній літературі випадковий нерівноможливий відбір позначають по-різному: несистематичний відбір, відбір навмання, довільний відбір⁸. Однак неважко пересвідчитися, що кожне з цих позначень можна було б застосувати і до інших методів. Пропонована в нашій статті назва, як нам видається, на відміну від перелічених, не тільки «схоплює» сутність методу, але й недвозначна.

Підставу для застосування випадкового нерівноможливого відбору становить закономірний зв'язок між цілим і частиною: хоча ціле може мати властивості, яких немає в його частин, однак частина завжди в якомусь, бодай навіть дуже обмеженому значенні, відбиває ціле. Якщо ми, наприклад, в конкретному населеному пункті здібуємо людину, незадоволену роботою торговельних підприємств, то на цій підставі можна стверджувати, що тут щодо цього є принаймні один незадоволений «голос». Доречно підкреслити, що у вибіркового дослідженні людських сукупностей на емпіричному рівні роботи перед нами постає завдання зібрати відомості про поширення тої чи тої властивості поміж частин цілого (процент осіб, які відвідують кіно, переглядають телепередачі, читають пресу тощо). В такому разі знання про конкретну властивість цілого складається в результаті додавання відомостей про відповідні властивості його частин.

Моделюючий ефект випадкового нерівноможливого відбору обмежений. Оскільки при його застосуванні помилка вибірки не може бути обчислена, то він не придатний для потреб точного кількісного аналізу досліджуваного явища. Можна відзначити певну його цінність, коли

⁸ Перелік наявних в літературі позначень методів відбору наводиться у кн.: Н. R o e d e. Befrager und Befragte... Berlin, 1968. S. 167.

потрібно виявити наявний діапазон точок зору, «схопити» наявні тенденції тощо. Як правило, випадковий нерівноможливий відбір дає лише якесь знайомство з об'єктом і тому може застосовуватись головним чином в дослідженнях формулятивного плану, що мають на меті пошук проблеми, гіпотез, тощо.

Соціологічний відбір у чистому вигляді представлений методом, відомим у літературі як спрямований відбір. В його основі лежить така закономірність. Поінформованість, звички та інші характеристики людини, тобто те, що становить предмет реєстрації, визначаються певною сукупністю природних і соціальних (в широкому значенні цього слова) умов його життєдіяльності, а також біологічними і соціальними характеристиками цієї людини. Скажімо, з числа чинників, які визначають поведінку кіноглядача, можна назвати кліматичні, економічні, побутові умови, атмосферу ставлення до кіно у відповідних первинних групах, кількість кіноустановок у місці проживання, їхню віддаленість і режим роботи, здоров'я конкретної людини, її вік, освіту, вільний час, інтереси та ін. Одні детермінуючі чинники є спільними для всіх представників досліджуваного об'єкта, другі виступають як особливі, треті — як одиничні.

Багатоманітність цих чинників спричиняє багатоманітність стану реєстрованих ознак. З такими причинними чинниками збігаються або корелюють їх соціально-демографічні ознаки. Якщо ми складаємо однорідну групу за такими ознаками, як, приміром, вік і освіта, то за умови, що наявні збіг або кореляція, ми тим самим створюємо більш-менш «однорідну зону» і щодо чинників, детермінуючих зміст реєстрованих ознак. Отож, вибірка, відтворюючи досліджуваний об'єкт стосовно набору цих чинників, відтворює його більш-менш точно і щодо пропорцій стану реєстрованих ознак.

Моделюючий ефект соціологічного відбору багато в чому залежить від того, наскільки всебічно і глибоко вдається дослідникові зрозуміти репрезентовані ознаки як наслідок впливу природних і соціальних чинників, біологічних і соціальних детермінант людини.

Тут велике евристичне значення мають загальна і спеціальна соціологічні теорії, а також факти, накопичені в попередніх дослідженнях з відповідної проблематики. Якщо правильно розв'язані інші питання методології і техніки дослідження, добре зроблений соціологічний відбір є продуктивним засобом здобуття цінних для теорії і практики відомостей, незважаючи на те, що при його застосуванні помилка вибірки не піддається обчисленню.

Моделюючий ефект *ймовірнісного відбору* зумовлюється дією закону великих чисел. Сформульований в галузі математики, цей закон дістав надзвичайно широке застосування не тільки в соціологічних дослідженнях, але й у багатьох інших галузях науки і практики. Математики на прикладі математичної моделі «урни з кулями» сформулювали також ті умови, в яких виявляє свою дію закон великих чисел. Однак було б помилкою гадати на цій підставі, що головна проблематика ймовірнісного відбору і головні труднощі, які виникають під час його застосування в конкретному соціологічному дослідженні, мають математичний характер. Соціолог застосовує ймовірнісний відбір в умовах, що істотно відрізняються від математичної моделі. Проблема тут зводиться до того, щоб іншими засобами, засобами конкретно-соціологічного дослідження, реалізувати ті умови, в яких виявляє свою дію закон великих чисел.

У чистому вигляді ймовірнісний відбір має місце в тих випадках, коли, наприклад, для кожної одиниці генеральної сукупності забезпечений однаковий шанс потраплення у вибірку. Можна відзначити, що

в практиці досліджень це буває доволі рідко, а при обстеженні великих за обсягом об'єктів відхилення від цього принципу є навіть правилом. Хоча соціологи і говорять про «однаковий шанс» для кожного, фактично ж йдеться про «однаковий шанс» *майже* для кожного. Причина відхилення полягає здебільшого в тому, що з різних обставин (відмова від інтерв'ю, неможливість встановлення контакту та ін.) практично неможливо обстежити 100 процентів осіб, що потрапили у вибірку⁹. У нашій практиці дослідження таких об'єктів, як усе доросле населення Естонської РСР, сільське населення Белгородської і Саратовської області, аудиторія широкоформатного кіно Дніпропетровська, Кривого Рога і Жовтих Вод, нам вдавалося утримувати «мортальність» вибірки нижче 10 процентів. Ми гадаємо, що така втрата не спричинила істотного зсуву в результатах дослідження. Цікаво, що під час порівняння процентного представництва осіб чоловічої і жіночої статі у вибірці по Белгородській області (1250 домогосподарств) з фактичним представництвом обох статей за даними останнього перепису населення було виявлене відхилення, що дорівнює 0,06 процента.

Основна перевага ймовірного відбору в тому, що з його допомогою може бути складена вибірка, яка відбиває генеральну сукупність із заданою, вираженою певним числом точністю. Це робить такий метод придатним у тих випадках, коли треба дати точний кількісний аналіз досліджуваного явища. Серйозна ж вада цього методу — розпорошеність потрапляючих у вибірку осіб по всій території, яку займає досліджувана група населення. Відтак вивчення об'єктів масштабу республіки або області потребує участі в «польових роботах» цілої армії реєстраторів. Наприклад, у дослідженні, здійсненому в Естонській РСР, брало участь понад 600 анкетерів, а в Полтавській області — понад 300. Ця обставина істотно обмежує застосування ймовірного відбору в практиці досліджень.

Відомо, що в своєму повсякденному житті люди часто застосовують випадковий нерівноможливий відбір. Тим самим у межах буденної свідомості людина робить, сказати б, перший крок до пізнання закону великих чисел. Однак характерно, що вдосконаленій і завдяки цьому перетвореній на ймовірнісний відбір процедурі випадкового нерівноможливого відбору, а також її результатам той самий здоровий глузд не йме віри. У цьому ми переконуємося, спостерігаючи, як стороння людина сприймає результати вибіркового обстеження або як анкетери, що беруть участь в «польових роботах», пропонують «удосконалити» вибірку, замінюючи одних, на їхню думку, неподставницьких осіб, іншими — більш представницькими. Маємо відзначити, що в 30-ті роки, коли прийоми ймовірного відбору тільки почали поширюватися в практиці соціологічних досліджень США, самі американські дослідники ставилися до них недовірливо. Це виявлялося в тому, що результати відбору «валідувались», тобто зіставлялися з наявними даними про соціально-демографічну структуру досліджуваної сукупності ще до початку опитування. І тільки впевнившись у достатній точності вибірки, соціологи починали опитування.

В разі *комбінованого відбору* дослідник спирається на одночасну дію різних закономірностей. У практиці досліджень цей тип відбору яскраво представлений методом квот.

Застосовуючи метод квот, дослідник, зважаючи на соціально-демографічну структуру об'єкта, заздалегідь визначає структуру майбутньої

⁹ Докладніше про це див.: К. Мозер. Методы социального исследования. Инф. бюл. ССА, № 16 (31). М., 1969, стор. 144—163.

вибірки: у ній має бути такий-то процент чоловіків, такий-то процент людей з вищою освітою та ін. Питання про те, хто конкретно потрапить у вибірку, розв'язує сам інтерв'юер. Але він має додержуватися припису, що, наприклад, поміж шести осіб, яких йому треба опитати, повинно бути 4 жінки і 2 чоловіки, 3 робітники, 2 службовці, 1 пенсіонер та ін. Окремі інтерв'юери дістають такі завдання, щоб у загальному підсумку мати вибірку потрібного обсягу і соціально-демографічної структури.

Цей метод ґрунтується на одночасному використанні закономірностей соціального життя і випадкового нерівноможливого відбору. Причому в ідеальному варіанті випадковий нерівноможливий відбір організується за зразком ймовірнісного. Недостатній «репрезентативний ефект» використання закономірностей соціального життя доповнюється дією закономірностей випадкового нерівноможливого відбору — і навпаки.

Метод квот — найпоширеніший спосіб відбору в практиці інститутів, що вивчають громадську думку в країнах Заходу. У нашій країні він поки що застосовується порівняно рідко; щоправда, соціологічна група Естонського радію часто здійснює з його допомогою дослідження в масштабах усієї республіки.

Практично цей метод може дати задовільні результати — зокрема в стереотипних, повторюваних рік у рік дослідженнях, здійснюваних на одному й тому самому масиві, особливо за умови, що ці дослідження контролюються з допомогою ймовірнісних методів відбору.

* * *

В статье рассматривается ряд теоретических аспектов репрезентации объекта конкретного социологического исследования. Автор анализирует место и роль генеральной и выборочной совокупностей в изыскании, целесообразную форму определения и описания того и другого в исследовательском проекте или отчете; анализирует методы, позволяющие обеспечить пространственно-временную определенность устанавливаемых фактов. В статье, наряду с подробным анализом самого понятия репрезентативности, приведена классификация методов ее обеспечения, в основании которой положен тип тех связей между предметами и явлениями реального мира, на использовании которых зиждется моделирующий эффект того или иного метода. Автор исследует моделирующие возможности случайного неравновозможного отбора, социологического, вероятностного и комбинированного отбора и характеризует названные методы применительно к целям практики конкретных социологических исследований.

До оцінки концептуального плюралізму сучасної буржуазної філософії

П. С. ШКУРІНОВ

Протягом майже двох останніх десятиліть значного поширення в сучасній буржуазній філософії і соціології дістали принципи плюралізму. У загальну методологію дослідження дедалі більше проникає термінологія «етичного», «соціального» або «політичного» плюралізму. У різних формах «новітнього плюралізму» почала виявлятися тенденція до створення «синтетичних побудов», до модифікації понять, модернізації методу і системи старих концепцій. Найважливішим положенням представників плюралістичної філософії є теза про теоретичну досконалість їхньої онтології, гносеології, методу і соціальної теорії. Проте справжня суть і значення плюралістичних побудов наших днів зовсім не збігається з деклараціями їх прибічників і пропагандистів. До такого висновку доходить кожний, хто прагне глибоко проаналізувати історико-філософську літературу, а також твори сучасних філософів-плюралістів.

Історії філософії відомі різні форми плюралістичних концепцій. Сива давнина Китаю і Індії, Греції і Риму, філософська думка середньовіччя і нового часу дали чимало спроб зрозуміти світ, виходячи із багатьох «начал» і «першоджерел». Саме це «бачення» згодом дістало назву плюралістичного.

Прибічники плюралізму, обстоюючи погляди про більшість (*plures*), водночас завжди спирались на загальний постулат великої кількості (*plurales*) одвічних чинників буття — «першотипів» усіх форм природи і соціального життя. Рано виникла тенденція протиставляти «плюралістичний (множинний)» «моністичному» (єдиному, цільному).

У тісному зв'язку з двома тенденціями у філософії завжди існувало дві форми монізму — матеріалістичний і ідеалістичний. Між ними існували проміжні форми — дуалістичні і еkleктичні системи, які породжували величезну кількість відтінків думки і не були позбавлені прагнення злитися з тією чи іншою лінією у філософії — матеріалізмом або ідеалізмом. Ці проміжні погляди, вчення, школи містили в собі всі зародки таких форм мислення, які згодом дістали новий розвиток у плюралізмі — формі свідомого захисту і пропаганди дуалізму, еkleктизму, релятивізму і суб'єктивізму.

Важливо підкреслити, що плюралізм постійно протистояв діалектиці, яка, будучи відображенням реального буття, методологією і теорією пізнання, сприяла зміцненню і розвитку насамперед матеріалістичного монізму, в кінцевому підсумку допомагала розкривати іманентні суперечності об'єктивно-ідеалістичного монізму і суб'єктивно-ідеалістичної еkleктики. Тільки з позицій матеріалістичної діалектики можна було виявити і подолати протиставлення ідеального і матеріального у філософії Платона, релятивізмі Кратила, суб'єктивізмі Протагора, феноменалізмі Плотіна тощо.

Значний вплив на плюралістичні побудови завжди мала боротьба

між ідеалізмом і матеріалізмом, а також між раціоналізмом і емпіризмом. У XVII—XVIII ст. внаслідок панування емпіризму у філософії посилювся розвиток плюралістичних тенденцій. Томас Гоббс у своєрідному «номіналізмі» відобразив механістичний характер цього процесу і найвиразніші риси ідеологічної і політичної платформи буржуазного світу. Ще більшою мірою ці риси властиві філософії Хрiстiана Вольфа, який уперше вжив термін «плюралізм». Відкидаючи діалектику свого попередника і вчителя — Г.-В. Лейбніца, він досить послідовно проводив основні ідеї механістичної атомістики, намагаючись довести, що дійсність складається з багатьох сутностей, нездатних створити єдність. Німецький природознавець і філософ контрадикторно протиставив одиничне загальному, заперечував можливість гармонії між особою і суспільством, ставив «різноманітні прагнення індивіда» в центр соціальної теорії.

Плюралістичні погляди в німецькій філософії XVIII ст. були породжені політичною роздрібленістю Німеччини, механістичним природознавством. У широких масштабах, не тільки Європи, але й всього світу вони були реакцією на прагнення створити моністичну систему, науково розв'язати проблему співвідношення субстанції і суб'єкта, природи і духу, свободи і необхідності, над якою споконвіку працювали філософи. Найбільші зусилля в напрямі її розв'язання були зроблені спочатку Спинозою і Декартом, а згодом Гердером і Радіщевим. Особливі заслуги в цій справі належать також Д. Юму і І. Канту. Але у XVIII ст. цю проблему не було розв'язано¹. Невдалими були також спроби створити моністичну концепцію, зроблені О. Контом і Л. Фейербахом у першій половині XIX ст.

Справді моністичний погляд на природу і суспільство (історію) сформулювали К. Маркс і Ф. Енгельс. У «Маніфесті Комуністичної партії», «Капіталі», «Анти-Дюрінгу», «Діалектиці природи» дано цільну систему діалектико-матеріалістичних поглядів марксизму.

Доводячи об'єктивний характер діалектики природи і суспільного життя на основі принципу моністичної єдності світу, розкриваючи закони відображення буття в свідомості і пізнанні людей, яскраво висвітлюючи тенденцію суспільного прогресу, філософія марксизму в цільній, науковій формі виразила світорозуміння робітничого класу і всіх трудящих. Внаслідок цього було здійснено справжній переворот в уявленнях про предмет і завдання філософії, про роль особи і мас в історії. Виробництво стверджувалось як основа суспільного життя, а діалектика взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин — як спонукальна, рушійна сила історичного розвитку.

У теорії марксизму місце основної ланки продуктивних сил і фокууючого елемента виробничих відносин посіла людина, справжню сутність якої К. Маркс визначив як «...сукупність усіх суспільних відносин»². Похідним від цього кардинального висновку було уявлення про те, що зміни в суспільстві неминуче позначаються на людині, що перетворення її соціальної природи слід розуміти як неодмінне перетворення виробництва, виробничих відносин. Діалектика загального і одиничного, родового і особливого, на відміну від тлумачення її Гегелем, і тим більше на відміну від механістичних уявлень Фейербаха, розкрилась як діалектика взаємовідношення суспільства і людини. Усі розділи історичного матеріалізму органічно включають проблему людини, що кладе в основу розуміння суспільства принципово нове

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 560—561.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 3.

розв'язання основних питань про перспективи і цілі розвитку людства, засоби і методи його перетворення.

Розкривши сутнісні закони природи, суспільства, людини і її свідомості, марксизм провів принцип матеріалізму «знизу доверху». Матеріалістичний монізм у філософії став історичним фактом. Його намагалися обґрунтувати у своїх працях Мерінг, Лафарг, Діцген, Лабріола, Благоев. Відомо, що марксистський філософсько-історичний монізм дістав обґрунтування в глибоких дослідженнях Г. В. Плеханова. Моністичну концепцію К. Маркса і Ф. Енгельса всебічно розвинув у нових історичних умовах В. І. Ленін.

Марксизм-ленінізм протистояв і протистоїть найрізноманітнішим плюралістичним «ізмам» буржуазної філософії. Серед них — позитивізм, прудонізм, анархізм, які є прикладом історичної неспроможності плюралістичних пошуків. На зміну одним модним філософсько-ідеалістичним школам приходили інші. Тільки-но замовкла слава прихильних до плюралізму ірраціоналістичних прибічників «філософії життя» Шопенгауера, Ніцше, Бергсона, Зіммеля, Дільтея і Кайзерлінга, як проголошені ними ідеї стали предметом турбот основоположників і пропагандистів прагматизму (Ч. Пірс, У. Джемс, Дж. Дьюї та ін.). Американський буржуазний філософ Уільям Джемс у творах «Прагматизм» і «Всесвіт з плюралістичного погляду», називаючи свою філософію радикальним емпіризмом, вважав її тождною традиційним «плюралістичним системам». Він писав: «...Якщо про когось знають, що він рішучий моніст або рішучий плюраліст, то знають, уже, мабуть, більше про решту його поглядів, ніж коли б йому дали якусь іншу характеристику, що закінчується на «іст». Класифікація за ознакою віри в єдине чи в багато що — це класифікація з максимальною кількістю наслідків»³.

Саме ця «максимальна кількість наслідків» плюралістичної орієнтації дістала відображення в махізмі, емпіріокритицизмі, персоналізмі, в концепціях неотомізму і неоплатонізму, а також у «філософії існування» — екзистенціалізмі. Уся філософська і суспільно-політична думка буржуазного світу нині більшою чи меншою мірою визнає своєю основою методологію і висновки плюралізму. Підтверджуючи цей факт, західнонімецький філософ Г. Шмідт ще 1957 року відзначав, що всі школи буржуазної філософії наших днів плюралістичні: відхиляючи монізм, вони визнають багато самостійних, окремих, детермінованих сутностей і «шарів буття»⁴.

Цю ж думку, але стосовно філософських течій США, тоді ж обстоював аргентинський соціолог Р. Лабрус. У книжці «Вступ до політичної філософії» (1959) він висловив свої симпатії до «авторитарних систем», відкидаючи системи «тоталітарні». Йому належить твердження, нібито авторитарні (плюралістичні) доктрини вважають людину «зосередженням багатоманітних бажань і активностей», здатною вільно діяти в різних напрямках і перебувати в таких же вільних зв'язках з будь-яким індивідом і автономним колективом. Тоталітарні (моністичні) доктрини, на думку Р. Лабруса, визнають людину «здатною до само-реалізації» тільки внаслідок включення в «соціальне поле», перетворення в «громадянина»⁵.

³ В. Джемс. Прагматизм. СПб, 1910, стор. 14.

⁴ Philosophisches Wörterbuch. Begründet von Heinrich Schmidt, Alfred Kröners Verlag, Stuttgart, 1957, S. 453.

⁵ R. Labrousse. Introduction a la Philosophie politique. Paris, Riviere, p. 245.

Немає потреби докладніше аналізувати соціологічні погляди Л. Лабруса. Важливо відзначити, що коли увагу цього автора привернула «новітня» доктрина — «політичний (соціальний) плюралізм, у 50—60-х роках він видав у Європі і Америці серію книжок, став одним із найактивніших пропагандистів плюралістичної соціології і вплинув на багатьох буржуазних філософів, істориків, економістів і правознавців — Е. Белла, Г. Керіла, Р. Ліфтона, Г. Мейерса, К. Россітера, У. Стюартмена, К. Фрідріха, Д. Хілла та ін. Очевидно, були причини того, що саме наприкінці 50-х — на початку 60-х років буржуазні ідеологи намагалися створити «методологію» плюралістичних політичних систем. Американський філософ Генрі Мейерс убачав у розробці принципів таких систем «найважливіше національне завдання США». До речі, у Мейерса багато однодумців, які не тільки в США, але і в Канаді, Франції, Італії, ФРН і Японії докладали великих зусиль, створюючи методологічну і структурну «основу» соціально-політичних теорій сучасного буржуазного суспільства.

У 60-х роках досить різко виявились основні тенденції цього процесу: інтенсивне паразитування на досягненнях природознавства, трансформація проблем науково-технічної революції, синтезування структуралістичних ідей, активне конструювання різних формалізованих схем і «динамічних» систем. Наслідком цих зусиль були далеко не безневинні (щодо характеру впливу на маси) ідейні побудови: «логічний атомізм і структуралізм» (Л. Берталанфі і Г. Мейерс), «теорія детермінації різних рівнів і шарів буття» (Г. Керіл, К. Россітер), «теорія стратифікації» (Т. Парсонс), «теорія суспільного поліфонізму і плюралістичної демократії» (Дж. Коул, Ж. Ренар), «теорія індустріального і постіндустріального суспільства» (Р. Арон, Д. Белл, Дж. Гелбрайт), «теорія плюралістичної еволюції соціалізму» (З. Бзежинський) та ін.

У кожній із названих буржуазних концепцій важливе місце відводиться аналізу економічних і політичних суспільних явищ, наукових і етичних процесів, гуманістичних рухів нашого часу. Певною мірою ці концепції відображали реальний стан речей, схоплюючи деякі характерні риси, окремі сторони буржуазної дійсності. І разом з тим їхнє об'єктивістське убрання тільки підкреслює цинізм тих авторів, які брали на себе роль проповідників антисоветизму і антикомунізму. Найхарактернішими щодо цього були праці Г. Веттера, Г. Бауера, І. Бохенського, Г. Ю. Лібера, Г. Німейера, Ж. Марітена, Д. Хілла. У книжці «Філософія, соціологія, суспільство. Вступ до вивчення ідеологічних проблем» (1965) західноберлінський соціолог Г. Лібер указував на «принципи плюралістичної ідеології», як на єдине ефективне ідейне явище, здатне глибоко і всебічно впливати на маси, забезпечуючи «єдність свідомості», протистояти комуністичній ідеології⁶.

Усією суттю своїх пошуків і побудов плюралізм як сучасна ідейна течія буржуазної філософії ворожий марксистсько-ленінській філософії, її системі, методу і теорії.

Виходячи із своєї «атомарної онтології», яка часом запозичує ті чи інші висновки у сучасного природознавства, представники плюралістичних шкіл як методологічну основу своїх систем висувують ідею множинності визначальних «чинників», «формотипів», «детермінованих сутностей» і «шарів буття», «гармонії» і «дисгармонії» принципів, «демонічно єдиного» і «божественно-дискретного» начала буття і таке інше. Плюралістична онтологія — це сукупність різноманітних емпіричних схем і метафізичних, як звичайно, формальних побудов. Емпіричні

⁶ H. I. Lieber. Philosophie — Soziologie Gesellschaft. Gesammelte Studien zum Ideologienproblem. Berlin. 1965, S. 57.

основи розуміння «буттєвості зовнішнього світу» дають нам пояснення, чому неминучим є еkleктичний характер поглядів плюралістів.

На думку американського соціолога Г. Мейерса, самі постулати «систематичного плюралізму» потребують відмови від єдиної концепції, від загального погляду на природу і суспільне життя і визнання множинності інтелектуальних «систем» і «конструкцій». У книжці «Систематичний плюралізм» Г. Мейерс відзначає, що саме множинність сторін об'єкта потребує різноманітних систем його виміру, вивчення. Розуміючи, що внаслідок цього «онтологічний порядок» стає тотожним «різноіменній емпіричній структурі», він ставить питання про відшукування «абсолютної і єдиної перспективи», спільної і істинної для всіх систем⁷. Але його бажання відмовитись від пошуку універсальних відношень нічого не змінює: лишається очевидним прагнення «новітнього плюралізму» створити концептуальну побудову, «новітню» метафізику.

Саме в цьому виявляється тенденція встановити союз позитивізму з метафізикою, розкривається сама основа зближення плюралістичного позитивізму з феноменалізмом і конвенціоналізмом. Нині таке зближення виражається чіткіше, ніж 5—10 років тому.

Реальний плюралізм різних шкіл і систем сучасної буржуазної філософії, кризисний стан цієї філософії більш відкрито, ніж це робив Г. Мейерс, ставить проблему універсалізму, понятійного апарата — важливого засобу аксеологічного і евристичного престижу філософських побудов. Саме задля підвищення цього престижу позитивістські школи продовжують ставити питання про верифікацію і генералізацію понять.

Зрозуміло, звернення різних напрямів буржуазної філософії до згаданих «проблем» — ще одне свідчення прагнення перетворити розроблювані поняття в концепції, надаючи їм наукоподібності. Важливо також за цим прагненням виявляти марність спроби розв'язати проблему адекватності відображення реального буття природи і суспільства в системах буржуазних філософів, проблему надійності їх теоретичних висновків.

Здатність істотно впливати на найрізноманітніші ідейно-теоретичні побудови, якась методологічна всеїдність і філософсько-концептуальна ізоморфність плюралізму незмірно зросли в зв'язку з широким застосуванням в системах буржуазних філософів структурно-функціонального методу, теорії множин і систем, кібернетики і біоніки, теорії ігор, квантової механіки і генетичної біології. Той самий «могутній струм до суспільствознавства від природознавства», який, за характеристикою В. І. Леніна, був властивий XVIII ст.⁸, значно посилюється в наш час. Разом з тим у системах сучасної буржуазної філософії, і насамперед у позитивізмі, цей «струм» дістає, як звичайно, лженаукову форму концептуального (найчастіше — світоглядного) плюралізму. Як справедливо зауважив на XV Всесвітньому філософському конгресі французький філософ-марксист Ж.-П. Коттен, такий ідеологічний і світоглядний концептуалізм став однією з превалюючих тенденцій розвитку сучасної буржуазної філософії⁹. І з цим не можна не погодитись.

⁷ H. Myers. Systematic Pluralism. A. Study in Metaphysics. Ithaca, Cornell University Press. 1961, pp. 138—140.

⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 25, стор. 40.

⁹ G.—P. Cotten. Note sur les Contradictions actuelles de la Conception Bugeoisie de la Connaissance objective; Abstracts of Communications. Proceedings of the XVth World Congress of Philosophy. 17th to 22nd September 1973, Bulgaria, Varna, B. 6, Sofia, 1973, p. 79.

Ускладнення соціальних процесів сучасного світу, поглиблення суперечностей капіталістичної системи спричинило «вдосконалення головних елементів буржуазної надбудови, різних форм свідомості і методів ідеологічного впливу на маси. Науково-технічний прогрес, міжнародний революційний процес, класова боротьба в країнах капіталу спонукають буржуазних ідеологів вдаватися до створення більш «інтегральних» концепцій. Невипадково в квітні 1972 року університетські філософи США (Л. Берталанфі, Ральф Уендем Бархо, Ервін Ласло, Стефан Поппер) у журналі «Метафілософія» виступили з викриттям «клаптикового» (patchwork) підходу до явищ, за створення «інтегральних філософських теорій»¹⁰.

Трохи далі, на прикладі філософських поглядів Е. Ласло, ми побачимо, якою мірою ці заклики до створення «інтегральних теорій» обмежені з світоглядно-методологічного боку. Саме потреба схвалювати «синтетичні рішення» послабляє «аналітичну тенденцію», але позбутися її в буржуазних умовах не можна, як не можна декретуванням скасувати приватну власність, конкурентні відносини, приватну ініціативу тощо. Тільки тому всі пошуки буржуазною філософією і соціологією «парадигмів прийдешнього», всі створювані нею (особливо американськими і буржуазними філософами) «інтегральні теорії», як і раніше, ґрунтуються на емпіричній основі, зазнаючи вирішального впливу тієї ж «аналітичної тенденції» і плюралізму. Ідейно-політична, світоглядна тенденція реалізується при цьому як «формуюча» і «регулююча» ідея. Інтегральні системи, отже, виступають як антидіалектичні, формалізовані побудови, метафізичні структури.

У США останніми роками стає все популярнішим ім'я професора Нью-Йоркського університету Ервіна Ласло — творця нової філософської теорії — «системної філософії». Викладена ця філософія у книжках «Система»: структура і досвід» (1969), «Вступ у системну філософію» і «Системний погляд на світ» (обидві видані в 1972 р.), а також у статтях 70-х років — «На захист філософських систем» (1972 р., журнал «Метафілософія»), «Ідеальна наукова теорія» (1973 р., журнал «Філософія науки»), «Системна філософія — плідний напрям сучасного мислення» (Матеріали XV Всесвітнього конгресу філософів, Варна, 1973). Хоча деякі буржуазні коментатори стверджують, ніби Е. Ласло пощастило уникнути хиб атомарного (плюралістичного) концептуалізму, насправді «нова системна філософія», на наш погляд, має виразні риси плюралізму і емпіризму. На творця цієї філософії, безперечно, мали вплив погляди біолога Людвіга фон Берталанфі і соціолога Толкота Парсонса. Навіть загальне ознайомлення з «новим» явищем наших днів — «системною філософією» Е. Ласло — переконує в її належності до традиційних форм позитивізму, точніше — до модернізованого неопозитивізму — «метафілософії» або постпозитивізму.

У своїх працях Е. Ласло оголошує себе прибічником системного розуміння дійсності. Старі істини позитивної філософії, на його думку, потребують нової інтерпретації, щоб можна було створити «метамову філософського інтегрального мислення». Проте, запроваджуючи нові дефініції, Ласло надає їм емпірично-плюралістичного змісту. Сукупну «системну філософію» він розчленовує на кілька самостійних розділів, якими є: натурфілософія, філософія розуму, етика, філософія науки, філософія мистецтва і релігії, а також логіка і методологія систем.

До натурфілософії Ласло залічує насамперед «проблему єдності і багатоманітності в природі». Роз'яснюючи суть розуміння цієї «єдності», він виходить із «чинників», шарів, «сфер» буття, а також «рух-

¹⁰ Systems philosophy: a Symposium. «Metaphilosophy», Oxford, April, 1972, vol. 3, N 2, p. 123—124, 155.

ливих, динамічних структур». У позитивістському стилі, в якнайбільш плюралістичному дусі описує він «основи» онтології своєї «філософії систем». «Атоми,— відзначає філософ,— так само, як і цивілізації, клітини, заводи, тварини і серед них — люди зберігають себе як «острівці негентропії (negentropy) в океані ентропії» (Н. Вінер) внаслідок динамічної організації своїх компонентів». Ці «острівці» утворюють системи, для яких характерні: «нередуковані властивості», «часові і просторові повторювані ряди», «кібернетична і ультракібернетична» стабільність тощо. Він вважає, що «ізоморфи моделей різних явищ... свідчать про наявність єдності в природі під її очевидною різноманітністю, про Логос, що лежить в основі змін»¹¹.

З наведених положень зрозуміло, що проблему єдності світу Е. Ласло розв'язує в дусі ідеалістичного концептуалізму: якийсь Логос — основа цієї єдності, містифікована форма метафізично витлумаченого традиційного питання про «сутність буття», про його «першо-основу».

Звичайно, Е. Ласло відомо, що марксистсько-ленінська філософія вбачає єдність світу в його матеріальності. Відомо йому також, що поняття «матеріальна єдність» світу в марксистсько-ленінській філософії стосовно суспільства пов'язується з категорією «суспільно-економічна формація» — синонімом економічної, виробничої організації суспільства взагалі. Та річ у тому, що, знаючи основну позицію діалектичного і історичного матеріалізму, Е. Ласло, як і його найближчі вчителі — А. Тойнбі, Г. Маркузе, К. Поппер, Т. Парсонс,— висловлює незгоду з цією позицією, висуваючи проти неї доводи, вищою мірою непереконливі, суб'єктивістські. На його думку, потрібно подолати «номіналізм крайнього плюралізму». Проте, з'ясовуючи способи цього «подолання», він ставить індивіда в залежність від якоїсь абстрактної «системи локалізованих відносин», яка до того ж поєднується з релятивістським тлумаченням співвіднесеності систем загалом.

З усього цього випливає, що творець «нової системної філософії» цілком заперечує єдність людської історії. На відміну від слововживань А. Тойнбі і Г. Маркузе, але подібно до термінології К. Поппера і Т. Парсонса, в міркуваннях Е. Ласло немає навіть понять «суспільне виробництво», «економічні відносини», «класи», «класова боротьба», без яких неможливо науково пояснити монізм історії, єдність фаз її розвитку. Усе це нагадує численні ненаукові положення Т. Парсонса, нібито «авторитет» і «вплив» становлять фундамент «соціальної єдності», «органічної» солідарності», пов'язаних з «плюралістичною структурою диференційованого суспільства»¹².

К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що саме діалектика індивідуального і суспільного, даючи можливість вияву необхідності, закону історії, виступає формою вираження єдності історичного процесу. Слід завжди мати на увазі, що тільки аналіз виробничої діяльності людей, яка виявляється як сутність, як «матерне» лоно історії»¹³, як основа зазначеної єдності, проти якої гострять списи сучасні плюралісти, спроможний розкрити таємниці будь-якої суспільно-економічної формації, будь-яких суспільних відносин.

Що ж до філософських поглядів Е. Ласло, то в них переважають структуралістські поняття і цілковите нехтування принципами і зако-

¹¹ E. Laslo. Systems Philosophy... Proceedings of the XVth World Congress of Philosophy..., Sofia, 1973, pp. 83—84.

¹² T. Parsons. Social system. International Encyclopedia of the Social Sciences. Ed. sills Ls. vol. 15. NV, the Free Press. 1968, pp. 470—471.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 158.

нами діалектики. У дусі релятивістського структуралізму Е. Ласло викладає філософію розуму, основною проблемою якої вважає проблему «тіло — розум». У його працях обстоюється ідея «безумовного панпсихізму», який нібито обмежується «ступенем розуму», «відповідною кібернетичною потужністю системи». Автор доходить висновку про «біперспективізм» системної філософії, яка включає «різноманітні вияви людського розуму», а також «кібернетичну саморегуляцію» всіх рівнів аж до «розумових здібностей». Справжня соціальна природа людини надто завуальовується, зміщуються акценти висновків, містифікується весь історичний процес — матеріальний і духовний. Ласло обстоює положення про панування етики в системі соціальних теорій, підводить читача до думки, що центральна тема етики — динаміка рівня «глобальної соціо-економічної системи», проблема норм. У книжці «Вступ до системної філософії» Е. Ласло відзначає спонукальну причину соціальної нормативності. «Людські істоти, — пише він, — це складові частини всеохоплюючої земної ієрархії динамічних систем, що кібернетично стабілізуються. Координація всіх таких систем у суперсистемі вищого рівня дає норми адаптації, а отже, — цінностей для всіх систем»¹⁴.

Як бачимо, творцеві новітнього «ізму» американської буржуазної філософії властиві і феноменологічне цілепокладення, і трансценденталізм, і концептуальний плюралізм. Близькість Е. Ласло до махістів і прагматистів виявляється в розумінні ним питання про співвідношення в «системній філософії» її складових частин: філософії науки, мистецтва і релігії. Сам Ласло вважає, що наука, мистецтво і навіть релігія є важливими аспектами або рівнями «людського досвіду», що «філософія систем» дає «концептуальну основу для дослідження цих рівнів людського досвіду»¹⁵.

Може здатися, що під поняттям «концептуальна основа» слід мати на увазі методологічну роль філософії, щоправда таку, яка метафізично протиставила себе науці, мистецтву і релігії. Насправді ж, згідно з Ласло, і наука, і мистецтво, і релігія є всього лише підсистемами щодо системи — філософії, котра, як і людина, на його погляд, — складова частина «всеохоплюючої земної ієрархії динамічних систем, що кібернетично стабілізується». Саме ця «земна ієрархія», як, очевидно, і «ієрархія Сонячна» або «ієрархія Галактики», будучи «суперсистемою вищого рівня» щодо рівня нижчого, здатна безслідно «проковтнути» будь-яке із земних явищ, чи то науку, мистецтво чи філософію.

Така логіка системно-структурних вправ, логіка абстрактних, спекулятивних концептуальних схем Е. Ласло, такий їх ідеалістично-суб'єктивістський зміст. На цьому досить яскравому прикладі ми бачимо, якими обмеженими в методологічному, ідейно-теоретичному і світоглядному розумінні є заклики до створення «інтегральних теорій». Саме зазначену обмеженість і мають на увазі ті буржуазні вчені, яким щастить не тільки помітити суперечності «новітніх» систем буржуазної філософії, але й по-своєму оцінити безпідставні претензії цих «теорій» на універсалізм їхніх постулатів та висновків. Цікаво, що на адресу Е. Ласло в США висловили свої критичні зауваження чимало природознавців. Так, відомий американський вчений Лі Тайер різко відгукнувся про його працю «Захист філософії систем». Він писав: «Ласло по суті не дає задовільних емпіричних доказів переваги системних досліджень над методами аналітичної філософії. Він не фіксує увагу на відмінності між справжньою теорією систем і її «фікціями», як модними термінами, що не включають у себе ніякого нового змісту. Створюється

¹⁴ E. L a s l o. Systems Philosophy..., p. 85.

¹⁵ I b i d e m, p. 86.

враження, що, на думку Ласло, філософія претендує на «виведення» філософів із самих себе, на споглядання всесвіту незалежно від їх індивідуального погляду»¹⁶.

Сам Лі Тайер переоцінює «теорію систем», але правильно відзначає пустий, фіктивний дефініцізм і феноменологічну рису концептуалізму Е. Ласло. В результаті американський вчений тільки приєднується до тих із істориків філософії, які убачають у сучасних плюралістичних побудовах зв'язок структуралізму з феноменалізмом і світоглядним концептуалізмом. Щоб переконатися в цьому зв'язку, досить проаналізувати такі «новітні» філософські концепції, як «феноменологія медитаційного досвіду» Д. Барка, «експериментальний ідеалізм» Р. Бека, «апріорний концептуалізм» І. Бона або «технократичний раціоналізм» А. Мерс'є. Кожна з перелічених систем, — в цьому переконалися делегати XV Всесвітнього філософського конгресу у Варні (1973, — має свою плюралістичну основу, свій обсяг концептуальних і разом з тим світоглядних форм, які більшою чи меншою мірою протистоять марксистсько-ленінській теорії, ідеям наукового комунізму.

Очевидною є методологічна неспроможність філософських і соціологічних поглядів Д. Барка, Р. Бека, І. Бона, А. Мерс'є та ін. Для одних із них плюралістичний принцип — це неодмінне визнання самодостатнього «начала» або — в суспільному розумінні — персоніфікованої особистості, своєрідного слимака-монади; для інших — постає проблема формалізованого рівня (нижчого і найвищого), а ще для інших — вимога субординації системи з її плюралістичними компонентами і т. ін. Важливо мати на увазі те, що на перший план плюралістами висувається формально-логічна або формально-соціологічна схема і цілком виключається діалектика істинного процесу, явища. Системно-структурний підхід перетворюється в панівний, універсальний. З його допомогою і, головним чином, застосовуючи механістичне редукування, прибічники плюралістичних «теорій» «інституують», або «генералізують», «новітні», як вони вважають, ідеї нашого часу.

Беручи до уваги зазначене, можна здійснити критичний аналіз праворевізіоністських концепцій, що найчастіше мають своєю основою плюралістичні принципи і такі ж «цінності». Звернемо увагу на позиції французьких правих А. Бароконе і Р. Гароді, погляди австрійських ревізіоністів Ф. Марека і Е. Фішера, ідейну платформу югославського журналу «Праксис», теоретиків правого ревізіонізму Г. Петровича, К. Косіка, Л. Марковича, О. Шика та ін.

Роже Гароді — один із прозелітів ідеї плюралізму соціалістичних теорій, плюралізму теорії комунізму. Захисник теорії множинності моделей соціалізму, він належить до найактивніших пропагандистів «плюралістичного марксизму» — різновиду сучасного ревізіонізму. Роже Гароді втрує Ернест Фішер, який теж обстоює хибну тезу про «поліваріантність», «плюралізм систем» у марксизмі і його філософії.

Праві ревізіоністи, отруєні націоналізмом і шовінізмом, додержуються плюралістичної орієнтації у розумінні питань сучасного революційного процесу, гіперболізують національні особливості революційного руху тих чи інших народів і на цій основі намагаються вишукати «різні форми» марксизму. Звідси їх претензійні вимоги визнати правомірність «багатьох марксизмів» — російського, китайського, американського, французького, африканського та ін. Полісофізм усіх правих ідентичний вимозі хаосу теоретичних, філософських систем, визнанню цього хаосу нормальним станом розвитку суспільної думки.

Особливу увагу слід звернути на критику ліворевізіоністських

¹⁶ "Metaphilosophy", Oxford, April, 1972, vol. 3, N 2, p. 147.

теорій, дрібнобуржуазного революціонізму, маоїзму, «теоретичні основи», методологія і висновки яких відзначаються плюралістичним характером. Як приклад відзначимо поліцентричне тлумачення Мао Цзе-дуном сучасного революційного процесу. Відомо, що концепція Мао передбачає перетворення інтернаціонального міжнародного комуністичного руху в розпорошений стан плюралістично-множинних «потоків», і, відповідно, — «керівних центрів», які стоять осторонь загального розвитку революційного процесу.

Плюралізм мислення ліворевізіоністських лідерів виявляється в прагненні розчленити і метафізично протиставити різні вияви сучасного визвольного руху: класову і національно-визвольну боротьбу, боротьбу за мир і антиімперіалістичну боротьбу, мирні форми боротьби — збройним. Плюралізм тут відображує сектантську суть, теоретичний примітивізм, політичний сепаратизм, націоналізм і шовінізм ліворевізіоністського революціонізму і його найвиразнішої моделі — маоїзму¹⁷.

Проаналізуємо деякі загальні проблеми сучасного філософського плюралізму і його ставлення до комуністичного світогляду.

Створення «інтегральних теорій» — світоглядних концепцій — одна з характерних рис плюралістів, які відзначаються активним прагненням до теоретичних, ідейних, ідеолого-політичних побудов. Всі суспільні явища, всі сфери суспільних відносин і духовної культури — серед них наука, мистецтво, література, мораль, естетика, театр, музична культура — зазнають корозійного впливу концептуального плюралізму. Так, ідеї про атомарність «формуують сутностей» перетворюються в «теорію» автономії особистості, яка є, зокрема, методологічною базою «індивідуалістичної теорії» цінностей (етики), або плюралістичної теорії індивідуального художнього сприймання (естетики), теорії «мозаїчності культури»¹⁸ тощо.

Плюралістична «теорія індивідуального бачення» сприяла оформленню і утвердженню цілої низки антихудожніх напрямів, чужих справжньому мистецтву: абстракціонізму, попарту, авангардизму, «реального мистецтва» та ін.¹⁹ Саме в цих напрямках естетичної деградації сучасного буржуазного мистецтва дістав відображення процес дегуманізації індивіда, процес відчуження людини від людини і від природи в умовах суперечностей, породжуваних у буржуазному суспільстві науково-технічною революцією і боротьбою класів.

Безперечно, діалектико-матеріалістичний монізм марксистсько-ленінської філософії створює індивідові і суспільству ідейно-теоретичні передпосилки активного освоєння предметного світу, є засобом вільного людського самоутвердження і гуманістичного збагачення всіх виявів суспільної діяльності, в тому числі і мистецтва, художньої творчості. Марксистсько-ленінська філософія — не тільки методологічна основа творчої діяльності, але й теорія, що визначає правильну громадську поведінку митця, дає оптимістичну перспективу суспільному розвитку і глибоке розуміння місця та ролі особи в умовах сучасної науково-технічної революції та соціального прогресу.

Одним із різновидів методологічного і світоглядного концептуалізму, що претендують на «інтегруючу» і «оцінюючу» роль, є етичний плюралізм. Представники плюралістичної етики відривають категорії моралі від сфери виробництва, етичні норми, цілі й засоби розглядають як такі, що існують самі собою, поза зв'язком з реальними відносинами

¹⁷ Див.: Критика теоретических концепций Мао Цзе-дуна. М., 1970.

¹⁸ Див.: Абраам Моль. Социодинамика культуры. М., 1973, стр. 48—57.

¹⁹ Див.: H. Skolimowski. Antynomic formy w sztuce wspolczesnej. Studia estetyczna. W-wa, 1972, t. 9, ss. 28—32.

людей. Добро і зло, справедливість і несправедливість вони трактують або як вияви трансцендентальних сутностей, або як «випадкові суспільні феномени». Етичний релятивізм, започаткований у поглядах Ієремії Бентама, найяскравіше виявляється у прибічників неопозитивістського прескриптивізму, амотивізму в етиці. Етичні схеми плюралізму відзначаються суб'єктивізмом, антидіалектичністю, метафізичною огрубленістю. Внаслідок релятивності етичних понять плюралістів виникає потреба системі поглядів нав'язувати ту чи іншу «регулюючу ідею» — форму концептуального плюралізму — «рольову теорію», «теорію інтересу», «теорію цінностей» тощо.

В. І. Ленін учив, що за абстрактними схемами і дефініціями буржуазних політиків і ідеологів слід розкривати їх реальний, конкретний класовий зміст. І в світлі цих ленінських ідей чітко виявляється суть основних категорій етики плюралістів.

Атомарність — ця альфа плюралістичної методології — виступає в етиці плюралістів синонімом приватної власності, приватної ініціативи, свободи волі і підприємництва. Ідеї «автономна людина» надається концептуально-світоглядного значення. Індивідуалізм, антиколективізм — основоположний принцип етичного плюралізму, що призводить до соціального скептицизму, до заперечення суспільного начала в характері відносин між людьми. Імпонуючи «лівим» і анархістам, троцькістам і маоїстам, плюралістичні концепції є теоретичною основою їх сектантських і екстремістських поглядів і дій. І тут виявляється буржуазна природа ревізіонізму і опортунізму, анархізму та екстремізму.

У плюралістичній концепції особи немов би сконцентровані історичні обмеженості і хиби буржуазного суспільства. Не може бути й мови про «внутрішню велич людської особистості», якщо не відректися від цього суспільства і не перенести людину в справжній світ соціалізму. Але це означає вийти за межі власне плюралістичного світогляду. Так званий критичний реалізм прибічників плюралістичної етики не може піднятися до розуміння того, що в ім'я істинного етичного реалізму весь аналіз у галузі логіки та етики неодмінно має перейти в сферу суспільної і політичної практики.

* * *

Концептуальний плюралізм — свідельство кризи буржуазної філософії, пошуків філософами буржуазного мира более ефективної альтернативи діалектичному и историческому материализму. Плюралістическая ориентация свойственна таким буржуазным философским течениям, как махизм, неоплатонизм, неотомизм, персонализм, екзистенциализм и др. Представители плюралізма паразитируют на достижениях естествознания, дают искаженную интерпретацию процессам, связанным с развитием научно-технической революции. Прикрываясь маской «объективизма», они отрицают материальное единство мира, стремятся противопоставить диалектико-материалистической концепции природы и общества «атомарную онтологию» и «атомарную социологию», характеризующиеся идеалистическим субъективизмом. Плюралізм является основанием различных праворевизионистских концепций, мелкобуржуазного «революционаризма», маонизма.

Культурні контакти

і буржуазна концепція „акультурації“¹

О. М. СОБОЛЬ

Програма миру, розроблена і ухвалена XXIV з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу, передбачає подальше розширення міжнародних культурних контактів і мирного взаємовигідного співробітництва. Разом з практичними заходами ця політична програма висуває завдання інтенсивного наукового дослідження проблем взаємодії, взаємовпливу культур. Означені проблеми набувають особливої актуальності через дедалі гострішу ідеологічну боротьбу між соціалізмом і капіталізмом. «Ми живемо за умов нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда, застосовуючи найвитонченіші прийоми...»¹.

За цих умов теоретична розробка проблем взаємовпливу культур набуває надзвичайної злободенності, оскільки і саме питання про формування і розвиток культури завжди перебуває в центрі уваги класів і політичних партій як один з аспектів ідеологічної боротьби.

Проблема культурних контактів між різними країнами і народами в сучасну добу привертає уми багатьох учених — філософів, істориків, етнографів та ін. У буржуазній науці вона досліджувалась ще в XIX ст. еволюціоністами, а ґрунтовніша її розробка була здійснена представниками німецької «культурно-історичної школи», порівняльно-історичний метод яких припасовувався передусім до окремого, одиничного, індивідуально-неповторного у формуванні культури. Згідно з цією концепцією, за першопоштовхом — творчим актом відбувається процес «дифузії», проникнення тих чи тих атрибутів однієї культури в інші культури. Послідовниками «дифузійоністів» були представники функціональної школи на чолі з англійським культурантропологом Б. Малиновським. Суть їхньої концепції полягала в тому, що всі елементи культури мають певне корисне призначення і виконують певну функцію. Малиновський зокрема заперечував історичний підхід до суспільства і розглядав його як незмінне «соціальне ціле», споконвічна структура якого коріниться у ще більш незмінних «основних потребах» людини як біологічної істоти².

У Сполучених Штатах Америки вивчення світових контактів у галузі культури почалося наприкінці XIX ст. такими відомими американськими вченими, як Ф. Боас, К. Виселер, у працях яких відчувався вплив дифузійонізму. Проте вже учні Боаса остаточно порвали з дифузійонізмом і розпочали так звані «дослідження з акультурації». Саме поняття «акультурація» було запроваджене у 30-ті роки і вбирало в себе «ті явища, які відбуваються, коли групи індивідів, що мають різні культури, вступають у тривалий і безпосередній контакт, внаслідок чого змінюються початкові типи культур одної чи обох груп»³. Поява

¹ XXIV съезд КПСС и развитие марксистско-ленинской теории. М., 1971, стр. 3.

² B. Malinowski. The Dynamics of Culture Change. An Inquire into Race Relations in Africa. N. Y., 1945, p. 16.

³ Redfield, R. Linton, M. Herskovits. Memorandum for the study of Acculturation. "American Anthropologist", 1936, N. Y., vol. 38, p. 145.

цих праць була зумовлена низкою причин — і передусім загостренням соціальних суперечностей як у США (внаслідок економічної депресії 1929 р.), так і в залежних країнах, де емісари імперіалізму дедалі частіше стикалися з опором і протидією поневолених народів. Водночас «дослідження з акультурації» зробилися віхою у вивченні культурних контактів, через те що, на відміну від попередніх праць, головною їхньою темою була людина в ситуації контакту, динаміка суспільної психології за умов зовнішнього впливу.

Проте методологічна обмеженість буржуазної науки, яка полягала в тенденції до психологізації суспільних явищ, у прагненні знайти незмінну «структуру» певних ситуацій культурних контактів, не зважаючи на класову зумовленість і широке всесвітньо-історичне тло, спричинили помилкові твердження американських учених. Наприклад, у розробках проблеми «акультурації» виразно виявилось намагання обминути питання про соціально-економічну сутність експансії імперіалізму і зобразити капіталістичне суспільство якимсь абстрактним носієм передової культури.

Чимало праць присвятив проблемі «акультурації» американський учений М. Херсковіц, який упродовж 30 років розробляв цю проблему і по суті був першим історіографом праць з «акультурації»⁴. До означеного питання М. Херсковіц, як й інші антропологи етнопсихологічного напрямку (скажімо, Р. Лінтон), приступав з позицій етнопсихолога. Невиправдано перебільшуючи роль і місце психічних чинників і недооцінюючи роль соціально-економічних й історичних чинників, М. Херсковіц стверджував, що принцип відбору культурних явищ у культурній взаємодії різних народів визначається виключно психологічними умотивуваннями⁵. В результаті, розглядаючи історію негритянського рабства в Америці, він дійшов висновку, що «стійкість африканських культурних елементів» у культурах Нового Світу можна пояснити «особливою сталістю рис африканської особистості, що збереглася в їхніх нащадків»⁶.

Неважко пересвідчитися, що й на цьому твердженні позначилася методологічна хибність самої концепції, яка зводить усе до того, що особистість — це первинне і визначальне, а культура — вторинне, похідне, конгломерат, який механічно складається в процесі спільної діяльності суми індивідів.

Маємо також зазначити, що й Лінтон, і Херсковіц висували проблему «акультурації» як особливо актуальну для народів країн Азії, Африки і Латинської Америки і тлумачать її на зразок ідей «зустрічі Сходу і Заходу», розвинутих у працях англійського історика А. Тойнбі й американського соціолога Ф. Нортропа. Отож, абстрактно-біхевіористська концепція культурних контактів дістала не тільки класову, політичну спрямованість, але й чітку адресу. Адже й Тойнбі, і Нортроп пропонували як засіб для ліквідації «конфлікту» між Заходом і Сходом «гармонійне з'єднання» культур, яке фактично зводилося до одностороннього введення «західних шляхів» у культуру, що відроджується, і до збереження місцевої культури лише тою мірою, якою вона відповідає буржуазним ідеологічним нормативам⁷.

Саме соціальне замовлення спонукає американських культурантропологів зображувати процес «акультурації» як пасивне сприйняття «відсталими» народами здобутків «західної цивілізації», яке буцімто

⁴ Огляд праць М. Херсковіца див.: Современная американская этнография. М., 1963, стор. 184—220.

⁵ Див.: M. Herskovits. Man and His Work. N. Y., 1949.

⁶ M. Herskovits. Some Psychological Implication of Afroamerican Studies. Acculturation in the Americas, N. Y., p. 153.

⁷ Див.: К. Н. Брутенц. Против идеологии современного колониализма. М., 1961.

визначається властивим кожному народові принципом несвідомого психологічного відбору. Задля підтвердження істинності цих поглядів І. Хеллоуел, Дж. Хонігман та інші заперечують навіть той факт, що представники менш розвинених культур охоче запозичують здобутки культури більш розвиненої лише тоді, коли цьому не стають на заваді економічні, політичні або культурно-освітні перешкоди. Буржуазні вчені не бажають помічати цих перепон, а опоромі «акультурації» намагаються дати таке «наукове» пояснення: по-перше, люди загалом схильні жити по-старому, а по-друге, народи країн, що розвиваються, ще «з дитинства» дістають «несвідоме спрямування» в житті⁸. Самобутність же таких народів американські культурантропологи вбачають у відсталості, зумовленій їхньою «психічною неповноцінністю».

У цих твердженнях чітко прозирає головна хибка американських праць з «акультурації», спричинена умисним звуженням поля дослідження й ігноруванням соціально-економічних закономірностей суспільного розвитку. Перебільшена увага до психологічного чинника привела американських культурантропологів до хибних висновків, які ґрунтуються виключно на психологічних реакціях безпосередніх учасників культурних контактів, а не на взаємодії різних суспільних ладів, що склалися історично. Зображуючи культуру імперіалістичних країн як надкласову, «загальнолюдську», буржуазія гноблячих націй веде політику, космополітизації. «При цьому вона спочатку робить спробу зобразити свою культуру як надкласову культуру власної нації, а потім намагається поширити її як наднаціональну привілейовану культуру на інші нації»⁹. Цілком природно, що така дискримінація культур пригноблених націй викликає протидію, спричиняє національну замкненість і прагнення зберегти чистоту своєї культури.

А що буржуазні вчені вважають ситуацію, яка виникає в процесі культурного контакту, не наслідком боротьби різних суспільно-економічних ладів, а наслідком взаємодії двох різних культур, творцями і носіями яких є люди, то ролі особи в такому процесі надається чи не вся увага дослідників. Зокрема, сторінки досліджень американського культурантрополога І. Хеллоуела рясніють твердженнями про те, що в змінах у культурі, які виникають під час контакту, саме індивідууми, а не соціальні групи, класи, не суспільство загалом, «є динамічними центрами процесу взаємодії культур»¹⁰. Отож, надзвичайно складний процес зводиться до змін у психіці і духовному світі кожної окремої особи. Не підлягає сумнівам важливість зазначеного аспекту, але перебільшення ролі особи у взаємодії культур призводить до хибних висновків, до перекрученого зображення справжньої картини цієї взаємодії. Як відзначав В. І. Ленін, вірно зрозуміти надзвичайну строкатість і величезне багатоманіття соціальних процесів і явищ можна тільки в тому разі, «коли твердо додержувати, як керівної основної нитки... поділу суспільства на класи, зміни форм класового панування і з цієї точки зору розбиратися в усіх суспільних питаннях — економічних, політичних, духовних, релігійних і т. д.»¹¹. Психіка особистості, так само як взаємодія психологій людей, звісно, впливає на процеси культурних контактів. Однак безперечно, що й самі ці чинники визначаються врешті-решт суспільною практикою.

Останніми десятиріччями в американській культурантропології відбувається поступовий перехід від психологізації процесу взаємодії куль-

⁸ Цит. за: Y. Honigmann. *Personality in Culture*. N. Y., 1967, p. 27.

⁹ Проблемы современной идеологической борьбы, развития социалистической идеологии и культуры. М., 1972, стор. 154.

¹⁰ Y. Hallowell. *Culture and Experience*. Philadelphia, 1955, p. 310—344.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 39, стор. 67.

тур до ширшого дослідження «акультурації». Це насамперед виявляється у поширенні тверджень про потребу дослідження акультурації як історичного процесу. Цей підхід є, безперечно, прогресивною тенденцією в буржуазній науці, але його прихильники, як правило, уникають аналізу соціально-класового змісту процесу взаємодії культур і беруть за основу своїх досліджень концепції психологізму.

Отож, сучасна буржуазна наука дещо змінила традиційну концепцію «акультурації». Окремих осіб у ній заступили «групи індивідів», які беруть участь у культурному контакті. Сама ж взаємодія культур пояснюється вже не тільки психологічними, а й географічними, історичними, економічними та іншими чинниками, хоча визначальна роль, як і раніше, зберігається за першими.

Щодо цього можуть правити за зразок дослідження американського антрополога П. Ван ден Берга, який, розглядаючи питання про африканські суспільства і вплив на них білих поселенців, бере за основу економічні чинники¹². Ван ден Берг вивчав процеси акультурації на двох групах людей однієї національності і однакового соціального походження. Отож, вплив національно-психологічних особливостей він мав за величину постійну, вияскравлюючи цим вагу соціально-економічних чинників у взаємодії культур. Такими чинниками Ван ден Берг вважає економічний, політичний, демографічний і часовий. Як бачимо, положення про визначальну роль соціально-економічних чинників у взаємодії культур, що його обстоює марксистсько-ленінська наука, торує собі шлях і в деяких антропологічних дослідженнях на Заході.

П. Ван ден Берг виступає, і доволі рішуче, проти думки тих буржуазних учених, які вважають політику культурної асиміляції доказом лібералізму і терпимості з боку білого населення. Розглядаючи малорозвинені африканські суспільства, він на чималому фактичному матеріалі доводить, що політика асиміляції і расизму є лише різними сторонами одного й того самого процесу¹³, основу якого становить етноцентризм і дискримінація культур пригнічених націй. Із цим сперечатись не випадає, бо означена асиміляція справді є лиш прагненням неоколоніалістів позбавити народи країн, що розвиваються, їхньої традиційної культури, нав'язати їм культуру чужу, буржуазну за своїм духом.

Ідеалістичним, антиісторичним концепціям буржуазних учених протистоїть марксистсько-ленінський аналіз світових культурних контактів, у якому строге додержання принципу історизму поєднується з усебічним вивченням історичної своєрідності розвитку соціальних, психологічних та інших особливостей кожного народу. Застосовуючи конкретно-історичний підхід до кожного явища культурного спілкування народів, досліджуючи його передумови і джерела, вчені-марксистки вивчають цей процес у єдності конкретноісторичного і загальноісторичного, розглядають кожну ситуацію контакту як явище своєї доби, зумовлене її особливостями і суперечностями¹⁴.

Учені-марксистки вважають взаємодію культур наслідком взаємодії людських суспільств, яка завжди історично зумовлена. І основу її складають насамперед потреби економічного розвитку тої чи тої нації. Наприклад, культурні контакти американських індіанців з американцями

¹² Див.: P. Van den Berge. Race and Racism. A Comparative Perspective. N. Y., 1967.

¹³ P. Van den Berge. Race and Ethnicity. N. Y., 1970, p. 70—72.

¹⁴ Див.: Л. И. Арнольдov. Культура и современность. М., 1973; І. П. Поліщук. Спадкоємність і взаємовплив культур. К., 1972; Коммунизм и культура. 36. ст. М., 1972; С. Н. Артановский. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. Л., 1967 тощо.

європейського походження були наслідком територіальної й економічної експансії американського капіталізму, тобто цього разу, як і в багатьох інших випадках, наявний процес асиміляції індіанців, процес руйнування їхніх племенних культур і засвоєння ними культури пануючого капіталістичного суспільства, що оточує їх. Цього питання не можуть обминути і самі американські вчені¹⁵, однак не можна погодитися з протиставленням ними понять «асиміляція» і «акультурація».

Асиміляція становить лише крайню форму культурного синтезу, «в якій внесок одної зі сторін значно переважає внесок іншої або інших, але не виключає його»¹⁶. Під «акультурацією» ж у працях американських культурантропологів здебільшого мається на думці контакт європейських народів з неєвропейськими під час колонізації, що робило предмет дослідження однорідним і витісняло аналіз соціально-класового змісту процесів взаємодії між культурами. Відтак національно-визвольний рух народів Азії й Африки та їхній конфлікт з імперіалістичними державами Заходу розглядався як вияв несумісності естетичного і теоретичного компонентів «західної» і «східної» культур, а завдання зруйнувати колоніальну систему і встановити рівноправні відносини між народами буржуазні учені й ідеологи обертали на проблему «культурного синтезу» Заходу й Сходу.

Світовий розвиток створює єдину систему міжнародних культурних контактів. Культурний обмін завжди був обопальним, однак за умов роз'єднаності світу і нерівномірного суспільного, зокрема культурного, розвитку окремих народів він не був еквівалентним. Істотним чинником, який поглибив і загострив цю нерівноправність, був колоніалізм — породження капіталістичного способу виробництва. Народи Азії, Африки і Латинської Америки впродовж століть створювали великі культурні цінності, однак колоніальне гноблення, яке підтримувало і поглиблювало їхню відсталість, зумовило значне уповільнення темпів розвитку культури цих країн. Тепер же буржуазні вчені, спекулюючи на відносній відсталості цих народів, намагаються проголосити її якоюсь іманентною властивістю цих національних культур.

Одні з них вбачають причини культурної відсталості колоніальних і залежних країн у «духовній неповноцінності» народів, інші — в особливостях психічного складу, рис національного характеру. Довільно трактуючи причини нерівномірності культурного розвитку цих народів, не беручи до уваги об'єктивні факти, буржуазні вчені користуються цим поясненням як приводом і аргументом для виправдання колоніального панування, як доказом того, що народи Азії, Африки і Латинської Америки повинні відмовитися від свого, національного і сліпо копіювати «західний спосіб життя».

Проте якщо колись дослідження буржуазними культурологами слаборозвинутих країн здебільшого підмінялися дослідженнями про способи їх колонізації, то нині ці вчені змушені відмовитися від расистської тези про «неісторичність» народів таких країн, від антинаукових уявлень про те, що їхня історія й культура починаються тільки з приходом колонізаторів. Відтак починається поступовий відхід буржуазних культурантропологів од європоцентризму, який неподільно панував у буржуазній науці впродовж багатьох десятиліть. Сьогодні більшість авторів на Заході не наважується стверджувати, що африканські й інші народи слаборозвинутих країн, на відміну від європейських, не мають ні власної історії, ні культури.

¹⁵ P. Van den Berge. Africa Social Problems of Change and Conflicts. Introduction. N. Y., 1965.

¹⁶ С. Н. Артановский. Зазначена книжка, стор. 177.

Марксистсько-ленінська теорія переконливо доводить, що нерівномірність культурного розвитку — явище тимчасове, воно властиве тільки класово-антагоністичним суспільним формаціям. Об'єктивно немає жодних біологічних, психічних, расових та інших чинників, які спричиняють культурну відсталість тої чи тої нації чи народу. Тільки капіталістична експлуатація, гноблення людини людиною породжують духовний гніт і нерівномірність культурного розвитку. Лише нерівномірність економічного й політичного розвитку спричиняє нерівномірність розвитку духовного і культурного.

Учені-марксисти здійснили глибоке і всебічне дослідження африканської історії й культури. Вони переконливо показали, що народи Африки з найдавніших часів розвивалися за тими ж історичними законами, ішли тим же історичним шляхом, що й народи інших континентів, і зробили великий внесок у світову культуру.

Нині країни Азії, Африки і Латинської Америки беруть активну участь у культурному обміні з країнами соціалізму. Соціалістичні країни подають допомогу молодим національним державам у їхньому економічному і культурному розвитку, що становить один з вирішальних чинників прискореного руху цих народів шляхом соціального і культурного прогресу. Характер культурних перетворень у країнах, звільнених від національно-колоніального гноблення, підтверджує правильність марксистських висновків про те, що соціалістичні країни зробили могутньою інтернаціональною силою, яка справляє величезний вплив на світовий суспільний розвиток. Культурні контакти з країнами соціалізму мають надзвичайно важливе значення для країн, що розвиваються, вони є могутнім прискорювачем суспільного і культурного прогресу в країнах «третього світу», засобом, який допомагає цим країнам долати відносну замкненість їхніх культур і активно прилучатися до скарбниці світової культури. Отож, культурний розвиток визначається не лише і не тільки механікою культурної взаємодії, а передусім тими соціально-класовими цілями, яких прагнуть учасники процесу взаємодії культур.

Ми згадували про культурні контакти між країнами, що розвиваються, і соціалістичними державами. Але водночас із такими рівноправними і взаємовигідними культурними контактами є в світі й такі, які мають діаметрально протилежні цілі і які можна визначити як культурну експансію, що становить частину експансії економічної й політичної. Це властиво відносинам і культурним зв'язкам між імперіалістичними державами, а також між ними і країнами, що розвиваються. Буржуазні вчені догідливо підшукують для виправдання цього явища «наукові» сентенції. Так, Ф. Нортроп намагається переконати всіх у тому, що вся майбутня світова культура буде схожа на сучасну буржуазну культуру США¹⁷.

Ці твердження так само далекі від науки, як і від практики сучасних міжнародних відносин. Висунута Радянським Союзом Програма миру, яка дістала нині всесвітнє визнання і схвалення, виходить із зовсім інших принципів — принципів мирного співіснування, взаємовигоди, принципів поважання національного, в тому числі культурного, суверенітету. Положення Програми спрямовані проти культурної гегемонії якоїсь нації. Тільки у співдружності, взаємному збагаченні і розквіті кожної національної культури стає можливим процес інтенсивного культурного обміну, встановлюються сталі і рівноправні культурні зв'язки.

Водночас розвиток культурного обміну між державами з різним соціальним ладом не означає припинення чи послаблення класової бо-

¹⁷ Див.: F. S. C. Northrop. The Taming of Nations. N. Y., 1954. p. 330.

ротьби між соціалізмом і капіталізмом. Дедалі гостріше протиборство між соціалізмом і капіталізмом виявляється не тільки у сферах економіки, соціальних відносин, політики, а й в галузі ідеології і культури.

На противагу різним ідеалістичним і метафізичним концепціям буржуазних учених, які намагаються зобразити «аккультурацію» — цей засіб ідеологічної експансії — як позакласове, суто психологічне явище, марксистсько-ленінська теорія переконливо доводить, що процес формування і розвитку культури в класово-антагоністичному суспільстві є класово-спрямованим процесом. Пролетаріат, за словами В. І. Леніна, бере з національної культури «виключно її послідовно демократичні і соціалістичні елементи»¹⁸. Науковий, марксистський підхід до проблеми взаємодії культур не зводиться до абстрактного поділу їх на ті, що цілком приймаються, і ті, що цілком відкидаються, на активні і пасивні. Він учить відділяти все цінне, прогресивне, революційне в кожній культурі від чужого й реакційного. В. І. Ленін різко виступав проти буржуазного націоналізму, проти пропаганди «чистої» пролетарської культури. Він застерігав проти небезпеки політичного й духовного сектанства. В. І. Ленін був непримиренним противником буржуазного космополітизму, навчав критичного освоєння і перероблення культурної спадщини минулого. «При соціалізмі,— писав В. І. Ленін,— трудящі маси самі не згодяться ніде на замкнутість з чисто економічних... мотивів, а різноманітність політичних форм, ...спроба державного будівництва — все це буде... основою багатого культурного життя, запорукою прискорення процесу добровільного зближення і злиття націй»¹⁹.

Історичний досвід розвитку соціалістичних країн свідчить, що соціалізм створює потрібні умови для ефективного культурного обміну, для взаємозбагачення і розквіту всіх національних культур. Культурний обмін між народами тою чи тою мірою відбувався і відбувається на всіх етапах історії. Але за соціалізму розвиток і зближення культур усіх націй є однією з визначальних закономірностей, породжених соціалістичним способом виробництва. Культурні контакти набувають нової якості, вони служать планомірному й інтенсивному розвитку соціалістичних країн, усебічному братньому співробітництву народів. У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу зазначалося: «Ми стоїмо за те, щоб співробітництво братніх країн ставало все більш різнобічним і глибоким, охоплювало б дедалі ширші маси трудящих, щоб ґрунтовніше вивчався конкретний досвід один одного на всіх рівнях державного, громадсько-господарського і культурного життя»²⁰.

Соціалізм створює найсприятливіші умови для розвитку національних культур. Національне й інтернаціональне складає у соціалістичній культурі діалектичну єдність, причому провідна роль інтернаціонального елемента забезпечує прогрес культури кожної нації і народності.

Отож, не якісь особливі біологічні передумови, не расова належність і, врешті, не психологія тої чи тої нації визначають характер і спрямування взаємодії культур. Усілякі спроби заперечувати чи ігнорувати вирішальне значення економічних і соціальних відносин між країнами свідчать або про умисне маскування «культурної» експансії імперіалістичних держав або про наукову неспорможність.

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 23, стор. 304.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 30, стор. 35.

²⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 15.

* * *

Современный международный культурный обмен, к дальнейшему расширению которого призывает советская Программа мира, вызывает необходимость разрешить ряд как практических, так и теоретических проблем, прежде всего — проблему научной оценки и прогнозирования процессов взаимодействия культур.

Буржуазные ученые — и в особенности американские культурантропологи — строят исследования этих процессов на идеалистической основе, трактуют процесс «аккультурации» метафизически, сводят его многообразие ко взаимодействию психологических факторов. М. Херсковиц, Р. Линтон, И. Хеллоуэл и др. игнорируют действие социально-экономических факторов, которые являются определяющими во взаимодействии культур. Механистическое понимание культуры как некоего вторичного, производного социального субстрата, составленного из суммы индивидуальных творческих актов, приводит буржуазных ученых к искаженному представлению о культурных контактах как о взаимодействии отдельных личностей.

Марксистский анализ процессов взаимодействия культур показывает, что динамика, структура и функции международных культурных контактов подчинены прежде всего классовым интересам и целям — как в экономической, так и в идеологической общественной жизни, а сам процесс культурного обмена всегда подчинен общим законам развития той или иной общественно-экономической формации.

Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР

17 квітня цього року відбулися загальні збори Відділення, на яких було обговорено звіт про наукову та науково-організаційну діяльність Інституту філософії АН УРСР.

Із доповіддю виступив директор інституту член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук. Він відзначив, що колектив науковців інституту, керуючись історичними рішеннями XXIV з'їзду КПРС, настановами партії з питань ідеологічної роботи, спрямував свої зусилля на теоретичне розв'язання фундаментальних проблем діалектичного та історичного матеріалізму, марксистсько-ленінської методології природничих і суспільних наук, актуальних проблем соціології, тісно пов'язаних з практикою комуністичного будівництва та завданнями ідеологічної боротьби.

Протягом 1970—1973 років інститут розробляв 44 теми з 12 проблем філософської науки. Про важливість тематики свідчить, зокрема, той факт, що 21 тема була включена у державний план наукових досліджень. Впродовж останніх років вжито заходів для усунення малозначущої тематики і переходу до розробки фундаментальних проблем.

Протягом звітної періоду інститут завершив дослідження низки актуальних комплексних тем і почав розробляти нові. Проблематика, над якою працюють співробітники Інституту, обіймає важливі теоретичні і прикладні аспекти діалектичного й історичного матеріалізму, теорії наукового комунізму, марксистсько-ленінської естетики, етики, психології, атеїзму, конкретної соціології, теорії націй і національних відносин, філософських питань природознавства, логіки і методології науки, історії філософії, критики буржуазної ідеології. Здобуті результати мають чимале теоретичне і практичне значення.

На основі здійснених досліджень інститут щорічно готує і видає 15—20 великих наукових праць. За останні три роки видано близько 70 таких праць з різних галузей філософського знання. Серед них — «Ленінська філософська спадщина і сучасне природознавство», «Матеріалістична діалектика і актуальні питання суспільної практики та наукового пізнання», «Матеріалістична діалектика і фізичний релятивізм», «Матеріалістична діалектика і методи біологічного дослідження», «Логіка і гуманітарні науки», «Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством»,

«Соціальне завдання як категорія історичного матеріалізму», «Соціальні проблеми виробничого колективу», «Мистецтво, художнє начало, суспільство», «Інтернаціональне і національне в соціалістичному суспільстві», «Релігійна психологія й формування науково-атеїстичного світогляду», «Антикомунізм і його філософія духовних цінностей» та ін.

Інститут підготував і видав повне зібрання філософських творів Г. Сковороди в 2-х томах, перший на Україні термінологічний «Філософський словник», було опубліковано багато науково-популярних брошур, а також статей у збірниках і періодичній пресі. Тепер у видавництвах готуються до друку 29 праць, серед них колективна монографія «Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції», яка включена до плану найважливіших республіканських видань.

Наукові дослідження та підготовку наукових публікацій інститут здійснює у творчому співробітництві з багатьма науковими колективами Радянського Союзу і республіки, зокрема з Академією суспільних наук при ЦК КПРС, інститутами філософії, природознавства і техніки АН СРСР, інститутами філософії і права Білоруської, Вірменської і Казахської РСР. Незабаром вийде друком колективна праця «Атеїзм і сучасна ідеологічна боротьба», підготовлена у співдружності з авторами багатьох союзних республік, та спільне з Інститутом філософії і права АН БРСР дослідження «Російсько-українсько-білоруські філософські зв'язки». Налагоджено спецвипуски журналу «Філософська думка», присвячені розробці актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії у братніх республіках та наукових центрах АН УРСР.

Праці науковців інституту друкуються у всесоюзних видавництвах та наукових журналах, а також у зарубіжних прогресивних виданнях. Лише протягом останніх років 96-тих праць опубліковано у всесоюзній пресі і 18 — за кордоном.

Свідченням піднесення наукового авторитету інституту, теоретичного зростання його провідних кадрів є активна участь наукових співробітників у міжнародних філософських і соціологічних форумах. Представники інституту виступали з доповідями і повідомленнями на VII Міжнародному соціологічному конгресі (Варна, 1970), IV Міжнародному конгресі з логіки, методології і філо-

софії науки (Бухарест, 1971), XV Всесвітньому філософському конгресі (Варна, 1973), брали участь у роботі VIII і IX Міжнародних гегелівських конгресів (Берлін, 1970 і Амстердам, 1972), Міжнародної марксистсько-ленінської філософської школи (Варна, 1971), VIII Міжнародного конгресу з естетики (Бухарест, 1972), у підготовці VIII Міжнародного соціологічного конгресу (Торонто, 1974) і X Міжнародного гегелівського конгресу у Москві.

В сучасних умовах невпинно зростають роль і значення суспільних наук. Водночас, зазначив доповідач, зростають і вимоги до них, особливо до їхньої ідеологічної, партійної, соціально-класової спрямованості. Все це диктує потребу серйозно поліпшити науково-організаційну роботу. І в цьому напрямі було зроблено чимало.

Важливе місце в боротьбі за підвищення ефективності філософських досліджень і вдосконалення науково-організаційної роботи посідає турбота про активізацію соціалістичного змагання і контроль за виконанням соціалістичних зобов'язань. Інститут взагалі і кожен з його підрозділів зокрема взяли підвищені соціалістичні зобов'язання. Хід їх виконання контролюється дирекцією, партійним бюро і громадськими організаціями.

Інститут здійснює координаційну діяльність в межах республіки і є базовим щодо ряду наукових проблемних рад. Їхнє головне завдання полягає в об'єднанні зусиль філософів і соціологів республіки в галузі підготовки фундаментальних досліджень і науково обґрунтованих рекомендацій для практики комуністичного будівництва.

У 1970—1973 роках інститутом було проведено 15 всесоюзних і республіканських

наукових, науково-методичних і науково-практичних конференцій. Вони відбувалися активно, за широкою участю партійних, радянських, комсомольських працівників, ідеологічного активу республіки.

Успіхи в роботі наукової установи значною мірою залежать від рівня ідейної зрілості і професійної підготовки кадрів. В інституті склався достатньо кваліфікований колектив учених, в якому працюють один член-кореспондент, 8 докторів і 57 кандидатів наук. За 6 років в інституті 12 співробітників захистили докторські, 34 — кандидатські дисертації. Збільшилася кількість аспірантів (41 проти 36 минулого року).

Дирекція, партійна організація інституту, зазначив на закінчення доповідач, докладають усіх зусиль для мобілізації колективу науковців на творче розв'язання поставлених завдань, здійснюють чималу роботу, спрямовану на збагачення філософського знання, на зміцнення його зв'язку з життям, з матеріальною і духовною діяльністю широких мас трудящих.

Із співдоповіддю на загальних зборах виступив член-кореспондент АН УРСР І. О. Дзевєрін. В обговоренні звітної доповіді взяли участь доктор філософських наук В. І. Куценко, кандидат економічних наук М. Й. Лозюк, кандидат філософських наук В. М. Нічик, кандидат історичних наук В. П. Чугайов, кандидат філософських наук В. П. Чорноволенко, академік АН УРСР Б. М. Бабій.

Учасники загальних зборів Відділення заслухали також наукову доповідь «Інтернаціональне і національне у світовій соціалістичній системі», з якою виступив кандидат історичних наук А. І. Доронченков.

В. В. ЧУПРИНА

Про склад проблемних наукових рад у галузі філософії

Президія АН УРСР з метою поліпшення наукових досліджень у галузі філософії та забезпечення їх комплексної розробки розглянула питання про наукові ради з проблем «Діалектичний матеріалізм», «Історичний матеріалізм», «Наукові питання атеїстичного виховання» та «Критика зарубіжних буржуазних ідеологічних концепцій» і затвердила такий їх оновлений склад:

НАУКОВА РАДА З ПРОБЛЕМИ «ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ» Бюро ради

Шинкарук В. І.—член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР—голова
Злотіна М. Л.—доктор філософських наук (ІПК при Київському держуніверситеті)
Попович М. В.—доктор філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)

Парнюк М. О.—доктор філософських наук (кафедра філософії АН УРСР)
Яценко О. І.—кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)—заступник голови
Табачковський В. Г.—кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)—учений секретар
Бичко І. В.—доктор філософських наук (Київський держуніверситет)

Члени ради

- Альохін В. В.— кандидат філософських наук (Донецький держуніверситет)
 Блецкан М. І.— кандидат філософських наук (Ужгородський держуніверситет)
 Босенко В. О.— доктор філософських наук (Київський держуніверситет)
 Булатов М. О.— кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)
 Бухалов Ю. Ф.— доктор філософських наук (Харківський держуніверситет)
 Деряпа М. Р.— кандидат філософських наук (Запорізький інститут машинобудування)
 Дученко М. В.— доктор філософських наук (Київський держуніверситет)
 Єсипчук М. М.— молодший науковий співробітник (Інститут філософії АН УРСР)
 Жданов Д. О.— доктор філософських наук (Ворошиловградський педінститут)
 Іванов В. П.— кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)
 Клевцов А. І.— кандидат філософських наук (Київський інженерно-будівельний інститут)
 Козубенко М. Г.— кандидат філософських наук (Дніпропетровський сільгоспінститут)
 Костюк В. М.— доктор філософських наук (Одеський держуніверситет)
 Кубланов Б. Г.— доктор філософських наук (Львівський держуніверситет)
 Лисунець К. П.— кандидат філософських наук (Дніпропетровський педінститут)
 Лук'янов О. Т.— кандидат філософських наук (ВПШ при ЦК Компартії України)
 Мороз М. М.— кандидат філософських наук (Дніпропетровський інженерно-будівельний Інститут)
 Павлов В. Т.— доктор філософських наук (Київський держуніверситет)
 Свідло М. С.— кандидат філософських наук (Управління викладання суспільних наук МВССО УРСР)
 Свіницький В. М.— доктор філософських наук (Київський інститут народного господарства)
 Свірський В. А.— кандидат філософських наук (Чернівецький держуніверситет)
 Солдатов В. І.— доктор філософських наук (Черкаський педінститут)

**НАУКОВА РАДА З ПРОБЛЕМИ
 «ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ»**

Бюро ради

- Куценко В. І.— доктор філософських наук (Інститут філософії АН УРСР) — голова
 Безпальчий В. Ф.— доктор філософських наук (Київський театральний інститут)
 Лисенко О. Я.— доктор філософських наук (Київський держуніверситет)
 Мазур В. М.— кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР) — заступник голови
 Кривець Є. В.— молодший науковий співробітник (Інститут філософії АН УРСР) — учений секретар

Члени ради

- Василенко В. Л.— кандидат філософських наук (ВПШ при ЦК Компартії України)
 Горак Г. І.— кандидат філософських наук (Київський держуніверситет)
 Гончаренко М. П.— кандидат філософських наук (Київський держуніверситет)
 Дячкова Н. М.— кандидат філософських наук (Львівський політехнічний інститут)
 Євдокимова А. Д.— кандидат філософських наук (Харківський держуніверситет)
 Карнаухов І. М.— кандидат філософських наук (Київський держуніверситет)
 Ключников В. П.— доктор філософських наук (Українська сільськогосподарська академія)
 Лебединський В. В.— кандидат філософських наук (Запорізький машинобудівний інститут)
 Надольний І. Ф.— доктор філософських наук (Міністерство освіти УРСР)
 Пазенок В. С.— кандидат філософських наук (ВПШ при ЦК Компартії України)
 Попова І. М.— кандидат філософських наук (Одеське відділення Інституту економіки АН УРСР)
 Самборський Е. К.— кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)
 Черкасова С. І.— кандидат філософських наук (Київський політехнічний інститут)
 Якуба О. А.— доктор філософських наук (Харківський держуніверситет)

**НАУКОВА РАДА З ПРОБЛЕМИ
 «НАУКОВІ ПИТАННЯ
 АТЕЇСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ»**

Бюро ради

- Танчер В. К.— доктор філософських наук (Київський держуніверситет) — голова
 Лобовик Б. О.— кандидат філософських наук (Київський педінститут) — заступник голови
 Онищенко О. С.— кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР) — заступник голови
 Дулуман Є. К.— кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР) — вчений секретар
 Козачишин Н. М.— кандидат філософських наук (Львівський держуніверситет)
 Сливка Ю. Г.— кандидат історичних наук (Інститут суспільних наук АН УРСР)
 Шинш А. З.— кандидат філософських наук (Інститут суспільних наук АН УРСР, м. Львів)

Члени ради

- Болдижар М. М.— кандидат історичних наук (Ужгородський держуніверситет)
 Гапонов М. В.— Київський міськомком Компартії України
 Гапончук Т. Г.— ЦК ЛКСМУ

Голубович В. І.— кандидат філософських наук (Київський педінститут)
 Голченко П. Г.— кандидат філософських наук (Одеський інститут народного господарства)
 Дмитрієва І. Д.— Товариство «Знання» УРСР
 Дубина А. І.— журнал «Людина і світ»
 Єршєв А. О.— доктор філософських наук (Київський інститут інженерів цивільної авіації)
 Закович М. М.— кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)
 Зоц В. П.— кандидат філософських наук (ЦК Компартії України)
 Келембетова В. Ю.— кандидат історичних наук (Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР)
 Мигович І. І.— кандидат філософських наук (Київський ОК Компартії України)
 Коротков М. Д.— кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)
 Петренко М. З.— кандидат мистецтвознавства (Музей-заповідник «Києво-Печерська Лавра»)
 Симоненко Р. Г.— доктор історичних наук (Інститут історії АН УРСР)
 Суярко В. О.— кандидат філософських наук (Київський держуніверситет)
 Свідло М. С.— кандидат філософських наук (Управління викладання суспільних наук МВССО УРСР)
 Терещенко Ю. І.— кандидат філософських наук (Київський педінститут)
 Якубовський В. А.— кандидат історичних наук (Інститут педагогіки)

НАУКОВА РАДА З ПРОБЛЕМИ «КРИТИКА ЗАРУБІЖНИХ БУРЖУАЗНИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ»

Бюро ради

Шлепаков А. М.— член-кореспондент АН УРСР (Інститут історії АН УРСР) — голова
 Симоненко Р. Г.— доктор історичних наук (Інститут історії АН УРСР) — заступник голови
 Жученко В. С.— доктор економічних наук (Інститут економіки АН УРСР) — заступник голови
 Онищенко О. С.— кандидат філософських наук (Інститут філософії АН УРСР) — заступник голови
 Беляєв В. Г.— кандидат філологічних наук (Інститут літератури АН УРСР)
 Замлинський В. О.— кандидат історичних наук (Інститут історії партії при ЦК Компартії України)
 Ковалевський Б. П.— доктор історичних наук (МВССО УРСР)
 Кравець В. О.— кандидат історичних наук (Міністерство закордонних справ)
 Тупчієнко Л. С.— журнал «Під прапором ленінізму»
 Варварцев М. М.— кандидат історичних наук (Інститут історії АН УРСР) — учений секретар

Члени ради

Аветисян А. А.— доктор філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)
 Алпатов С. Й.— кандидат історичних наук (Одеський держуніверситет)
 Бабкін В. Д.— доктор юридичних наук (Вища школа МВС СРСР)
 Беренштейн Л. Ю.— доктор історичних наук (Українська сільськогосподарська академія)
 Бухалов Ю. Ф.— доктор філософських наук (Харківський держуніверситет)
 Бухтяк С. Л.— Державний Комітет по телебаченню і радіомовленню РМ УРСР
 Васильєва Р. Х.— доктор економічних наук (Київський держуніверситет)
 Волнянський С. Ю.— Українське відділення АПН
 Грищенко А. П.— кандидат філологічних наук (Інститут мовознавства АН УРСР)
 Гончаренко М. В.— доктор філософських наук (Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР)
 Євдокименко В. Ю.— доктор філософських наук (Інститут філософії АН УРСР)
 Єрмак П. Ф.— газета «Вісті з України»
 Забігайло В. К.— кандидат юридичних наук (Інститут держави і права АН УРСР)
 Затонський Д. В.— член-кореспондент АН УРСР (Інститут літератури АН УРСР)
 Кичко Т. К.— кандидат філософських наук (Київський інститут легкої промисловості)
 Корецький В. М.— академік АН УРСР (Інститут держави і права АН УРСР)
 Котляр М. Ф.— доктор історичних наук (Інститут історії АН УРСР)
 Мазур В. М.— кандидат економічних наук (Інститут історії партії при ЦК Компартії України)
 Нагорна Л. П.— кандидат історичних наук (Інститут історії партії при ЦК Компартії України)
 Недбайло П. Є.— член-кореспондент АН УРСР (Київський держуніверситет)
 Непийвода І. М.— Міністерство закордонних справ УРСР
 Пархомчук С. М.— доктор історичних наук (Інститут історії АН УРСР)
 Римаренко Ю. І.— кандидат історичних наук (Інститут історії АН УРСР)
 Русанівський В. М.— доктор філологічних наук (Інститут мовознавства АН УРСР)
 Садурський Б. А.— кандидат юридичних наук (Інститут історії АН УРСР)
 Соломатін М. М.— кандидат історичних наук (Вища партійна школа при ЦК Компартії України)
 Тихолаз Г. А.— Товариство дружби і культурних зв'язків з зарубіжними країнами
 Хміль І. С.— кандидат історичних наук (Інститут історії АН УРСР)
 Чугайов В. П.— кандидат історичних наук (Інститут суспільних наук АН УРСР, м. Львів)

Методологічні проблеми політичної економії на сторінках журналу „Економіка Радянської України“

Радянські вчені-економісти, спрямувавши свої зусилля на реалізацію постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», домоглися певних успіхів у розв'язанні складних теоретичних проблем. Здобутки усіх галузей економічної науки, і насамперед політичної економії соціалізму, сприяли вдосконаленню господарського механізму СРСР, поліпшенню економічної системи країни, а відтак і прискоренню темпів розвитку економіки. Проте сучасне розвинуте соціалістичне суспільство висуває дедалі зростаючі вимоги до економічної теорії. «...Характер завдань, що стоять перед нами, вимагає дедалі активнішої розробки теоретичних проблем суспільного розвитку, творчого підходу до явищ життя, — зазначав Л. І. Брежнев. — ...Так само, як у промисловості і сільському господарстві ми не можемо тепер робити буквально жодного кроку вперед без допомоги новітніх досягнень науки, так і в нашому суспільному житті розвиток науки — необхідна база для прийняття рішень, для повсякденної практики»¹.

Журнал «Економіка Радянської України», що видається Держпланом і Академією наук Української РСР, провідне в республіці видання з питань економічної науки. Це почесний обов'язок, який накладає велику відповідальність, передбачає сувору вимогливість передусім до тематики й наукового рівня статей. Журнал «Економіка Радянської України» розрахований на широке коло читачів — не тільки вчених-економістів, а й пропагандистів економічної теорії і тих, хто вивчає її самостійно.

Ми розглянули статті з проблем теорії та методології, а також ті, що адресовані пропагандистам і слухачам системи партійного навчання, надруковані в журналі протягом 1971—1973 років. Даючи загальну оцінку, зазначимо, що вони своєчасно й активно відбивали важливі події суспільного життя країни і республіки. Протягом останніх років на сторінках журналу з'явилось чимало статей, присвячених актуальним питанням дев'ятого п'ятирічного плану, теоретичним та конкретно-економічним

проблемам, висунутим XXIV з'їздом КПРС та XXIV з'їздом КП України.

Дедалі більшу увагу приділяє редакція власне методологічним матеріалам. Якщо 1971 року було надруковано п'ять теоретичних статей з політекономії соціалізму, а 1972 року — дев'ять, то 1973-го — дванадцять. За ці ж роки надруковано відповідно одну, дві і п'ять статей пропагандистського характеру з цієї ж тематики. На сторінках журналу виступили вчені-економісти О. М. Алимов, О. К. Агафонов, П. І. Багрий, В. С. Будкін, П. І. Верба, Д. Ф. Вірник, І. І. Лукинов, М. П. Панченко, І. С. Ступницький, А. А. Чухно, І. С. Ястремський та інші.

Позитивним є те, що редакція підготувала цикли статей з окремих питань теорії та методології. З метою пропаганди і поглибленої теоретичної розробки проблем основного економічного закону і головного завдання дев'ятої п'ятирічки у журналі протягом 1971—1973 років надруковано п'ять статей, вміщено три статті з питань про економічні інтереси трудящих за соціалізму, п'ять статей — з загальних проблем ефективності виробництва за соціалізму, опубліковано чимало матеріалів про економічний розвиток світової соціалістичної системи.

Аналіз журнальних публікацій показав, що більшість з них відповідає тим вимогам, які ставляться до матеріалів такого характеру. Маємо відзначити великий цикл статей, присвячений методологічним і конкретно-економічним питанням, порушеним у матеріалах XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, а також публікації, у яких висвітлюються проблеми, пов'язані з завданнями дев'ятої п'ятирічки і розвитком сучасної економічної теорії. У цих матеріалах ґрунтовно проаналізовано значення рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України для прискореного розвитку економіки країни, творчий розвиток економічної теорії в партійних документах.

Складні теоретичні проблеми постають перед ученими в галузі політичної економії соціалізму під час вивчення економічних критеріїв розвинутого соціалізму. Протягом означеного часу журнал видрукував три статті, де автори, сиріаючи на положення класиків марксизму-ленінізму і характеристику сучасного етапу розвитку СРСР, дану в матеріалах XXIV з'їзду партії, ґрунтовно аналізують головні особливості цього етапу — стан продуктивних сил

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних республік. К., 1972, стор. 56—57.

і специфіку їх розвитку, характер виробничих відносин. Серед матеріалів, присвячених завданням розвитку економічної науки, маємо відзначити статтю академіка АН УРСР П. І. Багрія (1972, № 8). В ній, з огляду на особливості і закономірності розвитку економіки розвинутого соціалізму, порушується питання про потребу нового підходу до розгляду і теоретичного аналізу ряду важливих економічних проблем (зокрема проблеми темпів, кількісних і якісних оцінок економічного розвитку, взаємозв'язку темпів економічного зростання з пропорціями і структурою виробництва, темпів розвитку галузей першого підрозділу і темпів технічного прогресу тощо). Автор обґрунтовує «необхідність комплексного підходу до розв'язання нагрілих економічних проблем на основі аналізу реальних процесів і осмислення фактів розвитку народного господарства країни і республіки».

Заслугує на позитивну оцінку низка статей з окремих питань політичної економії. Високим теоретичним рівнем, чіткою ідейною спрямованістю відзначається стаття І. Г. Адамова «Про основний економічний закон соціалізму» (1973, № 1). У ній розглянуто сутність основного економічного закону, об'єктивний характер мети соціалізму, взаємозв'язок основного економічного закону і закону відповідності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил тощо. Ця стаття, з нашого погляду, корисна і науковцям, і викладачів політичної економії, і пропагандистів економічних знань.

Важливе значення для розвитку політекономії як науки, а також для практики комуністичного будівництва має з'ясування механізму функціонування виробничих відносин. Актуальність цієї проблеми зростає нині у зв'язку з тими завданнями, що стоять перед економічною наукою. Це зокрема — дослідження особливостей і закономірностей розвинутого соціалізму, більш глибоке вивчення методологічних проблем управління тощо.

Становить інтерес проблемна стаття Б. М. Мхітаряна (1972, № 10), присвячена з'ясуванню співвідношення між виробничими зв'язками і виробничими відносинами. Автор гадає, що сукупність виробничих зв'язків характеризує економічну структуру суспільства з кількісного боку, а виробничі відносини — з якісного. Концепція Б. М. Мхітаряна не позбавлена суперечностей, але заслуговує схвалення сама постановка питання. Шкода, що ця важлива наукова проблема залишилася поза увагою вчених-економістів і редакція не організувала обговорення її на сторінках журналу.

Загалом високої оцінки заслуговують статті доктора економічних наук Ю. І. Палкіна «Про основні етапи редукції праці при соціалізмі» (1971, № 6) та «Природа взаємозв'язку між мірою праці і мірою споживання» (1973, №12). Для них характерні конкретність і чіткість у постановці проблем і визначенні шляхів їх розв'язання. До серйозних роздумів спонукають чита-

ча статті з питання про визначення поняття власності. Розвінчуючи антимарксистські трактування поняття власності, що виводилися виключно з вольових (за умов державності — правових) відносин, автори визначають реальне місце вольових відносин у суспільстві як таких, що детермінуються економічними. Водночас розглядаються й економічні відносини як такі, що завжди виступають як вольові, а тому і власність розглядається як така, що за будь-яких умов розвитку виступає як вольове відношення. Отож, автори розрізняють власність і право власності. Перша — економічне відношення, друге — відображення його в юридичних формах.

У період розвинутого соціалізму зростають роль і значення чинників інтенсифікації соціалістичного виробництва, піднесення його ефективності. Потреби інтенсифікації виробництва диктують завдання здійснити теоретичну розробку низки важливих питань, зокрема про критерії визначення, інтенсифікації, співвідношення інтенсивних і екстенсивних чинників розвитку та ін. Отож, цінною є стаття М. С. Герасимчука (1973, № 3), в якій вперше запропонована методика визначення кількісного співвідношення екстенсивного й інтенсивного шляхів зростання виробництва, а також зроблені конкретні обчислення й аналіз цього співвідношення в народному господарстві СРСР у сьомій, восьмій п'ятирічках і в той період дев'ятої п'ятирічки, що минув.

Заслужують схвалення і деякі матеріали, розраховані на керівників і слухачів теоретичних семінарів у системі партійної економічної освіти. Це, наприклад, стаття О. О. Храмова і М. С. Герасимчука «Підвищення ефективності суспільного виробництва — стрижнева проблема економічної політики партії на сучасному етапі» (1971, № 1). У ній висвітлюються критерії, аналізуються показники ефективності виробництва на різних рівнях (народне господарство, галузеве підприємство), пропонуються шляхи її піднесення. З-поміж матеріалів, присвячених критиці антимарксистських теорій, вирізняється стаття Ф. М. Рудича «Гносеологічні корені і соціальна спрямованість антимарксистських концепцій «ринкового соціалізму» (1971, № 7). В ній з марксистсько-ленінських позицій піддаються критиці основні положення концепцій «ринкового соціалізму». Автор чітко розмежовує методологічний, політико-партійний та конкретно-економічний аспекти проблеми, показує антинауковість і шкідливість концепцій «ринкового соціалізму». Грунтовність і партійна принципиальність характерна також для статті В. С. Жученка «Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій економічного розвитку Радянської України», надрукована в ювілейному номері журналу до 50-річчя утворення СРСР.

Протягом останніх років редакція організувала кілька статей з проблем товарно-грошових відносин та господарського розрахунку. Товарно-грошові відносини — одна з найскладніших сфер економічних від-

носин. І треба вітати те, що в журналах розглядаються сутність і особливості товарно-грошових відносин, дається критика антимарксистських поглядів на них, звертається увага на необхідність активнішого використання вартісних інструментів для підвищення ефективності виробництва. Загалом же статті, про які йдеться, зробили певний внесок у розробку зазначених питань. Наприклад, М. І. Савлук («В. І. Ленін про необхідність грошей в соціалістичному суспільстві», 1972, № 2) розкриває розвиток поглядів В. І. Леніна на товарно-грошові відносини за соціалізму, використання грошей, фінансових важелів для дальшого розвитку соціалістичної економіки. (З незрозумілих причин журнал у № 1 за 1974 р. повторно друкує цю статтю.)

Висвітлення журналом методологічних проблем потребує критики от з якого боку. Окремі статті виявилися слабкими через те, що завдання, які поставили перед собою їхні автори, надто широкі для журнальних публікацій. Взяти хоча б проблему товарно-грошових відносин за соціалізму. Вона, як відомо, становить предмет дискусії; існує чимало різних позицій і, не розглянувши їх, не можна рушити далі. Автори ж здебільшого обмежуються тим, що називають ці позиції або без належної критики просто відкидають їх і пропонують свої міркування. Тим самим хибують багато статей з критики антимарксистських теорій. Часто-густо ці теорії тільки перераховуються, цитуються окремі положення, зазначається важливість критичного аналізу, а самої критики немає. Отож і виходить, що проблеми нібито й не обминули, але у висвітленні її не позбулися схематизму. Ліпше обрати для аналізу окреме конкретне питання, яке можна глибоко й всебічно викласти в межах статті періодичного видання.

У деяких матеріалах натрапляємо на поверховий опис суті соціалістичних виробничих відносин, де без потреби повторюється давно відоме про суспільну власність, плановий розвиток, заінтересованість трудящих у зростанні виробництва тощо. В окремих статтях автори беруться розглянути складні процеси, але на стадії аналізу — розкладу цілого на частини — зупиняються. Доволі рідко автори ведуть читача від абстрактного до конкретного, збагаченого досвідом знання об'єктивних причин тих чи інших явищ, тобто до науково з'ясованого конкретного. Публікації, в яких лише констатуються окремі факти соціалізму, переказуються загальновідомі положення, не дають жодної користі і не можуть претендувати на справжню науковість.

Республіканському журналові, що представляє такі високі установи, як Держплан і Академія наук республіки, належить уособлювати недвозначну й авторитетну думку щодо проблем економічної теорії. Здебільшого так воно і є. Але трапляються, на жаль, на його сторінках і такі погляди, які є вчорашнім днем у розумінні певних процесів і тепер відкинуті абсолют-

ною більшістю вчених. Скажімо, в статті про закон економії робочого часу містяться застарілі твердження, запозичені з економічної літератури 50-х — початку 60-х років («Про співвідношення між поняттями «виробничі зв'язки» і «виробничі відносини», 1972, № 10). Щоправда, автор наводить рядки з документів XXIV з'їзду КПРС щодо продуктивності праці — і водночас проводить віджилу думку. Це свідчить про формальне використання директивних документів.

Статті, розраховані на пропагандистів і слухачів мережі економічної освіти, так само як і теоретичні, повинні мати високий науково-теоретичний рівень, адже аудиторія журналу — це спеціалісти, що працюють на виробництві, в учбових закладах та установах. Відмінність тут полягає тільки в методиці викладу і аж ніяк не в науковому рівні і глибині. Однак цим матеріалам іноді бракує і ґрунтовності, і методичної досконалості. Виклад матеріалу надміру загальний, для прикладів беруться тільки республіканські й союзні статистичні показники, а для пропагандистів на підприємствах важливі й конкретніші дані — у межах галузі, об'єднання, підприємства. Часто-густо не виділяються найважливіші положення, основні питання. Автори не зазначають літератури, з допомогою якої можна ширше ознайомитися з питанням, порушеним у статті.

Підсумовуючи, хочемо побажати редакції позбавитися стихійності в тематичному доборі публікацій, посиляти увагу до актуальних методологічних проблем. Адже вкрай незадовільним є те, що в журналі не надруковано жодної ґрунтовної статті з проблем розвитку соціалістичної праці, з питань про необхідний і додатковий продукт, собівартість, чистий дохід соціалістичного суспільства, про розвиток системи виробничих відносин соціалізму, суперечності соціалістичного виробництва тощо.

Редакція не приділяє достатньої уваги організації статей дискусійних, постановочних, які могли б викликати творче обговорення, допомогли б досягти єдності поглядів на питання, щодо яких немає усталеної думки. Протягом останніх трьох років не було жодної статті, де хоча б порушувалася актуальна проблема, про яку б «заговорили» лолітекономії країни. Творчі можливості редакції дають підстави вірити, що вона сплатить свій борг перед читачами і журнал гідно послужитиме розвитку економічної науки і справі піднесення рівня економічної освіти трудящих.

Високі вимоги до економічної науки, висунуті у матеріалах XXIV з'їзду КПРС та інших партійних документах, зобов'язують активніше висвітлювати як фундаментальні питання економічної теорії, так і ті, що пов'язані з сучасними завданнями і проблемами комуністичного будівництва у нашій країні.

КАФЕДРА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ПРІРОДНИЧИХ ФАКУЛЬТЕТІВ КИЇВСЬКОГО ДЕРЖУНІВЕРСИТЕТУ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Рецензії

Загальне і особливе у будівництві соціалізму

Питання про загальні закономірності становлення і розвитку соціалістичного суспільства, про зміст, критерії і особливості цього процесу є однією з найактуальніших проблем марксистсько-ленінського суспільствознавства. Воно продиктоване самим життям, об'єктивними потребами сучасної суспільної практики і має величезне теоретичне і практичне значення для будівництва соціалізму і комунізму.

Соціалізм сьогодні визначає зміст і головну спрямованість світового суспільного розвитку. Світова система соціалізму перебуває у невпинному русі, сягає нових і нових висот. На цьому невторованому шляху перед країнами соціалістичної співдружності постають нові складні проблеми, які потребують наукового вивчення, творчого осмислення, узагальнення і визначення шляхів і методів їх розв'язання. Серед них центральне місце посідають проблеми, що їх висуває сучасне життя розвинутого соціалістичного суспільства.

Реалізуючи настанови XXIV з'їзду КПРС, радянські вчені-суспільствознавці зосереджують зусилля на розробці актуальних питань розвитку соціалістичного суспільства і його переростання в комуністичне. Нині над їх розробкою працює чималий загін науковців як в СРСР, так і в інших соціалістичних країнах.

Зазначимо, що проблематика суспільного розвитку — це питання надзвичайно складне і багатогранне. У сучасній літературі іноді висловлюються різні думки про етапи переходу суспільства до соціалізму, про стадії, критерії та характерні риси розвитку соціалізму тощо. Тому нині відчувається значна потреба у дослідженнях, які обіймали б увесь комплекс питань, усі аспекти й сторони зазначеної проблеми. Праця М. В. Пилипенка¹, яка рецензується, є саме такою спробою — спробою охопити найважливіші аспекти проблеми в її історичному розвитку, використовуючи новітні здобутки теорії і практики соціалістичного будівництва. Автор розглядає соціалізм як єдино можливу перспективу розвитку суспільства. Це положення обґрунтовується ним теоретично, а також ілюструється великим і переконливим фактичним матеріалом.

Питання про соціалізм як майбутнє людства розглядається у першому розділі книжки. Цим підкреслюється не тільки значення всевітнього зростання соціалізму

вшир, розширення його меж, але й потреба постійно узагальювати його історичний досвід. Безперечно здобутком автора є те, що він аналізує конкретно-історичний досвід будівництва соціалізму, докладно досліджує основні етапи його становлення. Стосовно «СР такими етапами, на думку автора, є будова фундаменту соціалізму, створення соціалістичного суспільства, досягнення повної і остаточної перемоги соціалізму, будівництво розвинутого (зрілого) соціалістичного суспільства.

У книжці в полемічній формі обстоюється думка про те, що сформульоване соціалістичне суспільство не є особливим способом виробництва чи самостійною суспільною формацією (стор. 19-22). Це суспільство, в якому створено основні передумови для розгорнутого будівництва комунізму. На цьому етапі всебічно розкриваються переваги нового суспільного ладу, оптимально використовуються можливості його економічної та політичної систем, складаються найсприятливіші умови для всебічного і гармонійного розвитку особи.

М. В. Пилипенко, зділюючи на те підставою, критикує погляд А. Я. Кронрода та деяких інших авторів на соціалізм як на відносно самостійну соціально-економічну формацію з притаманними їй етапами розвинутого й високорозвинутого соціалізму.

У другому і третьому розділах монографії аналізується досвід здійснення соціалістичної революції і соціалістичних перетворень в країнах соціалістичної співдружності. Переконаливо показано, що шляхи будівництва соціалізму форми соціалістичної демократії, темп соціалістичних перетворень залежать від рівня економічного, громадсько-політичного й культурного розвитку окремих країн, іраційних для них форм державності, самоуправління та інших факторів. Автор у своєму дослідженні обґрунтовано підтверджує це важливе положення, аналізуючи досвід, набутий будівництвом соціалізму в ЧССР, НДР, УНР, ПНР та інших соціалістичних країнах. Водночас він показує, що соціалізм неможливий без установлення диктатури пролетаріату, що без завоювання політичної влади робничим класом у союзі з іншими верствами населення (стор. 211—220).

М. В. Пилипенко дослідно розкриває загальну значущість основних закономірностей виникнення й розвитку соціалізму, розглядає різноманітні форми здійснення соціалістичної революції, побудови соціалізму та його перетворення в комунізм. Здійснюючи порівняльний аналіз суспільної економіки за соціалізму і за капіталізму

¹ Н. В. Пилипенко. Соотношение общих закономерностей и особенностей в возникновении и развитии социализма. М., «Высшая школа», 1974, 300 стор.

му, автор зазначає, що темпи зростання промислового потенціалу соціалістичних країн, швидке зростання виробництва промислової продукції на душу населення в цих країнах переконаливо свідчать про переваги соціалістичної системи господарювання. Так, нині в країнах-членах РЕВ виробництво промислової продукції на душу населення перевищує середньосвітовий рівень у три рази.

Автор показує об'єктивний характер основних закономірностей виникнення і розвитку соціалізму, виявлених на досвіді СРСР, а також на ґрунті глибокого узагальнення практики соціалістичного будівництва в різних країнах, і робить висновок, що ці закономірності по-різному проявляються на тих чи тих етапах становлення і розвитку соціалізму. Досліджуючи їхній вплив на суспільний розвиток у різних історичних умовах, автор доводить, що без урахування цих закономірностей, зважаючи лише на місцеву специфіку, соціалістичне суспільство побудувати не можна, через те що сам характер їхнього вияву в тих чи тих суспільних і національних умовах становить найґрунтовнішу якісну характеристику соціалізму як нового суспільного ладу (стор. 91). Очолити побудову соціалізму, підкреслюється в дослідженні, можуть лише марксистські партії, які у своїй діяльності, у боротьбі за мир, демократію і докорінні соціальні перетворення, враховують і загальні закономірності соціалістичного будівництва, і певну специфіку розвитку тих чи тих країн. До чого призводить відхилення від загальних закономірностей будівництва соціалізму, показано на прикладі подій 1968 року в Чехословаччині і на аналізі суспільно-політичного становища у сучасному, маоїстському Китаї. Автор піддає нищівній критиці ревізіоністські намагання переглянути основні закономірності побудови соціалізму, створити так звані місцеві «моделі соціалізму», розвинуте буржуазні концепції множинності, плюралістичності «моделей соціалізму» та «національних форм» комунізму. Переконаливо доведена безплідність протиставлення демократії і соціалізму, до якого нерідко вдаються наші ідеологічні противники.

М. В. Пилипенко на історичному матеріалі показує докорінну відмінність соціалістичної демократії від демократії буржуазної, систематизовано розглядає основоположні принципи соціалістичного народовладдя. У праці послідовно проводиться одне з найважливіших положень марксизму-ленізму про те, що розвиток соціалістичної демократії виявляється передусім у посиленні ролі представницьких органів державної влади, у послідовному втіленні в життя ленінського положення про поєднання законодавчої і виконавчої влади, у зростанні ролі масових громадських організацій трудящих, розширенні демократизму у виробничій сфері.

Досліджуючи особливості вияву загальних закономірностей, автор розглядає ряд

теоретичних проблем, які висунуті самою практикою соціалістичного будівництва в СРСР та інших соціалістичних країнах і потребують філософського осмислення. Серед них і проблема визначення специфіки суперечностей у розвитку соціалізму. Важливо те, що у книжці запропоновано принципи їхньої типологізації. Скажімо, розрізняються суперечності об'єктивного процесу розвитку і ті, причинами яких є суб'єктивістські помилки; суперечності, пов'язані з міжнародним становищем та ін. Ці принципи, на нашу думку, можна було б розглянути також у співвідношенні із наявними в нашій літературі класифікаціями.

З огляду на сьгоднішні потреби розвитку науки і практики у монографії М. В. Пилипенка досліджуються й інші важливі теоретичні питання. Наприклад, дається характеристика становища інтелігенції в сучасному суспільстві, аналізується її соціальна структура, виділяються сім основних прошарків інтелігенції. Такий поділ має важливе значення для з'ясування соціальної ролі інтелігенції за соціалізму, хоча, зазначимо, він міг би бути ефективнішим інструментом аналізу, якби його основа була більш широкою, зорієнтованою не лише на сфери зайнятості, а й на інші соціально-економічні критерії. Надзвичайно важливою є розробка автором проблем розвитку національних відносин в СРСР, питань пролетарського інтернаціоналізму і боротьби проти буржуазного націоналізму, проти націоналістичних пережитків у свідомості окремих громадян. В обставині загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом, коли буржуазія намагається посіяти розбрат між трудящими різних національностей, абсолютизує національні особливості й пережитки, дається дошовіністичних спекуляцій на ідеях «національної зверхності» та «національного характеру», аргументована критика таких намагань становить безперечну цінність; зміцнює фронт борців проти буржуазного націоналізму, проти міжнародного сіонізму і маоїзму.

Значне місце в рецензованій книжці посідає критика буржуазних теорій і поглядів на характер розвитку світового соціалізму, на проблеми теорії соціалістичної революції, на соціальні наслідки науково-технічної революції тощо. Сучасні теоретичні антикомунізму силкуються висунути альтернативу науковій теорії побудови комуністичного суспільства, науковому комунізмові. Автор піддає аргументованій критиці погляди У. Ростоу, Р. Арона, П. Сорокіна, Дж. Гелбрейта, Д. Белла, Зб. Бжезінського, А. Турена, Дж. Сартора та інших буржуазних теоретиків, які намагаються затушувати докорінні відмінності між соціалізмом і капіталізмом, зобразити їхній розвиток як поступове зближення, конвергенцію. Він також викриває реакційну сутність соціал-реформістських концепцій, які історично передували теорії конвер-

генції, антимарксистську спрямованість поглядів таких ренегатів, як Ф. Марек, Р. Гароді та інші. У праці переконливо показано класове підгрунтя «теорії конвергенції», спрямованої на те, щоб приховати непримиренні суперечності між капіталістичною і соціалістичною системами, відвернути робітничий клас і його союзників від боротьби за революційну перебудову капіталістичного суспільства на соціалістичних засадах.

Більшість тих, хто обстоює «теорію конвергенції», як слушно зауважує автор, насправді мають на думці підриз основ соціалізму, реставрацію в країнах соціалістичного табору капіталістичних виробничих відносин. У книжці розвінчуються антимарксистські, ревізіоністські погляди Г. Маркузе, А. Дебре та інших «теоретиків», котрі претендують на «поліпшення» марксизму. М. В. Пилипенко доказово спростовує намагання буржуазних ідеологів «довести» з допомогою фальсифікації історичних фактів, нібито шлях до соціалізму, прокладений Великою Жовтневою соціалістичною революцією, «не прийнятний» для економічно високорозвинутих країн Заходу і придатний, мовляв, тільки для відсталих країн Африки, Азії і Латинської Америки (стор. 86).

Монографія цілком логічно завершується розглядом закономірностей переростання соціалізму в комунізм. Досліджуються такі закономірності, як необхідність для кожної країни, що буде комунізм, соціалістичної фази розвитку; всебічний і повний розвиток соціалізму, поступове створення матеріальних і духовних передумов будівництва комунізму, гармонійний і всебічний розвиток усіх сфер життя суспільства, зростання ролі суб'єктивного фактора, надання свідомого характеру історичній творчості тощо.

Ми спинилися на характеристиці теоретичної розробки лише окремих питань, а їх у праці досліджено значно більше. Якщо ж говорити про книжку загалом, то маємо відзначити ґрунтовне і вичерпне висвітлення теми, вміння автора виявити і осмислити нові явища суспільного життя. Використовуючи велику кількість матеріалів — документи міжнародного комуністичного і робітничого руху, Комуністичної партії Радянського Союзу, братніх марксистсько-ленінських партій країн соціалізму і капіталізму, зокрема теоретичні праці і виступи керівників братніх кому-

ністичних партій Г. Гусака, Е. Герека, Е. Хонеккера, Ж. Марше, Г. Холла та інших — автор ідпорядковує їх логічному рухові головної думки. Аналіз питань, що розглядаються здійснюється на ґрунті праць основоположників марксизму-ленінізму, новітніх теоретичних розробок, здійснених діяльними і прогресивними зарубіжними членами, на ґрунті узагальнення досвід комуністичного будівництва в СРСР і соціалістичних перетворень в інших країнах. Теоретичні положення, які висуває автор, відзначаються ідейною вивірністю, глибокими й точними оцінками фактів, подій явищ суспільного життя.

Хотілося бокремо сказати про велику роль статистичного матеріалу в книжці. Наводяться багато переконливих даних для порівняльної характеристики розвитку соціалістичної і капіталістичної систем, для висвітлення ходу і темпів розвитку соціалізму в РРСР (нерідко по окремих республіках, шах і областях), в інших соціалістичних країнах. Цей матеріал становить значну цінність. І важливо те, що він не обтяжує текст, а великою мірою допомагає зрозуміти думку автора, посилює доказовість авторських міркувань.

Водночас немо зазначити, що великий фактичний матеріал, що ним, як уже було сказано, величезно оперує автор, можна було б використати і для ґрунтовної критики різних теорій так званого «африканського», «набського» та інших «видів» соціалізму. Автор порушив надзвичайно важливу з третинного й практичного боку — але водночас і дуже складну — проблему про звідношення загального і особливого в будівництві соціалізму, зробив плідну спробу комплексного її висвітлення, що немогло не спричинити певних труднощів. Крім питання подано дещо побіжно. Особливо це стосується останнього розділу книжки, де йдеться про закономірності переростання соціалізму в комунізм і де важливі методологічні проблеми тільки замічаються. Гадаємо, що їх подальша розробка буде продовжена автором. Загалом же праця становить цінне наукове дослідження, корисне не лише для спеціалістів з даної проблеми, а й для пропагандистів, науково-педагогічних працівників, студентів вузів.

Г. І. ГОРАК,
О. Я. ЛИСЕНКО,
М. І. МИХАЛЬЧЕНКО

Нездійснений задум

Численні дискусії з проблеми «естетичного», неоднозначність тлумачення категорій естетики створюють величезні труднощі в науковому дослідженні питань цієї галузі суспільного знання і у викладанні її. І тому будь-яка нова праця, в якій ставиться завдання розв'язати деякі спірні питання, що безпосередньо стосуються основних напрямів сучасної естетики, заслуговує пильної уваги. Розглянемо книжку Л. О. Сморжа «Світ десяти муз»¹.

У передмові автор обіцяє проаналізувати проблеми, які окреслюються насамперед категоріями «дійсність», «суспільне», «природне», «матеріальне», «ідеальне», «естетичне», «художнє», «предмет», «опредмечування», «відношення», «відображення», «перетворення», «потреба», «цінність» тощо. На його думку, без «з'ясування цих понять розмова про мистецтво стає безпредметною й непотрібною» (стор. 7). Отже, читач може сподіватися дістати відповідь на нерозв'язані питання сучасної естетики. Чи ж справджуються ці сподівання?

Як видно зі вступу до рецензованої книжки, вона була задумана як полемічна. Автор перелічує низку хиб і недоробок в галузі «естетичної теорії», зокрема «дуже боязкий» вихід «за рамки традиційного розгляду тих чи інших проблем мистецтва», нечітке визначення «поля» естетики як філософської науки, невідповідність понятійно-категоріального апарата досліджень з естетики сучасним вимогам, безпелаяційність, однобічність суджень тощо. Усе це, гадає автор, не дозволяє дати «цілісну й розгорнуту картину мистецтва як суспільного явища і сфери духовної культури людства». Здійснити таке завдання, на його думку, можна лише внаслідок поєднання «соціологічного, гносеологічного й аксеологічного аспектів» (стор. 6—7).

Безперечно, наукова полеміка є неодмінною умовою розвитку науки. Адаже в зіткненні думок виявляються хибні тих чи інших теорій і концепцій, а також інтерпретації наявного фактичного матеріалу, а головне — висуваються нові теорії і концепції, вводяться в науковий обіг нові факти і дається їм нове тлумачення. Наукова полеміка потребує чітко викладати і послідовно проводити свою концепцію, всебічно аргументувати свої положення, не відступати від логіки викладу.

На нашу думку, Л. О. Сморж не додержується цих вимог, а головне — його книжка не містить у собі цілісної концепції, є еkleктичною за характером висвітлювання у ній думок. Так, з'ясовуючи питання про генезис мистецтва, автор відходить від матеріалістичного розуміння історії, згідно

з яким мистецтво є творчим відображенням життя людей. Він намагається довести, що виникнення мистецтва було детерміноване суто духовними потребами, оскільки як «вироблений людиною продукт» воно, мовляв, не було придатне ні для яких утилітарних потреб, а слугувало опредмечуванню внутрішніх переживань, творчої фантазії, інтуїції, таланту людини» (див. стор. 64).

До заперечення трудової теорії походження мистецтва Л. О. Сморжа призвело нехтування принципом історизму, що можна пояснити, мабуть, його недостатньою обізнаністю з історією розвитку пізнавальних потенцій людини. Цей антиісторизм позначився на тому, що автор ототожнює первісну людину, її духовні можливості з цивілізованою людиною. Він вважає, що первісна людина жила повнокровним духовним життям, що її потреби поділялися на духовні і матеріальні: «очевидно, — читаємо на стор. 63, — навіть у первісної людини з самого початку (розрядка моя. — Б. К.) виникає потреба, протилежна утилітарно-матеріальній заінтересованості». Ця думка явно суперечить твердженню К. Маркса про те, що «виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей, в мову реального життя. Утворенням уявлень, мислення, духовні стосунки людей є тут ще безпосереднім породженням матеріальних відносин людей»². Л. О. Сморж неправомірно надає первісній людині таких психологічних якостей, які їй не були притаманні через об'єктивні причини.

Критикуючи теорію трудового походження мистецтва, Л. О. Сморж виявив недостатнє розуміння історичної детермінованості цієї форми суспільної свідомості матеріальними умовами життя первісної людини, а також рівнем розвитку її розумових можливостей, розвитку засобів її спілкування. Він пише, що «досі неясно, чому людина, живучи в злигоднях і стражданнях, у ворожому, незрозумілому світі, знаходила сили й насагу для мистецтва. Оскільки мистецтво не бере безпосередньої участі в матеріально-виробничому процесі, чи не можна було обійтися наукою, політикою, мораллю, релігією?» (стор. 67). Це риторичне запитання свідчить, що Л. О. Сморж не уявляє собі, чому саме мистецтво — перша і до того ж синкретична форма пізнання дійсності. Адаже він сам іноді визнає, що мистецтво було для первісної людини засобом закріплення і передачі її трудового досвіду (стор. 66). Отже, з'ясовуючи, чому первісна людина знаходила «сили й насагу

¹ Л. О. Сморж. Світ десяти муз. Мистецтво і дійсність. К., 1973, 213 стор.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 23.

для мистецтва», треба було показати, що, маючи здатність закріплювати трудовий досвід, первісне мистецтво допомагало їй утверджуватися в навколишньому середовищі. А це певною мірою й пояснює те, що саме воно стало першою історичною формою пізнання дійсності. Та щоб дійти такою висновку, треба визнати, що, відтворюючи безпосередньо трудовий процес, первісне мистецтво було єдиною можливою для первісної людини формою пізнання дійсності.

Щоправда, Л. О. Сморгж нерідко відступає від своєї критики теорії трудового походження мистецтва, викладеної Г. В. Плехановим. Зокрема, він визнає, що «танці, прикраси, ритуальні обряди, татування — все це виникло з життя, праці, потреб виробництва і свідомості» (стор. 67), але тут же зауважує, що цим не можна пояснити причину виникнення мистецтва (стор. 66). Погоджуючись з думкою, що «відношення до предмета з точки зору користі передувало (відношенню) до нього з точки зору естетичного задоволення» (стор. 63), автор водночас закидає Г. В. Плеханову, який нібито «не показав, що саме спричинило відновлення деяких елементів знарядь праці, які вже не мали утилітарного призначення» (стор. 63). Кожному марксисту зрозуміло, що цей факт був детермінований відносною самостійністю духовного життя, яка виявилась в тому, що естетичне, надбудовуючись над практичним, згодом набуває свого, окремого значення і існує, розвивається вже відносно незалежно від того, що породило його.

Аналіз полеміки Л. О. Сморгжа з питання про генезис мистецтва та естетичного відношення людини до дійсності переконує, що ця полеміка нічим не виправдана. Автор не довів правомірності своєї лінії заперечення теорії трудового походження мистецтва.

Істотною хибною Л. О. Сморгжа є намагання довести, ніби існує якась фатальна потреба людини і суспільства в «естетично-художньому», що ця потреба породжена не матеріальними чинниками, а є апіорною і діє подібно до кантівського «категоричного імперативу». Щоправда, автор не висловлює цієї думки прямо, але вона дуже відчутна в його «концепції».

Л. О. Сморгж критикує «гносеологізм» і твердить, що визначальним для мистецтва є не гносеологічний, а ціннісний, аксеологічний аспект» (стор. 90). Вважаючи неправомірним підхід до мистецтва з позицій гносеології, він звинувачує «деяких теоретиків» в тому, що вони виходять з ленінської формули про тричленність пізнання (стор. 91). Але, на нашу думку, крім голого «критицизму», Л. О. Сморгж нічого не може протиставити концепції про пізнавальну, відображувальну суть мистецтва.

Правильною є висловлена в рецензованій книжці думка, що, «досліджуючи специфіку мистецтва, треба, очевидно, мати на увазі ні на що не схожу його природу, а

водночас розкритив'язок мистецтва із загальним процесом оволодіння дійсності, виявити його місце в системі людських потреб і суспільних цінностей» (стор. 92). Але як же сам автор п'єводить цю свою постанову і як розуміє її на що не схожу природу мистецтва?

Щоб розкрити специфіку мистецтва, слід виходити з того, що воно є формою суспільної свідомості, що відображує суспільне буття, тобто з того, що суспільне буття є об'єкт відображення, а мистецтво — наслідок відображуваної діяльності суб'єкта. Тому цілком блідставно є критика Л. О. Сморгжем ж, то намагається дослідити мистецтво керуючись ленінською «тричленною формою пізнання і тих, хто визначає специфіку мистецтва, «взаємозв'язком об'єкта суб'єкта» (стор. 90).

Гадаємо, що відмінність між наукою і мистецтвом слід шукати в характері взаємодії між суб'єктом і об'єктом: в мистецтві відображається не об'єкт сам по собі, а й те, як він приймається суб'єктом³.

Нечітко розуміючи специфіку мистецтва, Л. О. Сморгж пропонує застарілому формулу В. Г. Бельякова, М. Г. Чернишевського про мистецтво як мислення в образах (стор. 91) та критикує тих радянських дослідників, які ґрунтуються з нею. При цьому він вдає до вигадок, ніби послідовники російськх революціонерів-демократів вважали, що образ є «єдина мета художнього прощу» (стор. 91).

Автор монографії надто спрощено розуміє пізнавальний процес, а отже, ленінську теорію відображення. Його критика «гносеологістів» ґрунтується на дуже «звуженому» тлумаченні природи пізнання і на ототожненні структури пізнавального процесу з його функцією. Він пише: «Колі виходити з марксистського положення, що будь-яка практична діяльність є пізнавальною, можна погнитися, що мистецтво не виключено із пізнавальних процесів людини» (стор. 93). А вважає, що «положення діалектичної логіки, теорії пізнання не можуть бути прості перенесені на мистецтво» (стор. 94). Цю «кладність» Л. О. Сморгж уявляє так: «Мистецтво, як своєрідний вияв цілісного стану людини і невичерпне джерело її духовних потреб (тобто, за визначенням автора, знавальної, морально-виховної, світоглядно-філософської, гедоністично-розважальної, утилітарно-практичної, ергономічної і навіть лікувальної — Б. К.) має в собі функції задоволення всіх цих інтересів поніціально як змінні і взаємозамінні» (стор. 93). Морально-виховне, світоглядно-філософське, утилітарно-практичне в мистецтві автор вносить за межі пізнавальної діяльності. А на питання, чому мистецтво з'являється такі багатогранні функції він відповісти не зміг, бо розглядає мистецтво не як реальність, а як міраж, змішувачи творчий процес з його

³ Див.: П. В. Копини. Введення в марксистську гносеологію. К., 1966, стор. 257.

го наслідком, ототожнюючи митця і реципієнта художнього твору. На нашу ж думку, творчий процес з «пафосом», «ціннісною орієнтацією» митця, з його «художньо-естетичними інтересами лишаються «за кадром» і безпосередньо не об'єктивуються, а розчиняються в творі мистецтва, в тому, як у ньому відтворюється дійсність.

Щоправда, в рецензованій книжці неодноразово стверджується, що мистецтво є пізнанням, навіть наводяться елементи пізнавального процесу в акті творчості і в сприйманні художніх творів. Проте це положення не обґрунтовується і не розвивається, бо насправді автор дотримується протилежної думки і щоб довести її, приписує «численній групі дослідників» положення про те, ніби «єдине призначення мистецтва — це особливі знання про світ, які доповнюють наукове пізнання» (стор. 92).

Л. О. Сморж ототожнює «об'єкт» з «предметом» мистецтва. Відомо, що «об'єкт» і «суб'єкт» — категорії гносеологічні, а «предмет» — онтологічна. Об'єктом відображення в мистецтві є вся дійсність, а предмет мистецтва — це наслідок творчості — книжка, картина, музичний твір, який стає об'єктом пізнання для публіки. В книзі немає чіткого розмежування між цими поняттями, тому важко зрозуміти, що хотів сказати автор.

Виділення спеціального параграфу «Вияв соціальних процесів у мистецтві» означає ніби соціальні процеси не входять в об'єкт відображення, хоча досі йшлося про те, що мистецтво відбиває усю дійсність, а до цієї дійсності належать природні, соціальні процеси і духовне життя людей.

Автор змішує поняття «соціологічне» та «ідеологічне». Так, з'ясовуючи, як виявляються соціальні процеси у мистецтві, він зачіпає тільки проблеми ідеології. Такий підхід неправомірно звучує поняття «соціальний процес», щодо якого ідеологічне життя суспільства є окремим моментом.

Складається враження, ніби за Л. О. Сморжем, ідеологія існує в мистецтві поряд з його художніми якостями. Він не спромігся переконливо показати, що ідеї «розчинені» в художніх образах мистецького твору, що вони виявляються в ньому як інтерпретація соціальних процесів.

У розділі «Мистецтво як засіб задоволення специфічної духовної потреби» доводиться первинність потреби в «естетично-художньому» і вторинність художньої творчості. Ця «фатальна» потреба згідно з задумом автора має пояснити усю складність мистецтва і його цінність для людини. Л. О. Сморж пише: «Специфічна потреба в переживанні й насолоді вільним виявленням своїх творчих сил є найбільшчим мотивом художньої діяльності» (стор. 139). Така ж думка міститься і в твердженні про те, що «мистецтво — це вияв внутрішньої необхідної потреби суспільної людини в специфічній діяльності, в результаті якої створюються певні продукти, де суспільна і природна необхідність виступають як особиста свобода» (стор. 138). Виникають

питання: чи насолоджуються «виявленням своїх творчих сил» інженер, вчений, робітник, хлібороб? Що це за специфічна потреба митця і чому її позбавлені люди інших професій? Що це за «природна необхідність»? Відповіді на них у книжці немає. Не з'ясовано також, у чому полягає специфічна потреба в мистецтві, а ті потреби людини, що їх наводить автор, мають здебільшого пізнавальний характер. Виходить, Л. О. Сморж виступає проти Л. О. Сморжа, який на попередніх сторінках гостро критикував «гносеологістів», а тепер немов підтверджує їх концепцію.

Виклад думок у книжці відзначається алогічністю, нечіткістю. Важко збагнути, наприклад, що хотів сказати автор, пишучи: «Коли бачити предмети дійсності, як вони є, тоді слід визнати людину як таку, що пасивно відображає або безпредметна взагалі. Адже, взаємодіючи, вона б відображалась у відображувальному, тобто, змінюючи середовище, змінювалася й сама» (стор. 12). Або: «Розгляд природи виключно як закономірного зв'язку явищ лише на перший погляд здається матеріалістичним і правильним, а насправді приводить до розриву природного і суспільного, матеріально-предметного і психічного, до визнання самої психіки за якийсь побічний продукт, що його можна звести до механічного руху, механічних явищ, до хімії, фізики, біології тощо» (стор. 13). Незрозуміле також твердження: «Коли об'єктивне виступає як гносеологічне первинне, суб'єктивне не буде чимось пасивним, інертним. Суб'єктивне як відносне, як особисте є необхідним для процесу будь-якого пізнання, бо тільки воно дає змогу немов би «підірвати» нейтральність об'єктивного як відносність по шляху до абсолюту» (стор. 35).

Автор вважає, що, «грунтуючись на розумі, на підсумках теоретичного мислення, мистецтво виходить за межі розуму й сфери наукового пізнання і саме тому має свій специфічний предмет, який ми знаємо ще недостатньо» (стор. 101). Питається, якщо ми знаємо про об'єкт суперечки «ще недостатньо», то чи є підстава захищати тих, хто визнає «специфічний предмет» або критикувати тих, хто його заперечує. А за логікою ось цього висловлення Л. О. Сморжа: «Якщо вважати, що мистецтво повинно виконувати функцію науки, служити лише пізнанню та розповсюдженню «правильних понять про речі», тоді воно стане дрібницями, якими незрозуміло для чого займаються дорослі люди» (стор. 103), виходить, що наука — це дрібниця, не варта уваги дорослих людей. Такі логічні «перли» ми зустрічаємо на багатьох сторінках рецензованої книжки (див. стор. 36, 40, 41, 42, 44, 51, 57, 59, 61—62, 80, 81, 83, 101, 103 та ін.).

Викликає осуд поведіння Л. О. Сморжа з літературними джерелами, неточне цитування ним основоположників марксизму. Так, на стор. 66 автор доводить, ніби як засіб задоволення найвищих духовних

запитів людини і зв'язуюча ланка між художньою діяльністю і естетичним переживанням мистецтво з'явилося тоді, коли людина почала боротися «не тільки за існування, але й за втіху і за збільшення своїх втіх...» — тобто виступає проти теорії трудового походження мистецтва. При цьому він посилається на Ф. Енгельса і приписує йому хибне твердження П. Л. Лаврова. Так само недоречним є переказ положення з «Філософських зошитів» В. І. Леніна в уривку: «Коли б розглядати дійсність лише як природне, довелось б визнати її вплив на людину лише як сукупність подразників, що впливають на мозок, на аналізатори. Коли ж узяти людину як активно-суспільну істоту, дійсність стає об'єктом. А це означає, що річ уже усвідомлена або усвідомлюється і залежність від предметного світу вже опосередкована психікою, свідомістю суб'єкта. Згадаймо слова Леніна: «від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики». За лєнінською теорією важливо не тільки те, що світ відображається, але й те, в якій формі. Ніяка дзеркальність не може бути не тільки, скажімо, художнім, але й взагалі людським явищем» (стор. 38).

Цитати з праць основоположників марксизму-лєнінізму Л. О. Сморж використовує для того, щоб підтвердити власну думку, часом всупереч їх об'єктивному змістові. На його погляд, коли В. І. Ленін пише: «...цілі людини породжені об'єктивним світом і передбачають його, — знаходять його як дане, наявне», він має на увазі не лише природне, а насамперед «усю сукупність зв'язків суспільства з природою, сукупність суспільних відносин, явищ матеріальної і духовної культури» (стор. 35). Гадаємо, така інтерпретація не має нічого спільного з тим, про що йшлося у В. І. Леніна. Ось ще один приклад «довільного» поводження з першоджерелами: «Визначаючи місце мистецтва в системі засобів олюднення світу, класики марксизму виходили з того, що воно насамперед — суспільне явище, покликане задовольняти духовні потреби людини. Це, за визначенням В. І. Леніна, є одним з східців виділення, тобто пізнання світу. Як суспільна потреба мистецтво виникло саме тому, що без нього суспільство не могло обійтися, а людина не змогла стати людиною» (стор. 61). Автор посилається тут на твори В. І. Леніна (т. 38, стор. 79), де розкривається гносеологічна суть категорій, а про мистецтво навіть і не згадується.

Сморж подає думку Гегеля про неможливість за допомогою слів «виразити те, що люди думають», на яку В. І. Ленін звертає увагу, як думку самого В. І. Леніна.

Таких прикладів можна навести чимало. Автор часом вдається до безпідставних тверджень і звинувачень. Так, він заявляє, що «тенденція онтологізування діалектики, тобто визнання її лише в природі та в суспільному житті, але не в свідомості, мисленні, почуттях — одне з дошкульних місць нашої філософської літератури» (стор. 17). Але при цьому не називає жодної праці, в якій онтологізувалась діалектика.

Не може Л. О. Сморж послатися і на твори, в яких би здійснювалось «ототожнення наукового пізнання і художнього освоєння дійсності, наукового поняття і художнього образу» (стор. 58), ототожнення, яке він довільно приписував «гносеологістам».

Вигаданими є також твердження, ніби «дійсність первинна, митець вторинний» (стор. 17), ніби сама дійсність з її естетичними властивостями виступає як ідеал, а тому завдання митця полягає тільки в перетворенні цього ідеалу в твір мистецтва — в щось духовно-матеріальне» (стор. 40). Але Л. О. Сморж старанно їх розвінчує.

Серед недозволених прийомів, які застосовуються в рецензованій книжці, вирізняється намагання метафоричними положеннями замінити наукові визначення. Наприклад: «Певні природні властивості, що розкриваються у взаємодії людини з природою, вже не чиста краса, а своєрідні клавіші інструмента митця, від установки й майстерності якого залежить і використання цих клавішів і вплив на слухачів» (стор. 31). Або: «художній твір містить у собі якийсь феномен, що дозволяє досить легко за допомогою спеціального аналізу за численними зовнішніми нашаруваннями виділити той «залишок», «нерозривне ядро», яке вимагає своєї «незалежності» і яке не можна пояснити звичайним гносеологічним аналізом» (стор. 109). Такими словесними фейєрверками уквітчана вся книжка.

Підкреслимо, що розкрити логіку полеміки, яку провадить Л. О. Сморж, дуже важко, бо автор часто-густо заперечує те, що стверджував раніше, а замість наукового аналізу порушуваних питань вдається до цитат, які мають замінити його думку або спростувати протилежну.

Загалом схарактеризована нами праця засвідчує, що висвітлення актуальних питань теорії і художньої практики мистецтва, розробка нових концепцій і підходів до аналізу естетичних проблем сучасності потребують більшої уваги до методологічних принципів естетичної науки.

Б. Г. КУБЛАНОВ.

Логіка і наукове пізнання

Зростання ролі марксистсько-ленінської філософії в сучасній науці визначає потребу глибокого філософського дослідження науково-теоретичного мислення нашої епохи на всіх рівнях методологічного аналізу, включаючи комплекс логіко-методологічних проблем. Інтенсивний розвиток логіки і методології сучасного наукового пізнання показав, що не тільки розв'язання логічної проблематики потребує правильної діалектико-матеріалістичної постановки філософських питань, але й розвиток категоріального апарата діалектичного матеріалізму висуває проблеми логічного характеру. Актуалізується також діалектико-матеріалістичне висвітлення місця і значущості логіко-методологічних проблем в сучасній наці.

Отже, перед дослідниками постає нове важливе завдання теоретичного аналізу сучасного наукового мислення в тринедному комплексі його філософських, конкретно-логічних і логіко-методологічних аспектів. З цього погляду привертає пильну увагу цікава монографія М. В. Поповича «Логіка і наукове пізнання»¹, яку можна розглядати як одну із перших у нашій літературі спроб наблизитися до розв'язання згаданого завдання. З великим знанням справи автор охарактеризував не тільки основні розділи сучасної логіки, але й показав їхню філософську проблематику, розкрив у конкретних ситуаціях логіко-методологічного аналізу значення таких діалектико-матеріалістичних категорій, як кінечне і безкінечне, необхідність і свобода, сутність і існування, перервність і неперервність, річ, властивість і відношення та ін.

У першій частині монографії автор розбирає відношення і зв'язок формальної логіки із змістовними ідеями в науці, показує пізнавальне значення основних понять сучасних систем, розкриває специфіку аксіоматичної формально-дедуктивної побудови, а також принципи і правила логічних числень загалом.

Особливий інтерес становить аналіз поняття «очевидність», «наочний образ», висвітлення питання про зв'язки абстракцій із здоровим глуздом. Оригінально досліджується зв'язок і закономірні переходи від числення висловлень до числень предикатів і навпаки та ін. Знайомлячи читача з апаратом і принципами сучасної формальної логіки, М. В. Попович разом з тим показує, що цей апарат пов'язаний зі специфікою пізнання, особливо з сучасною його формою розвитку.

Такий виклад матеріалу в першій частині праці є по суті вступом для другої і основної частини книжки, де дається глибокий методологічний аналіз специфіки сучасного наукового пізнання загалом, з'ясовуються ті суперечності і проблеми його логічного обґрунтування, розв'язання яких стимулювало теоретико-математичне забезпечення розвитку науки ХХ ст.

Ідеалісти, спекулюючи логіко-математичними методами, намагаються затушувати діалектико-матеріалістичний зміст сучасного наукового пізнання, замінити філософські питання логічним аналізом мови науки, спотворюючи завдання цього аналізу в неопозитивістському дусі. У цьому зв'язку важливим є діалектико-матеріалістичне висвітлення проблем логіки і методології сучасного наукового пізнання, включаючи розбір методологічних основ апарата сучасної формальної логіки. В такому ракурсі і виконана монографія М. В. Поповича.

З допомогою апарата сучасної формальної логіки, зазначає автор, можна проаналізувати відповідно основи самої математики, теорії множин, розкрити можливість розв'язання логічних парадоксів у теоретичних підвалинах науки. Дослідження логічних і семантичних парадоксів, які виникають під час розвитку математичних і взагалі наукових знань, М. В. Попович пов'язує з аналізом структури мови і її місця та ролі у формуванні і вираженні наукових знань. При цьому він докладно досліджує питання про те, що являє собою сама структура мови, як вона пов'язана з логікою і як її треба розуміти з філософського погляду.

Автор переконливо доводить, що структура мови залежить «від способу організації життєдіяльності пізнаючого суб'єкта» (стор. 117). Зауважуючи, що «мова виражає властивості об'єктивної дійсності за допомогою своєї структури», М. В. Попович разом з тим підкреслює, що вона «нічого не говорить про співвідношення своєї структури зі структурою світу» (стор. 108). У монографії проводиться думка, що логіка описує фактичний стан справ у мові, яка розглядається в широкому значенні.

Вивчення структури мови, а разом з тим і логіки є кінце потрібним. Воно сприятиме правильному розумінню низки наукових і суто філософських проблем.

Грунтовна розробка М. В. Поповичем питання про специфіку мовного моделювання об'єктів у логіці і гносеологічному статусі структури мови становить науковий інтерес з погляду діалектико-матеріалістичного осмислення нових проблем, поставлених прогресом теоретизації сучасної науки і математизації її змісту. Тим більш цінно, що аналіз цієї проблематики подається в монографії через призму ідеологічної боротьби в сучасній науці і пов'язується з викриттям ідеологічних основ концепції Б. Рассела і Л. Вітгенштейна про тотожність «структури світу», «структури мови».

Заслугує на велику увагу розділ «Свобода і необхідність в науковому пізнанні». На конкретному аналізі логіко-гносеологічної ситуації в сучасній науці автор докладно розбирає співвідношення об'єктивних і суб'єктивних моментів у побудові і розвитку теоретичних систем наукового знання.

Показуючи генетичний зв'язок логічних структур з матеріальною діяльністю людини, М. В. Попович відзначає, що логічна побудова певних теоретичних систем здійс-

¹ М. В. Попович. Логіка і наукове пізнання. К., 1971, 154 стор.

нюється з відповідним ступенем свободи. Ця свобода виявляється в тому, що ту саму теорію можна сформулювати з допомогою різних логіко-математичних способів і що для опису одного предмета пізнання можна побудувати різні теорії. Наприклад, щоб обґрунтувати математику, можна, на думку автора, сформулювати найрізноманітніші системи і ніхто не доведе, чому для цих цілей взята саме та, а не інша із них (стор. 116). Отже, свобода в науковій творчості передбачає вибір.

Але свобода наукової творчості, зауважує М. В. Попович, не виключає необхідності. Адже не всяка вільна побудова і вибір понять застосовується у практиці. Кожна так звана вільна дія (розумова чи фізична) має такі наслідки, котрі не залежать від творця і які важко передбачити. Той чи той учений, хоча й вільний у певному виборі (системи понять, логічних структур, способів і засобів доведення та ін.), повністю відповідає за свій вибір і «вільну» побудову систем «перед самим собою, своїми близькими, своїм класом, своєю нацією і, нарешті, перед людством» (стор. 122). Усе це коректує і обмежує, на думку автора, свободу в науковій творчості.

Загалом таке розв'язання проблеми свободи і необхідності в науковій творчості плідотворне. Однак автор, як ми гадаємо, дещо прямолинійно твердить, що необхідність дістає силу тоді, коли вченому доводиться розраховуватися за свій вільний вибір, тобто під час перевірки теоретичних побудов у практиці. Це положення потребує уточнення. Хіба можна свободу і необхідність в науковій творчості уявляти за схемою: спочатку свобода у побудові і виборі гіпотез, наукових теорем, а потім — необхідність. Насправді свобода вибору в науковій творчості спирається насамперед

на пізнану необхідність, внаслідок чого можна «вільно» прийняти рішення зі знанням справи».

Творчо розроблене М. В. Поповичем питання про множини логічних систем і універсальності логіки (доправда, порушуючи цю маловивчену тему, автор висловлює іноді дискусійні, на наш погляд, положення. Можна, скажім не погодитися, що вибір і побудова тієї чи іншої логічної системи не залежить від предметної області дослідження (стор. 8..

Звичайно, логічна система може бути універсальною і її можна застосувати до найрізноманітніших предметів дослідження. Водночас будь-який предмет вивчення багатогранний, може бути «схоплений» з допомогою розмаїтих методів і логічних структур. Крім того, процесі пізнання є суб'єктивні моменти. Все це разом узяті і виступає гносеологією основою для відносної незалежності побудови логічних систем від предмета пізнання. Але разом з тим у найрізноманітніших предметах пізнання, є щось спільне, тож саме, яке, перелюючи через практичну діяльність людини, кінець кінці визначає побудову тої чи іншої логічної системи. Про це пише і сам автор, (стор. 127, 108).

Позитивно оцінюю працю М. В. Поповича, ми зачепили ще деякі дискусійні моменти висвітлення цієї складних логіко-методологічних проблем. Але і ці полемічні моменти збуджують думку і стимулюють науковий пошук згаданої проблеми.

Загалом монографія написана на високому ідейно-теоретично рівні і з інтересом буде прочитана логіками, філософами і всіма, хто цікавиться логіко-філософським аналізом наукових знань.

В. Т. ПАВЛОВ

Пізнавальна природа мистецтва

Питання про пізнавальну сутність мистецтва було і є ареною боротьби протилежних партій у філософії. При цьому матеріалізм у принципі завжди доводить величезну роль мистецтва в пізнанні об'єктивного світу, а ідеалізм обстоює «естетичний» агностицизм, невіру в пізнавальні можливості мистецтва, применшує, а часом і прямо заперечує його пізнавальне значення. Таке заперечення є неодмінним атрибутом усіх різновидів сучасної ідеалістичної, модерністської естетичної, а також «естетичного» ревізіонізму. Модерністи презирливо ставляться до відображення дійсності реалістичним мистецтвом. Справжнім вони вважають декадентсько-формалістичне мистецтво, яке нібито здатне доповнювати, збагачувати «сіру реальність», створювати «нові світи», які не мають прообразів у дійсності і не пов'язані з нею. Протиставлення художньої творчості пізнанню — загальна риса модернізму.

Марксистсько-ленінська естетика вважає пізнавальну сутність мистецтва невід'ємною від його суспільно-всвітньої ролі. Мистецтву надається дедалі більшого значення в створенні духовного багатства соціалістичного суспільства, у зрмуванні світогляду радянської людини, моральних переконань, духовної культури. У рішеннях XXIV з'їзду КПРС підкреслюється: «Радянський народ заінтересований у створенні таких творів, в яких би глибоко відобразалася дійсність, з великою художньою силою утверджувались ідеї комунізму»¹.

Питання про пізнавальну сутність художньої творчості у нашій філософсько-естетичній літературі тією чи іншою мірою висвітлювалось багатьма творами. Та книжка

* В. І. Мазепа. Удвоєння творчості як пізнання. К., 1974, 21 стор.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 232.

В. І. Мазепи є по суті першим всебічним дослідженням цієї важливої і актуальної теми. Вона відзначається ґрунтовністю, доказовістю і аргументованістю висновків, ретельним урахуванням сучасного рівня розвитку марксистсько-ленінської естетичної науки. В ній широко використано ленінську філософсько-естетичну спадщину, міститься переконлива критика буржуазної естетики і ревізіонізму.

Автор виходить з того, що вироблені марксистсько-ленінською теорією принципи цілісного діалектико-матеріалістичного розуміння художньої діяльності відкривають можливості для успішного розв'язання поставлених сучасною соціалістичною художньою культурою актуальних проблем пізнавальної сутності мистецтва, і ставить своєю метою з'ясування деяких із цих проблем. «...Важливим завданням радянської естетичної науки,— відзначає він,— є дослідження пізнавального аспекту художньої творчості в його органічній єдності із загальним процесом зростання суспільно-виховної ролі мистецтва» (стор. 7).

Коротко оглянувши основні концепції художнього пізнання в сучасній естетичній науці (до того ж не відкидаючи «з порога» жодної з них, а прагнучи використати «раціональні зерна»), В. І. Мазепа аналізує ленінську теорію відображення як основу дослідження пізнавальної сутності художньої творчості. Ця теорія, доводить він, обґрунтовує діалектичний підхід до художнього процесу як до складної взаємодії суб'єкта і об'єкта естетичного відношення. Вона потребує розгляду мистецтва під кутом зору загальних закономірностей пізнавальної діяльності як адекватного відображення об'єкта художнього пізнання і врахування активності суб'єкта художньої діяльності, завдяки якій мистецтво вступає виразником ідеалів та інтересів певної історичної епохи, класу, нації тощо. Автор показує, як В. І. Ленін розробив такий підхід у боротьбі проти ідеалізму і метафізики, проти філософського ревізіонізму.

В естетичній літературі існує думка, начебто не можна вважати художню творчість однією з форм пізнання, оскільки, мовляв, навіть у найвидатніших творах літератури, живопису, скульптури, драматургії, музики не вдається знайти «будь-якого закону природи або суспільства, відкритого за допомогою мистецтва як особливої форми пізнання життя... Аж до нашого часу всі закони природи і суспільства нам відомі як відкриття науки»². Таке твердження об'єктивно призводить до висновків у дусі «естетичного» агностицизму. Щоб спростувати його, потрібно дослідити специфіку художньої творчості як пізнання, своєрідність пізнавальної природи мистецтва, її відмінність від пізнавальної природи науки.

Естетичне відношення, що формується

на основі трудової діяльності людини, на думку В. І. Мазепи, не «тільки визначає внутрішню специфіку мистецтва як художньої діяльності суспільної людини, а й розкриває своєрідність його суспільного існування» (стор. 91). Автор доводить, що художній зміст завжди є наслідком відкриття художником чогось нового, досі ще не знаного. «Мистецтво,— пише він,— не відкриває нових законів природи чи суспільства — це справа науки. Не встановлює воно і нових моральних норм, не формує принципів світогляду. (Правда, все це може бути в творах мистецтва, передусім літератури, але не є його спеціальною метою.) Зате воно робить не менш важливі для суспільства відкриття — через типові образи показує, як залежить від цих законів життя людей, як позначаються на їхній долі моральні норми, як реалізується світогляд у людських почуттях, одне слово, як живеться людині в цьому світі» (стор. 98).

Всесвітнє з'ясування специфіки художньої творчості як пізнання, її відмінності від наукової творчості, розкриття мистецтвом насамперед «людського» аспекту об'єктивних закономірностей дійсності — все це становить основний зміст монографії. Згідно з цим задумом автор аналізує такі питання, як сутність естетичного ідеалу, художньої яви, взаємозв'язок естетичного відношення і художньої творчості, система функцій мистецтва (тут насамперед привертає увагу думка про історичну мінливість соціальних функцій мистецтва), залежність естетичного відношення від історичного рівня матеріального і духовного виробництва, художній розвиток суспільства в умовах сучасної науково-технічної революції, роль мистецтва в духовному збагаченні людини тощо.

Спинимось на одному з питань, порушених у монографії, — про зв'язок пізнавальної сутності мистецтва з його ідейно-виховним, світоглядним призначенням. Автор слушно вважає, що на завершальному етапі художнього процесу — сприйманні та засвоєнні художнього змісту реципієнтом — пізнавальна сутність мистецтва розкривається в нерозривній єдності з його ідейно-естетичним, виховним покликанням і реалізується через естетичну природу художньо-образного відображення у взаємозумовленості з усіма функціями мистецтва. Знання про дійсність, що містяться у художньому творі, стають передусім елементами суб'єктивно-ціннісного світосприймання і світовідчуття особистості. Його раціональний, теоретичний зміст вивчають переважно наука і філософія. «Мистецтво освоює світ художньо, через естетичне відношення до нього і тому формує естетичний аспект світогляду. Пізнавальний зміст мистецтва набуває світоглядного значення лише тоді, коли він перетворюється на художньо-естетичні ідеї» (стор. 199).

Власне пізнавальні особливості художньої творчості впливають на духовне жит-

² А. Белік. Эстетика и современность. Изд. 2, М., 1967, стор. 185.

тя людини тим, що сприяють формуванню її ідейної переконаності і цілеспрямованості. Цим визначається важлива роль мистецтва соціалістичного реалізму у становленні комуністичного світогляду трудящих, у трудовому, ідейно-політичному і моральному вихованні нової людини. Такий висновок автора солідно аргументований, спирається на цілком слушні міркування з приводу специфіки художньої творчості як пізнання.

Не можна не підтримати спробу автора творчо розглянути питання, котрі не стоять на шляху його власного дослідження, обмеженого обраною ним проблемою (але самі собою мають велике значення для естетики). Міркування, що їх висловлює при цьому В. І. Мазепа, не даючи, цілком природно, вичерпної відповіді на такі питання, як звичайно, цікаві, пробуджують думку, спонукають до дискусії, до дальших досліджень.

Ось приклад. Про так звану суперечність між світоглядом і художньою творчістю написано чимало. Не бракує в літературі також і критики цієї хибної формули. Та все ж і досі окремі дослідники підтримують її, до того ж часто-густо послаючись на твори В. І. Леніна³. Однак дослідження творів В. І. Леніна переконує в тому, що в них ідеться не про суперечність між світоглядом і творчістю, а про суперечності у самому світогляді митця, які відображаються й у художній творчості. Так, у статтях про Л. М. Толстого В. І. Ленін наполегливо, послідовно доводить, що конкретно-історичні суперечності російської дійсності напередодні революції 1905—1907 років, внутрішня суперечливість російського патріархального селянства, як у дзеркалі, відобразились у вченні, світогляді, художніх творах геніального письменника. Не треба доводити, що ця ленінська думка має величезне загальнометодологічне значення.

На наш погляд, В. І. Мазепа, який чимало сторінок монографії присвячує аналізу ленінських статей про Л. Толстого, цілком правильно розглядає світогляд письменника і його художню творчість у їх нерозривній єдності. Водночас він вважає, що не можна ототожнювати теоретичну і художню спадщину письменника. Цінність «матеріалу для освіти передових класів» (за висловом В. І. Леніна) набагато збільшується, коли Толстой використовує цей матеріал не для релігійно-моральної проповіді, а для художнього показу дійсності. «І хоча Ленін ніде не розділяє Толстого-

художника і Толстого-мислителя, — робить висновок В. І. Мазепа, — він водночас визріло відокремлює теоретичну і художню спадщину письменника. Суперечливість світогляду Л. Толстого виявилася і там, і тут, але сильні риси його, сміливість і глибина його думки найпоіше втілилися саме в художньому, а не теоретичному пізнанні» (стор 61). І хоч асоп не спирається при цьому на аналіз досвіжніх творів і теоретичних праць Толстого (це питання не є об'єктом його спеціального дослідження), але до висловлення цих міркувань не можна не прислухатися.

Наведений приклад свідчить ще про одну привабливу особливість монографії В. І. Мазепа — про її полемічний характер. Ця, так би мовити, внутрішня полемічність виявляється в тому, що автор робить наголос не на критичному оцінці тих чи інших праць (хоч і його внижці теж не бракує), не на переліку прищ, а на всебічному обґрунтуванні пропозованої ним концепції.

Проте окремі твердження автора потребують уточнення. Т., на стор. 34 читаємо: «Як відомо, ленінський етап в марксистській естетичній пов'язаний з критичним подоланням ревізії філософії марксизму з боку махістів». Це твердження В. І. Мазепа ніде не розяснює і не розширює. І в читача може скласти враження, що ленінський етап у марксистській естетичній припадає на період насання твору В. І. Леніна «Матеріалізм імпіріокритицизм», тобто 1908—1909 рр. Зперечно, роль цього ленінського твору творчому розвитку марксистської гносеології, в обґрунтуванні теорії відображення також наукової естетики надзвичайно важлива. Проте, на наш погляд, немає дстав пов'язувати ленінський етап розвитку марксистської естетики тільки з боротьбою В. І. Леніна проти махізму, а саме того висновку можна дійти з наведених їв автора.

Дальший розвиток матеріалістичного розуміння історії у неримиренній боротьбі проти суб'єктивно-реалістичної соціології народництва⁴; розробка принципу партійності ідеології; висплення діалектичного ставлення марксизм до ідейної та культурної спадщини; зсування закономірностей правдивого, реїстичного відображення дійсності в літературі і мистецтві; обґрунтування пізнавальної сутності та могутньої ідейно-виховної ролі художніх творів — ось далеко неповний перелік філософсько-естетичних проблем, які разом з аналізом багатьох конкретних явищ літературно-художнього процесу розробляв В. І. Ленін з початку своєї діяльності. Ленінський етап у розвитку марксистської естетики, як і всієї марксистської теорії, по-

³ Наприклад, Л. О. Сморж пише: «В. І. Ленін розумів, що завжди (?) є певна суперечливість між естетично-художніми принципами митця і політичними, філософськими, моральними, релігійними ідеями...» (Л. О. Сморж. Світ десяти муз. Мистецтво і дійсність. Київ, 1973, стор. 128—129.) На наш погляд, теоретична спадщина В. І. Леніна не дає ніяких підстав для таких висновків.

⁴ Цікаво, що у 190 р. Г. В. Плеханов писав: «...Відтепер ритика (точніше, наукова теорія естетик) буде спроможна просуватися вперед лише спираючись на матеріалістичне розуміння історії», (Г. В. Плеханов. Избраннй философские произведения, т. V, М., 1958, стор. 312.)

чинається не в 1908—1909 рр., а значно раніше, з 1890-х років, коли з'явилися перші праці В. І. Леніна. Він визнається не тільки потребами боротьби проти махізму, а й всіма тими чинниками, які породили ленінізм як марксизм нової епохи.

Деякі зауваження зробимо щодо категоріального апарата монографії. Щоб позначити зв'язок між художньою творчістю і пізнанням, автор послуговується кількома варіантами категорій: «пізнавальна функція» мистецтва (стор. 29, 36, 76 та ін.), його «пізнавальне значення» (стор. 3, 7, 9, 31, 47 та ін.), «пізнавальна роль» (стор. 37, 47, 48 та ін.), «пізнавальний аспект» (стор. 7, 9, 24, 33 та ін.), «пізнавальний зміст» (стор. 5, 8, 23, 66 та ін.), «пізнавальна природа» (стор. 9, 22, 26, 32 та ін.), «пізнавальна сутність» (стор. 4, 8 та ін.), «художнє пізнання» (стор. 8, 25, 30, 55 та ін.), «пізнавальна сторона» (стор. 6, 33, та ін.), «мистецтво як пізнання» (стор. 26, 27, 35 та ін.), а також «пізнавальні можливості», «пізнавальна специфіка», «пізнавальний характер», «гносеологічна природа»... Всі вони часто-густо вживаються нрм як синоніми, тим часом як кожна з цих категорій має

свою специфіку. Так, пізнавальна функція мистецтва — одна з багатьох важливих функцій, притаманних художній творчості, — зовсім не рівнозначна пізнавальній природі мистецтва, яка визначає, або, в усякому разі впливає на всі його функції. Питання про специфіку перелічених категорій, хоч їх вживання як однопорядкових є вже досить усталеною традицією в нашій естетичній літературі, ще потребує свого змістового уточнення.

На нашу думку, словосполучення, що подібаються на сторінках монографії, такі як: «відображення і пізнання» (стор. 34, 55 та ін.), «відображально-пізнавальна діяльність» (стор. 99 та ін.), «пізнавальне відображення дійсності» (стор. 32, 44 та ін.) — мають тавтологічний характер: адже пізнання і є відображення в голові людини навколишнього світу.

Проте висловлені нами зауваження не знижують загальної позитивної оцінки концептуального змісту рецензованої праці. Грунтовна і цікава монографія В. І. Мазени є помітним явищем в нашій філософсько-естетичній літературі.

А. Б. КОГАН

Важлива методологічна проблема теоретичної біології

Останніми роками з'явилися монографії, де аналізуються методологічні проблеми, що постають у біологічній науці у зв'язку з процесом її теоретизації. Серед них — праця Н. П. Депенчук, присвячена питанням, що перебувають у центрі проблеми теоретизації біології — аналізу співвідношення методів біологічного дослідження з проблемою синтезу знань у біології на шляху побудови її як теоретичної системи.

Автор починає виклад зі з'ясування особливостей зв'язку біології з філософією на сучасному етапі. Відзначаючи, що з розвитком тенденції до все більшої теоретизації науки неухильно зростає значення діалектичного матеріалізму, Н. П. Депенчук розрізняє три функції, які виконує марксистська філософія щодо теоретичного природознавства, — світоглядну, методологічну і логічну. У книжці розкриваються істотні сторони методологічної функції матеріалістичної діалектики, показано її роль у розв'язанні проблеми співвідношення методів дослідження у конкретних галузях пізнання.

Розглядаючи процес теоретизації біології як закономірний результат її розвитку, Н. П. Депенчук аналізує ті зміни в самому біологічному пізнанні, які становлять передумову для побудови теоретичної біології як окремої галузі знання, основним завданням якої є пояснення суті життєвих явищ у найширшому значенні слова. Вважаючи, що для досягнення цієї мети поряд зі створенням окремих і більш загальних біологічних теорій особливого значен-

ня набуває упорядкування, синтез різних теоретичних уявлень у біології, вона обирає об'єктом свого дослідження проблеми саме другого шляху перетворення біологічної науки.

Найскладнішим і найважливішим логіко-теоретичним завданням сучасного біологічного пізнання, як справедливо відзначає автор, є «поєднання універсальних особливостей матерії, що лежать в основі життя і специфічних властивостей живого, характерних тільки для цього виду матерії» (стор. 88). Це основне принципове положення, обґрунтування якого становить головний зміст монографії, є наслідком ґрунтового аналізу провідних тенденцій розвитку біологічної науки, що виникають у зв'язку з процесом її теоретизації. Н. П. Депенчук розглядає спроби побудови теоретичної біології як окремої галузі знань, що їх робили в минулому, і відзначає, що пошуки таких дослідників, як Р. Еренберг, Л. Берталанфі, Е. Бауер, М. Гартман, помітно сприяли виявленню основних проблем, пов'язаних зі створенням теоретичної біології. Але вихідні методологічні позиції цих учених були обмеженими. Вони полягали в абсолютизації або того спільного, що об'єднує органічну і неорганічну природу, або того, що характерне і специфічне тільки для живого. Такий підхід автор вважає однобічним, «бо сучасна біологія у своїх теоретичних уявленнях неодмінно має поєднувати як універсальні, так і специфічні особливості живого» (стор. 50).

На основі аналізу тенденцій у побудові теоретичної біології Н. П. Депенчук робить важливий висновок про те, що теоретико-пізнавальні і методологічні дослід-

* Н. П. Депенчук. Матеріалістическая диалектика и методы биологического исследования. К., 1973, 192 стор.

ження дедалі більше стають органічною частиною і невідмінною умовою побудови загальної теорії життя. Цей висновок знаходить своє конкретне обґрунтування у з'ясуванні тих проблем, які постають у біологічній науці у зв'язку з розвитком у ній аналітичних методів дослідження.

З проникненням методів точних наук у біології посилилась розчленованість і змінився характер її об'єктів, що привело до виникнення ряду важливих філософських, гносеологічних питань. Розбираючи ці питання, Н. П. Депенчук відзначає, що багато з них аналогічні до тих, які виникли у фізиці і надали особливої актуальності проблемі суб'єктивно-об'єктивних відношень і водночас показує їх складність і специфічність у біології, зумовлену особливостями цієї науки.

Зміни у біологічному пізнанні, викликані широким застосуванням аналітичних методів дослідження, надали особливої гостроти й питанню про співвідношення двох методологічних підходів до вивчення живого — аналітичного і цілісного. У праці по-новому оригінально осмислюється ця традиційна дилема біології. Причина альтернативного її розв'язання у минулому пояснюється намаганням дослідників створити класичний ідеал односторонньої науки. Такий підхід передбачає «можливість вичленити такий фрагмент знання або окремі принципи (чи систему принципів), які виявляться універсальними для всієї біології, стануть тим «єдиним поглядом», на основі якого можна об'єднати і впорядкувати всю науку загалом» (стр. 37). На думку автора, оскільки біологія становить яскраво виражену неоднорідну систему знань, поділену на окремі галузі, побудова її як теоретичної системи можлива лише «через встановлення зв'язків між окремими її напрямками (стор. 92). Співвідношення методів дослідження двох кардинальних потоків пізнання — аналітичного і цілісного, і даних, одержаних з їх допомогою, Н. П. Депенчук вважає основною методологічною проблемою сучасної біології, у розв'язанні якої особливо виявляється значення матеріалістичної діалектики.

Центральним питанням теоретизації біології автор вважає питання про принципи співвідношення різних понятійних систем, створюваних у ході застосування різних методів дослідження у біології, про принципи об'єднання знань неоднакових рівнів і виявляє способи його з'ясування за допомогою порівняльного аналізу аналітичних теоретико-пізнавальних ситуацій у біології і фізиці, яка характеризується високим рівнем теоретичних досліджень.

Зміни, які відбулися в біологічному пізнанні у зв'язку з проникненням методів точних наук, досягнення, здобуті на цьому шляху, не завжди мають, як справедливо відзначається у праці, однозначне і правильне теоретичне пояснення. Поширені безуспішні намагання створити теоретичну біологію лише на основі закономірностей фізики, і це породжує «спалахи» віталізму.

Водночас у сучасній біології відбувається плідне обговорення питання про справжню роль методів і теорій точних наук, зокрема фізики, в процесі теоретизації біології. Характеризуючи результати цього обговорення, автор відзначає, що на сьогодні усталилось уявлення про принципи неможливості зведення положень теоретичної біології до положень теоретичної фізики, оскільки потрібно зважати не тільки на спільність живого і неживого, але й на їх відмінність, тобто враховувати специфіку біологічних об'єктів. Поряд з визнанням обмеженості використання конкретних теорій фізики, хімії, кібернетики як основних теоретизації всієї біології посилюється увага до використання їх загальних ідей і стилів мислення.

У монографії підкреслюється, що особливе значення для сучасної біології має аналіз «загальних методологічних ідей і принципів, які уже вироблені окремими найрозвинутішими науками у процесі об'єднання знання, і вивчення умов, за яких перенесення цих понять і принципів здійснювалось б у рамках еквівалентно-порівняльних ситуацій (стор. 135—136). Це твердження дістає своє переконливе обґрунтування в аналізі методологічної функції ідеї доповняльності. Порівнюючи процес синтезу різнорівневих знань у фізиці і біології, автор висловлює низку цікавих міркувань щодо тих ситуацій у біології, де можливе застосування концепції доповняльності як у її фізично змістовному, так і в методологічному значенні: у першому випадку вона застосовувана на рівні атомно-молекулярних відношень, у другому — в усіх випадках, коли в одному уявленні об'єднуються знання, здобуті в експериментально несумісних ситуаціях, або знання, в основі яких лежать різні ідеалізації.

Досить переконливо, на нашу думку, автор показує методологічне значення ідеї доповняльності для подолання мнимої альтернативи неоднакових підходів у дослідженні живого, для визнання необмеженої дії фізико-хімічних закономірностей у живому, з одного боку, і специфічних, тільки живому властивих закономірностей, з другого.

Здійснений Н. П. Депенчук змістовний аналіз основних тенденцій у розвитку сучасної біологічної науки, що виникли у зв'язку з процесом її теоретизації, свідчить про те, що проблеми, які постають перед біологією, дедалі більше набувають загальнонаукового характеру. Безсумнівною заслугою автора є те, що, не претендуючи на вичерпний виклад усіх питань, спричинених теоретизацією біології, вона обрала об'єктом свого дослідження ті з них, які мають загальнометодологічне значення.

Але, на жаль, у книжці приділено недостатньо уваги проблемі рівнів методологічного аналізу наукового знання в її загальнотеоретичній постановці. До того ж висловлені стосовно неї окремі положення потребують уточнень. Так, наприклад, відзначаючи, що теоретичне природознавство

у процесі свого розвитку бере на себе деякі функції філософії, зокрема, аналіз власних методів, їх співвідношення, критичну оцінку своїх досягнень та ін., Н. П. Депенчук робить висновок, що при цьому «методи аналізу лишаються філософськими і не стають природничонауковими» (стор. 10—11). Таке формулювання може справити враження, що автор не розмежує вихідних понять і засобів філософського і наукового аналізу.

Є у монографії і спірні, недостатньо обґрунтовані думки. Таким є ототожнення механізму і редукціонізму, думка про

спільність їх методологічної основи (стор. 97). Належало б чіткіше викласти і порушене автором питання про співвідношення філософського і конкретно-наукових методів (стор. 3, 11, 16).

Загалом книжка Н. П. Депенчук — оригінальне і успішне дослідження дуже важливої методологічної проблеми сучасного природознавства. Узагальнення та висновки, зроблені в ній, сприятимуть дальшому обговоренню питань про способи побудови теоретичної біології.

К. Г. ГАВРИШ

Бібліографія

Міжвідомчі наукові збірники. 1973 рік*

Видавництво Київського університету

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

- Д. П. АГЕЄВ. Домарксистська філософія про збройне насильство, війну і мир. Вип. 30.
- Д. П. АГЕЄВ. Про докорінну відмінність антимілітаристської програми пролетаріату від воєнної програми імперіалізму. Вип. 28.
- А. В. АНТОНОВ. Про методологічні основи дослідження винахідництва. Вип. 27.
- Г. О. БАЛЛ. Про деякі основні поняття загальної теорії розв'язування задач. Вип. 27.
- М. І. БЛЕЦКАН. Роль ідеальних об'єктів у науковому пізнанні. Вип. 29.
- А. О. БРАТКО. Системний підхід у дослідженні психіки. Вип. 27.
- Л. Ф. БУРЛАЧУК, В. Г. ЛООС. Про теоретичні концепції проєктивного методу вивчення особистості та можливості його використання в прикладній психології. Вип. 27.
- В. І. ВЕРОВСЬКИЙ. Активність відображення на рівні уявлення. Вип. 29.
- М. В. ВОВЧИК-БЛАКИТНА. Реалізація ленінських ідей розвитку в радянській віковій психології нового етапу. Вип. 27.
- П. А. ГОНЧАРУК. Гуманізація праці і спрямованість психологічних досліджень трудової діяльності. Вип. 27.
- М. С. ГРИЦАЙ. Г. С. Сковорода і народна поетична творчість. Вип. 30.
- Л. В. ГУБЕРСЬКИЙ. К. Маркс і Ф. Енгельс про поняття «ідеології». Вип. 29.
- В. М. ДОВБЕНКО. Застосування Фейербахом антропологічного принципу для доведення матеріалістичного погляду на природу. Вип. 30.
- Г. П. ДОНЕЦЬ. Критика В. І. Леніним софістики та еkleктики у його творах післяжовтневого періоду. Вип. 29.
- М. В. ДЯЧЕНКО. Про співвідношення заперечення і наступності в діалектиці. Вип. 29.
- Д. О. ЖДАНОВ. Про нові форми мислення. Вип. 29.
- Т. В. ЖУК. Стандартизовані засоби психологічних випробувань як метод психології. Вип. 27.
- І. Є. ЗІНЕВИЧ. Місце «ідеальної держави» Руссо в формуванні соціального ідеалу О. М. Радищева. Вип. 30.
- І. І. ІОВЧИК. Критика В. І. Леніним методологічних основ реформізму. Вип. 30.
- Ш. Т. КАКУЛІЯ. Із ідейно-філософських взаємозв'язків українських і грузинських революціонерів-демократів. Вип. 30.
- В. А. КАРКАЧ. Про співвідношення «власне гносеологічного» та «оцінного» в пізнанні. Вип. 29.
- К. Г. КЛЕЦЬ. Принцип технологічного детермінізму і сучасна футурологія. Вип. 29.
- В. Н. КОНСТАНТИНОВ. Л. І. Мечніков про зміст поняття «фізико-географічне середовище» та його роль в історичному розвитку людського суспільства. Вип. 30.
- І. Я. КРИВЕНКО. До проблеми соціального прогнозування. Вип. 28.
- О. М. ЛОБАНЮК. Деякі питання діалектики мови. Вип. 29.
- В. Х. ЛОБАС. Комунікативна проблематика в інтерпретації «загальної семантики». Вип. 29.
- Д. Т. ЛАПАЄВА. Інтернаціональна сила ленінських ідей. Вип. 28.
- Д. Т. ЛОПАЄВА. Міжнародне значення досвіду розв'язання національного питання в СРСР. Вип. 30.

* Зміст міжвідомчих наукових збірників з філософії і наукового комунізму друкується за проханням читачів.

- Р. О. МАКСИМОВА. Свідоме і несвідоме в діяльності людей. Вип. 29.
- С. П. МАРЦЕНЮК. Деякі проблеми діалектики праці та виховання. Вип. 28.
- О. С. МУСАТОВ. Про деякі риси мотивації знання у студентської молоді. Вип. 27.
- А. Х. НИКИФОРОВА. Про співвідношення гносеологічного і психологічного аспектів у науковій творчості. Вип. 27.
- П. Я. НОМЕРОВСЬКИЙ. Єдність поколінь радянського народу. Вип. 28.
- Д. Х. ОСТРЯНИН. Г. С. Сковорода — видатний український мислитель XVIII ст. Вип. 30.
- М. А. ПЕКАРИК. Культурна революція — складова частина соціалістичної революції. Вип. 28.
- І. Ф. ПІЛЯШЕНКО. Боротьба марксизму-ленінізму проти ліводоктринерських спростувань загальнолюдського змісту науки. Вип. 28.
- М. І. ПІРЕН. Діалектична природа історичного факту. Вип. 29.
- О. С. ПОЛТАВЦЕВ. Філософія Л. М. Толстого в оцінці українських революційних демократів. Вип. 30.
- В. М. РАГОЗІН. Категорії практики, її місце та роль у виникненні матеріалістичного розуміння історії. Вип. 28.
- О. М. РАЄВСЬКИЙ. Роль емоцій в людському шуканні істини. Вип. 27.
- М. М. РЖЕЦЬКИЙ. До проблеми визначення структурно-функціональної одиниці поведінки. Вип. 27.
- Й. Т. РОМАНЮК. В. І. Ленін про найважливіші психологічні та деякі інші передумови соціалістичної продуктивності праці. Вип. 27.
- В. А. РОМЕНЕЦЬ. Боротьба за марксистсько-ленінську методологію в українській прикладній психології (психотехніці та психогігієні) в період побудови соціалізму. Вип. 27.
- В. О. РУДЕНКО. Соціальні почуття і розвиток класової самосвідомості. Вип. 27.
- Т. С. САВЕЛЬЄВА. Безпідставність критики соціалістичної демократії буржуазними ідеологами та ревізіоністами. Вип. 28.
- І. О. САЛАТОВСЬКИЙ. Про фактори трудової дисципліни. Вип. 28.
- Л. О. САЛЬМІНА. Класики марксизму-ленінізму про ідейні джерела і класові корені лейборизму. Вип. 30.
- І. П. САПАЦІНСЬКИЙ. Українські революційні демократи кінця XIX — початку XX ст. про свободу і щастя народу. Вип. 30.
- В. А. СЕДНЄВ. Критика інтерпретацій предмета історії філософії як науки «академічними» неокантіанцями Росії. Вип. 30.
- В. М. СЕЛІВАНОВ. Є. ГВОЗДИК. Філософсько-правові аспекти влади в теорії менеджеризму. Ітп. 30.
- Л. М. СЛАВІН, Г. А. АКМАМБЕТОВ. Утворення СРСР і розвиток філософської науки в Казахстані. Вип. 30.
- С. К. СОКОРЕНД. Роль ідеологічно-виховної функції права і моралі у вихованні людини комуністичного суспільства. Вип. 28.
- Н. М. СТЕЦЕНКІВ. А. КУЦЕНКО. Про методологічне значення категорії міри в дослідженні економічних процесів. Вип. 29.
- С. С. СТОЙЧЕВ. Про структуру суспільної свідомості. Вип. 88.
- В. І. ТАБАЧНИК. Про співвідносність кількісних і якісних змін у розвитку мови. Вип. 29.
- Я. І. ТАРАН. Методологічне значення марксистсько-ленінського принципу єдності теорії і практики для критики сучасного філософського ревізіонізму. Вип. 28.
- М. К. ТЕРЕЩЕНЮ. Взаємозумовленість істинності і парійності історичного матеріалізму. Вип. 88.
- М. К. ТЕРЕЩЕНЮ. Ленінський принцип партійності суспільних наук і боротьба з сучасним ревізіонізмом. Вип. 29.
- М. О. ТЕРЕХОВ. До критики буржуазних перекирвань марксистсько-ленінського вчення про дружбу народів. Вип. 30.
- М. Т. ТКАЧЕНКО. Критика деяких антимарксистських глядів сучасних буржуазних філософів та соціологів на проблему взаємовідносин колективу і особи. Вип. 28.
- О. М. ТКАЧЕНКО. О. О. КРОНІК. Про специфіку механізму соціальної детермінації психічних явищ. Вип. 27.
- Н. К. ТРИКАШ. Про комуністичну перебутову побуту. Вип. 28.
- Ю. О. ФЕДЕВ. Дві питання ленінського аналізу дрібнобуржуазної психології. Вип. 27.
- М. А. ЧЕЛАК. Бюовничий антиклерикалізм Г. С. Сковороди. Вип. 30.
- Г. С. ШЕПІТЬКО. Іпютеза і прогноз. Вип. 29.
- А. В. ЮРКОВСЬКИЙ. Закон єдності та боротьби протилжностей у взаємодії суспільства і прхуди. Вип. 29.
- Л. Я. ЯКУБІН. Українські революціонери-демократи кінця XIX — початку XX ст. про зв'язок принципу розвитку з принципом матеріальї єдності світу. Вип. 30.
- О. М. ЯНОВСЬКИЙ. XXIV з'їзд КПРС про виховання нової людини. Вип. 28.
- Н. О. ЯРОВЕЦЬ. Зміни в соціальній структурі радянського суспільства і нова суспільна психологія. Вип. 27.

ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

Выпуск 14. Актуальные проблемы марксистско-ленинской философии

- Ю. Ф. БУЛАЕВ. Постепенность и скачки в развитии социализма
- В. С. ВАРЕНИК, Е. В. КРУТЬКО. О развитии личности в обществе зрелого социализма
- С. В. ВОЗНЯК. Борьба против буржуазной идеологии — одна из функций общественных наук
- П. Я. ГАЛКИН. Интерес в диалектическом единстве отражения и отношения
- И. К. ДОВГАНЮК. Значение познания диалектики коллективности и индивидуальности для научного управления обществом
- Г. Г. ЕМЕЛЬЯНЕНКО. Союзное советское государство — орудие развития и сближения народов СССР
- Н. Н. ЗАРЕНОК. К вопросу об управлении развитием духовной культуры
- Л. И. КРАВЧЕНКО. Социалистический интернационализм как принцип дружества советских народов
- А. И. ЛЕВИЦКАЯ. Мораль в системе общественных отношений
- В. А. ЛЫНОК. О взаимосвязи объективного и субъективного в нациях и национальных отношениях при социализме
- М. Н. МАЦЮК. Социальный источник и структура идеологии
- Н. В. НОВОХАЦКИЙ. Диалектика содержания и формы общесоциологического закона
- Я. Б. РАБКИН. Некоторые аспекты марксовой концепции отчуждения
- Б. В. РУДИЧ. Труд и некоторые социальные проблемы образования
- Ж. А. СУПТЕЛЬ. Марксистская философия об объективном критерии моральной ценности личности
- Н. А. ТОЛМАЧЕВА. Критика гуманистически-антропологических концепций буржуазной морали
- Т. С. ФАЛИКОВ. XXIV съезд КПСС о дальнейшем воспитании коммунистического отношения к труду
- ШТИР ГЮНТЕР. К вопросу исследования научного творчества
- А. С. ШЕПИТЬКО. О прогностической функции гипотезы
- Выпуск 16. Актуальные вопросы развитого социалистического общества
- Д. В. АНТОНОВ. К вопросу о превращении свободного времени в мерило общественного богатства
- Е. Д. БРАНЗБУРГ. К вопросу о формировании духовного богатства будущих специалистов (на материалах Харьковского медицинского института)
- А. К. ВЕТЛУГИН. КПСС и братские партии о строительстве развитого социалистического общества
- И. И. ГАВРИШОВ. XXIV съезд КПСС об осуществлении ленинских принципов пролетарского интернационализма
- Г. Г. ГАЛИУЛИН. Изменение социальной структуры городского населения СССР в условиях развитого социализма
- Н. М. ГЕРАСИМЧУК. Комплексное развитие народного хозяйства СССР — яркое проявление преимущества социализма
- П. Д. КОВАЛЬ. О сочетании патриотического и интернационального воспитания крестьянства (на материалах Херсонской области)
- В. Д. ЛАПТУХОВ. К вопросу формирования нравственных привычек у молодежи
- В. М. МАКСИМОВ. О повышении культурно-технического уровня колхозного крестьянства
- Г. И. МАРАХОВ. Актуальные вопросы теории научного коммунизма в свете решений XXIV съезда КПСС
- З. В. МАЦЫПА. О социальном равенстве женщин и повышении их роли в коммунистическом строительстве
- В. И. ПИТОВ. Возрастание роли высшей школы в условиях научно-технической революции
- Л. Г. ПРИПЛУТЕНЬ. Военно-патриотическое воспитание студенческой молодежи
- В. В. РЫБАКОВ. XXIV съезд КПСС о возрастающей роли научного управления обществом
- Г. М. ТЕЛИЦА. Развитое советское социалистическое общество, его сущность и критерии
- Л. Н. ФАТЕЛЕВИЧ. Идеино-политическое воспитание рабочей молодежи — объективное требование развитого социализма
- А. И. ЧЕРКАШИН. Некоторые вопросы действенности партийной пропаганды на селе в условиях развитого социализма
- В. И. ШЕНДРИК. Социалистическое соревнование — могучее средство интернационального воспитания трудящихся
- В. И. ЯНЕНКО. Дальнейшее социально-экономическое сближение наций как фактор укрепления новой исторической общности людей

ПИТАННЯ НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ

А. С. АЛМАШІЙ. Соціалізм і формування нової суспільної психології. Вип. 20.

- Т. О. БАЧИНСЬКА, О. М. ЯСЬКО. Керівництво формуванням особи та організація самовиховання студентської молоді. Вип. 20.
- М. Г. БЕЗДУДНИЙ, О. М. КОВАЛЕНКО. Теоретичні та соціально-класові основи концепції «ідеологічного роззброєння». Вип. 22.
- А. П. БОВТРУК. Утворення СЕПН — організаційне втілення ленінської ідеї єдності робітничого класу. Вип. 22.
- Л. М. БУДОВСЬКА. Спадкоємність поколінь — закономірність суспільного розвитку. Вип. 20.
- Л. С. БУЛАВЕНКО. Особливості боротьби за демократію в сучасному буржуазному суспільстві. Вип. 22.
- В. БРУДНИЙ, П. ЛОПАТА. Оптимізація структури вільного часу і змісту дозвілля трудящих — важливий аспект комуністичного виховання в сучасних умовах. Вип. 23.
- М. О. БУЦЬКО. Патріотизм і інтернаціоналізм радянського народу. Вип. 21.
- С. Х. ВАЙНЕР. Загальне і специфічне у здійсненні культурної революції в європейських соціалістичних країнах. Вип. 22.
- І. М. ВАРЗАР. Розробка В. І. Леніним у 1893—1903 рр. проблеми злиття наукового соціалізму з робітничим рухом. Вип. 23.
- В. Г. ВЕРЕЩАГІНА. Поєднання національного і інтернаціонального в діяльності комуністичних і робітничих партій. Вип. 23.
- М. Т. ВОЛОШИНА. Розвиток громадської активності жінок у період боротьби за соціалістичну революцію (за матеріалами України). Вип. 22.
- В. Ю. ГНИПЮК. Особливості розвитку гірських районів західних областей Української РСР і головні передумови ліквідації в них протилежності та подолання істотних відмінностей між містом і селом. Вип. 22.
- Б. О. ГУСЬКЕВИЧ. Проти ревізії ленінського принципу демократичного централізму. Вип. 22.
- І. К. ДОВГАНЮК. В. І. Ленін про діалектику колективності та індивідуальності. Вип. 20.
- Г. Д. ДРОЗДОВА, А. В. МІСУНО. XXIV з'їзд КПРС про підвищення активності комсомолу в суспільно-політичному житті країни. Вип. 21.
- Ю. І. ЄГОРОВ. Деякі проблеми інтернаціонального і патріотичного виховання молоді НДР. Вип. 21.
- М. М. ЄРМОЛАЄВ, В. Ю. РАДЧЕНКО. Деякі питання вивчення структури соціальних груп робітників окремих підприємств вугільної промисловості Донбасу. Вип. 22.
- П. С. ЗИМЕНКО. Виховання радянської молоді на революційних, трудових і бойових традиціях — важлива умова формування її науково світогляду. Вип. 21.
- М. М. ІБРАГІМОВ. Методологічні принципи критики буржуазних концепцій «середнього класу». Ін. 20.
- М. М. ІБРАГІМОВ, М. КИРИЛЮК. Методологічні особливості визначення соціальних меж робітничого класу в умовах сучасного кап.лізму. Вип. 21.
- Л. О. КАНІЩЕНКОВ, М. ПІЧА. До питання про історичне місце і деякі особливості функціонування розвинутого соціалізму. Вип. 22.
- Г. І. КОВАЛЬОВА. Відношення національного і інтернаціонального в єдності міжнародного комуністичного руху. Вип. 20.
- М. М. КОВТУН. Зав'язь і специфічне у формуванні особи адянського студента. Вип. 21.
- І. П. КОЗАК. До крики буржуазних поглядів на матеріалі інтереси за соціалізму. Вип. 20.
- З. Я. КОЗАЧУК. Допитання про взаємовплив та взаємозв'язання братніх художніх культур наднації СРСР. Вип. 22.
- З. Я. КОЗАЧУК. Має міжнаціонального спілкування — об'єктивна закономірність зближення народів та їх культур. Вип. 23.
- Л. М. КРАВЧЕНКО. Соціалістичний інтернаціоналізм — вищий стан пролетарського інтернаціоналізму. Вип. 21.
- П. Ф. КРАВЧУК. Формування комуністичного світогляду за учасних умов. Вип. 20.
- Є. В. КРУТЬКО, Я. ІРАБКІН. Деякі питання марксистського вчення про людину та його фальсифікації. Вип. 22.
- Т. КУТИМОВ. До визначення поняття радянської інтелігенції та її структури. Вип. 20.
- М. І. ЛАВРИНОВИЧ. Критерії внутрікласових відмінностей колгоспного селянства. Вип. 22.
- О. В. ЛАЗОРЕНКО. .. К. Крупська про формування людського соціального типу. Вип. 20.
- В. І. ЛЕНСЬКИЙ. В. І. Ленін про міжнародне значення досвіду Рад. Вип. 23.
- І. Я. МАКОЦЕЙ. Деякі соціальні наслідки капіталістичного вюрисання машин. Вип. 22.
- І. І. МИГОВИЧ. Сіоттське спрямування соціальних доктрин сучасного хасидизму. Вип. 23.
- В. А. МОЛОСТОВ, А. КЛІМАШ. З досвіду створення і заснування діафілімів у курсі наукового комунізму. Вип. 23.
- В. Н. НЕТРЕБА. Місце роль студентської

- молоді у соціальній структурі розвинутого соціалістичного суспільства. Вип. 21.
- М. Л. НИГОЛЬЧУК. Про подолання відмінностей між містом і селом у НРБ. Вип. 21.
- М. А. НІКІТІН. Розвиток народної освіти — одна з передумов формування нової людини. Вип. 22.
- М. І. ОБУШНИЙ. Тактика компартій країн Латинської Америки у боротьбі за створення широких народних коаліцій. Вип. 21.
- М. І. ОБУШНИЙ. До питання про етапи боротьби Компартії Чилі за створення блоку Народної єдності (спроба періодизації). Вип. 22.
- М. І. ОБУШНИЙ. Марксистсько-ленінські партії країн Латинської Америки в боротьбі за народну єдність. Вип. 23.
- М. П. ОРЗІХ. XXIV з'їзд КПРС про зростання ролі соціалістичного управління. Вип. 22.
- Г. І. ПЕТРОВ. Вплив студентських будівельних загонів на виховання комуністичних рис характеру радянського студента. Вип. 21.
- Г. І. ПОВОД, К. К. ШЕХОВЦОВА. Економічне обґрунтування В. І. Леніним союзу робітників і селян та його значення в умовах сучасної антимонополістичної боротьби. Вип. 21.
- М. М. ПОХИЛЕНКО, І. Я. КРИВЕНКО. В. І. Ленін про неспроможність буржуазних суб'єктивістських теорій «планового» і «регульованого» капіталізму як методологічної основи буржуазної футурології. Вип. 21.
- Я. П. РАБІНОВИЧ. Роль Закордонного бюро допомоги Комуністичній партії Східної Галичини у поширенні марксистсько-ленінських ідей серед трудящих Західної України. Вип. 20.
- Н. Г. РЕЧМЕДИНА. Творча активність робітничого класу в умовах сучасної науково-технічної революції. Вип. 20.
- В. В. РИБАКОВ. До питання про вплив автоматизації на ліквідацію істотних відмінностей між людьми розумової і фізичної праці. Вип. 23.
- М. В. РІЗНИЦЬКА. Вивчення проблеми пролетарського інтернаціоналізму в курсі наукового комунізму. Вип. 20.
- В. С. РУДЕНКО. Соціальні почуття як фактор розвитку самодіяльності мас. Вип. 21.
- В. П. СИДЕНКО. Вплив підвищення життєвого рівня і зростання споживання на розвиток духовного світу особи. Вип. 22.
- В. П. СИДЕНКО. До проблеми впливу праці на духовний розвиток особи. Вип. 23.
- Л. І. СИНЬКІВСЬКА. Діалектика національного і інтернаціонального у розвитку культури соціалістичних націй. Вип. 20.
- Л. І. СИНЬКІВСЬКА. Зближення соціалістичних націй у галузі духовної культури — закономірність будівництва комунізму. Вип. 23.
- В. О. СОБОЛЄВ. Аналіз та урахування об'єктивних факторів розвитку соціалістичного суспільства — важлива умова вироблення політики марксистсько-ленінської партії. Вип. 23.
- А. СУВАНКУЛОВ. Зміна соціальної природи селянства в процесі будівництва соціалізму. Вип. 20.
- А. СУВАНКУЛОВ. Зміна характеру і змісту сільськогосподарської праці — важлива умова подолання внутрікласових відмінностей. Вип. 22.
- В. К. СУЛЬЖЕНКО, В. А. ШПИЛЮК, Р. Я. МИРСЬКИЙ. Управління національними відносинами при соціалізмі. Вип. 23.
- М. Т. ТЕРЬОХІН. Особливості соціалістичної культури та закономірності її розвитку. Вип. 23.
- М. Т. ТКАЧЕНКО. Трудові традиції робітничого колективу — засіб виховання людини комуністичного суспільства. Вип. 20.
- М. Т. ТКАЧЕНКО. Мета як функція управління формуванням комуністичних переконань особи. Вип. 23.
- В. А. ТЮКОВ. До питання про функції управління соціалістичним суспільством. Вип. 22.
- М. С. УГРОВАТИЙ. До питання про критерії соціальної рівності. Вип. 21.
- О. І. УТКІН. Утопічний соціалізм кирило-мефодіївців. Вип. 23.
- Г. Л. ЧЕРЧЕНКО. Вплив покликання на формування особи. Вип. 21.
- Г. Л. ЧЕРЧЕНКО. Роль покликання у формуванні людини. Вип. 22.
- М. П. ЧИРКОВ, П. П. РЕДЖЕПОВ. XXIV з'їзд КПРС про перспективи розвитку і співробітництва східних районів країни. Вип. 23.
- Л. М. ШПРИЦ. До питання про інтернаціональну сутність поняття «радянський народ». Вип. 21.
- З. І. ЯМКОВА. Економічна політика КПРС на сучасному етапі та її міжнародне значення. Вип. 21.
- ЯНКАУСКАС. Значення громадської активності в процесі формування всебічного розвитку особи. Вип. 21.
- П. І. ЯЦЮК. Три етапи будівництва соціалізму в Німецькій Демократичній Республіці. Вип. 23.

(Далі буде)

Наші автори

- ГОЛОВАХА** — доктор філософських наук, професор, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Іван Петрович
- ЗЛОТІНА** — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Інституту підвищення кваліфікації при КДУ
Марія Львівна
- ТИХОНОВИЧ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Всеволод Олександрович
- ТАРЕЛЬНИК** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і наукового комунізму Львівського сільськогосподарського інституту
Борис Іванович
- ГОРСЬКИЙ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Вілен Сергійович
- БУЛАТОВ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Михайло Олександрович
- БАРСЕГЯН** — старший викладач кафедри філософії і політекономії Ленінканського педагогічного інституту
Геліберт Закарович
- НІЧИК** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Валерія Михайлівна
- ЖАБСЬКИЙ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Всесоюзного кінофотоінституту
Михайло Іванович
- ШКУРІНОВ** — доктор філософських наук, професор, заступник декана філософського факультету Московського державного університету
Павло Семенович
- СОБОЛЬ** — аспірантка Інституту філософії АН УРСР
Ольга Миколаївна

Редакційна колегія:

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК

Відповідальний секретар В. А. АЗАРХІН

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-61-27.

Технічний редактор С. М. Кузнецова

Коректор В. Д. Фролова

БФ 01575. Здаю до складання 18.VII 1974 р. Підписано до друку 18.IX 1974 р. Папір друкарський № 1, формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,87. Тираж 2330. Замовлення К-117. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФІЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 5 (на українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Філософська думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Репіна, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 12,87. Тираж 2330. Цена 40 коп.